

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Психологія

Том 32 (71) № 5 2021

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

Головний редактор:

Садова Мирослава Анатоліївна – доктор психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського наукового університету імені В.І. Вернадського.

Члени редакційної колегії:

Біла Ірина Миколаївна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Бєлавін Сергій Петрович – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Бєлавіна Тетяна Іванівна – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Виноградова Вікторія Євгенівна – доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського наукового університету імені В.І. Вернадського;

Добровольська Наталія Анатоліївна – доктор психологічних наук, доцент, завідувач загально-вузівської кафедри фізичного виховання, спорту і здоров'я людини Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Костіна Тетяна Олександрівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Костюченко Олена Вікторівна – доктор психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Київського національного університету культури і мистецтв;

Мітіна Світлана Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Ронгінська Тетяна Іванівна – доктор психологічних наук, директор Інституту психології Зеленогурського університету (Польща).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 6 від 9 грудня 2021 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 24304-14144Р від 28.12.2019 року)

Журнал внесений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») у галузі психологічних наук (спеціальність 053. Психологія) на підставі наказу Міністерства освіти і науки України № 1471 від 26.11.2020 р. (додаток 3)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.psych.vernadskyjournals.in.ua

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Даценко О.А. УЧИНОК ЯК АКТ ЖИТТЄТВОРЧОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	1
Жарікова С.Б. СПЕЦИФІКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ З ПРОАКТИВНИМИ КОПІНГ-СТРАТЕГІЯМИ У ЖІНОК РІЗНИХ ВІКОВИХ ГРУП.....	6
Зозуль Т.В. ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКІВ СПРИЙНЯТТЯ ТІЛЕСНОСТІ ТА СЕКСУАЛЬНИХ УСТАНОВОК ЖІНОК ЯК АСПЕКТУ ФОРМУВАННЯ ЇХ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ЕРОТИЧНОГО КОДУ.....	12
Калмиков Г.В., Мисан І.В., Рудківська Н.Л. ФУНКЦІОНАЛЬНО-ЗМІСТОВЕ ПОЛЕ ЗНАЧЕНЬ ФЕНОМЕНУ «ТОЛЕРАНТНІСТЬ» У ЛЮДИНОМІРНИХ НАУКАХ.....	19
Коструба Н.С. АПРОБАЦІЯ МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕДІАРЕЛІГІЙНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	28
Милославська О.В., Гуляєва О.В. ОСОБЛИВОСТІ ПРОАКТИВНОСТІ У СТУДЕНТІВ ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я	34
Шашенков Д.М. ГЕНЕЗА СПЕЦІАЛЬНОСТІ 19.00.09 – «ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ».....	39

ПРИКЛАДНА ПСИХОЛОГІЯ. ПРОФЕСІЙНА Й ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ

Бахвалова А.В. ЗВ'ЯЗОК МІЖ ПРОФЕСІЙНОЮ САМООЦІНКОЮ ЖУРНАЛІСТІВ ТА ЇХ УСПІШНІСТЮ...	45
Горбачова О.Ю., Сошина Ю.М. ГЕНЕЗА МЕХАНІЗМІВ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГА.....	51
Данильченко Т.В. ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ОСОБИСТІСНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ПСИХОЛОГІВ УВП ТА СІЗО.....	57
Левицька Л.В., Демцова М.В. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ СФОРМОВАНОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У ПСИХОЛОГІВ-КОНСУЛЬТАНТІВ.....	64
Михайлов Р.В. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ СПОРТСМЕНА-ДЗЮДОЇСТА ДО МІЖНАРОДНИХ ЗМАГАНЬ.....	71
Поліщук В.М. ПСИХОЛОГІЯ АВТОРИТАРИЗМУ І ПРОФЕСІЙНА САМОДОСТАТНІСТЬ УЧЕНОГО (ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЗРІЗ).....	78
Садова М.А. ІДЕНТИФІКАЦІЯ ЕСТЕТИЧНОЇ ОБДАРОВАНOSTІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	83

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Казарова Г.М. ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗВ'ЯЗОК РІВНЯ ЗАДОВОЛЕНОСТІ ШЛЮБОМ ТА ТРИВОЖНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	88
Короход Я.Д. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ АРТ-ТЕРАПЕВТИЧНИМИ МЕТОДАМИ.....	94
Леонова І.М. АНАЛІЗ ОТРИМАНИХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ ЗМІСТОВОГО НАПОВНЕННЯ ЧИННИКІВ, ЯКІ ВПЛИВАЮТЬ НА ЖІНОЧУ САМОТНІСТЬ.....	99
Марчук Л.М. ПСИХОЛОГІЧНІ НОВОУТВОРЕННЯ Й АСЕРТИВНІСТЬ У СТУДЕНТСЬКОМУ ВІЦІ.....	106
Ситнік С.В., Пивоварчик І.М. ВИБІР ФОРМ ПОВЕДІНКИ В КОНФЛІКТІ ЗАЛЕЖНО ВІД ОБ'ЄКТИВНОСТІ ОЦІНКИ ВЛАСНОЇ УСПІШНОСТІ В МІЖОСОБИСТІСНІЙ ВЗАЄМОДІЇ.....	111
Скок А.Г., Примак Ю.В., Гопак В.О. СОЦІАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ ПРО СУЧАСНУ ЛЮДИНУ У СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	118

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

Gura T.V., Mihaylichenko V.Ye., Semke N.M. CONTENT CHARACTERISTIC OF EMOTIONAL INTELLIGENCE FEATURES OF FUTURE LEADERS.....	124
Кормишев М.В. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЇ УЧІННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ.....	132
Мина Ж.В., Левчук А.С. СТВОРЕННЯ ФІРМОВОГО СТИЛЮ ЯК ОДИН ІЗ ВАЖЛИВИХ КРОКІВ ДЛЯ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО ЗАКЛАДУ.....	137
Пляка Л.В., Герасимова О.О. ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА УЧАСНИКАМ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19.....	142
Токарева Н.М. АРХІТЕКТОНІКА ОБРАЗУ СТАРОСТІ В УЯВЛЕННІ РЕСПОНДЕНТІВ ПЕРІОДУ ДОРΟΣЛОСТІ.....	148
Федорова І.В. ЗНАЧЕННЯ МОНІТОРИНГОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДЛЯ ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ НАВЧАННЯ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	155
Шахова О.Г., Жданова І.В., Шиліна А.А. ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ І АДАПТИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19.....	161

ПСИХОЛОГІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Корнієнко О.В. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ НА ПРИКЛАДІ «ПСИХОЛОГІЇ БЕЗПЕКИ».....	166
Письменна М.С., Бондарчук С.В. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ.....	172

CONTENTS

GENERAL PSYCHOLOGY, HISTORY OF PSYCHOLOGY

Datsenko O.A. ACT AS AN ACT OF LIFE OF THE INDIVIDUAL.....	1
Zharikova S.B. SPECIFICITY OF THE INTERRELATION BETWEEN PERSONAL MATURITY AND PROACTIVE COPYING STRATEGIES IN WOMEN OF DIFFERENT AGE GROUPS	6
Zozul T.V. PSYCHOLOGICAL RESEARCH OF THE WOMEN'S CORPOREALITY PERCEPTION AND SEXUAL ATTITUDES CORRELATIONS AS THE ASPECT OF THE INDIVIDUAL EROTIC CODE FORMATION.....	12
Kalmykov H.V., Mysan I.V., Rudkivska N.L. FUNCTIONAL-SEMANTIC FIELD OF VALUES OF THE PHENOMENON "TOLERANCE" IN THE HUMANIZING SCIENCES.....	19
Kostruba N.S. APPROBATION OF RESEARCH METHOD OF PERSONALITY' MEDIA RELIGIOSITY.....	28
Myloslavska O.V., Huliaieva O.V. PECULIARITIES OF PROACTIVITY IN STUDENTS WITH DIFFERENT LEVELS OF PSYCHOLOGICAL HEALTH	34
Shashenkov D.M. GENESIS SPECIALTIES 19.00.09 – "PSYCHOLOGY OF ACTIVITY IN SPECIAL CONDITIONS"....	39

APPLIED PSYCHOLOGY.

PROFESSIONAL AND ORGANISATIONAL PSYCHOLOGY

Bakhvalova A.V. THE CONNECTION BETWEEN JOURNALIST'S PROFESSIONAL SELF-ESTEEM AND THEIR SUCCESSFULNESS.....	45
Horbachova O.Yu., Soshyna Yu.M. GENESIS OF SELF-REGULATION MECHANISMS OF PERSONALITY IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF A PSYCHOLOGIST.....	51
Danylchenko T.V. PSYCHOLOGICAL FACTORS OF PERSONAL WELL-BEING OF PI AND PDC PSYCHOLOGIST.....	57
Levytska L.V., Demtsova M.V. EMPIRICAL STUDY OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN PSYCHOLOGISTS-CONSULTANTS.....	64
Mykhailov R.V. PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF JUDO ATHLETE PREPARATION FOR INTERNATIONAL COMPETITIONS.....	71
Polishchuk V.M. PSYCHOLOGY OF THE AUTHORITARIAN MANAGEMENT STYLE AND SCIENTIST'S PROFESSIONAL SELF-SUFFICIENCY (INFORMATION ASPECT).....	78
Sadova M.A. THE IDENTIFICATION OF AESTHETIC GIFTEDNESS OF STUDENT YOUTH.....	83

SOCIAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF SOCIAL WORK

Kazarova H.M. PSYCHOLOGICAL CONNECTION OF THE LEVEL OF SATISFACTION WITH MARRIAGE AND PERSONALITY ANXIETY.....	88
Korokhod Ya.D. FEATURES OF PSYCHOLOGICAL CORRECTION BY ART-THERAPEUTIC METHODS.....	94
Leonova I.M. CONTENT OF THE CONTENT OF FACTORS AFFECTING WOMEN'S LONELINESS.....	99
Marchuk L.M. PSYCHOLOGICAL NEOPLASMS AND ASSERTIVENESS IN STUDENT AGE.....	106
Sytnik S.V., Pyvovarchyk I.M. THE CHOICE OF FORMS OF THE BEHAVIOR IN CONFLICT DEPENDING ON THE OBJECTIVITY OF ESTIMATION OF OWN SUCCESS IN INTERPERSONAL INTERACTION.....	111
Skok A.G., Prymak Yu.V., Gopak V.O. STUDENTS' SOCIAL IMAGE OF A MODERN HUMAN BEING.....	118

PEDAGOGICAL AND DEVELOPMENTAL PSYCHOLOGY

Gura T.V., Mihaylichenko V.Ye., Semke N.M. CONTENT CHARACTERISTIC OF EMOTIONAL INTELLIGENCE FEATURES OF FUTURE LEADERS.....	124
Kormishev M.V. FEATURES OF FORMATION OF EDUCATIONAL MOTIVATION OF PRIMARY SCHOOL PUPILS WHICH BROUGHT UP IN THE INSTITUTIONS OF THE BOARDING SCHOOL TYPE.....	132
Myna Zh.V., Levchuk A.S. CREATION OF CORPORATE STYLE AS ONE OF THE IMPORTANT STEPS FOR POPULARIZATION OF THE EDUCATIONAL INSTITUTION.....	137
Plyaka L.V., Gerasymova O.O. COVID-19 PANDEMICS PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR PARTICIPANTS IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS UNDER CONDITIONS OF COVID-19 PANDEMIC.....	142
Tokareva N.M. ARCHITECTONICS OF THE IMAGE OF OLD AGE IN PERCEPTIONS OF RESPONDENTS OF THE ADULTHOOD.....	148
Fedorova I.V. VALUE OF MONITORING RESEARCHES FOR UPGRADING OF STUDIES IN ESTABLISHMENTS OF HIGHER EDUCATION.....	155
Shakhova O.G., Zhdanova I.V., Shylina A.A. GENDER DIFFERENCES IN MENTAL STATES AND ADAPTABILITY OF ADOLESCENTS IN THE CONTEXT OF THE COVID-19 PANDEMIC.....	161

PSYCHOLOGY OF NATIONAL SECURITY AND LIFE SAFETY

Korniyenko O.V. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ISSUES OF LIFE SAFETY ON THE EXAMPLE OF "SAFETY PSYCHOLOGY".....	166
Pysmenna M.S., Bondarchuk S.V. PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF LIFE SAFETY.....	172

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.5/01>**Даценко О.А.**

Криворізький державний педагогічний університет

УЧИНОК ЯК АКТ ЖИТТЄТВОРЧОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Статтю присвячено проблемі вчинку, що особливо гостро постала на сучасному етапі розвитку суспільства. Зазначено важливість її дослідження для системного вивчення феномену продуктивної самореалізації особистості. Здійснена спроба аналізу традиційних підходів до проблеми вчинку у вітчизняній психології. Представлено теоретичний огляд деяких сучасних концепцій вчинкової активності, розглянуто різні дефінітивні позиції щодо її психологічної інтерпретації. Зазначено, що поняття вчинку використовують для пояснення ставлення індивіда до різних сторін буття та тлумачать у наративах діяльності, моральної самосвідомості та особистісного зростання. Наголошується на інтегративному характері вчинку як взаємодетермінації індивідуально-особистісного та соціально опосередкованого факторів розвитку. Виявляється психологічна сутність вчинку як екзистенційного феномену, що розглядається не як окремий вид діяльності, а як цілісний акт життєтворення, в якому людина є справжнім суб'єктом. Наголошується на трансцендентній сутності вчинку як вищої форми творчої активності, що структурує існування відповідно до визначених життєвих смислів. Підкреслюється провідна роль екзистенційних цінностей та прагнень у регуляції вчинку як життєдіяльнісного вияву. Окреслюється системна організація вчинку, його зв'язок із раціональними, емоційно-почуттєвими, мотиваційно-ціннісними та поведінковими компонентами самосвідомості суб'єкта. Робиться спроба виявлення деяких функціональних ознак феномену, наголошується на його полімотивованому, рефлексивному, афективно-оцінному, сенсоутворювальному характері. Окреслено перспективи подальших наукових пошуків. Наголошується на необхідності створення цілісної теоретичної моделі дослідження феномену в життєтворчій парадигмі.

Ключові слова: вчинок, екзистенційність, життєтворчість, сенс життя, суб'єкт життя, цінності, самореалізація.

Постановка проблеми. В умовах розвитку сучасного суспільства, духовної та соціально-економічної кризи особливо гостро постає питання морального самоствердження людини, її здатності до конструктивних, соціально схвалених дій та вчинків. Трансформації, що відбуваються в наш час, заміщують духовний вимір економічним та матеріальним, змінюють моральні орієнтири та цінності людини. Це змушує шукати нові підходи до розв'язання проблем виховання та самовиховання особистості, шляхів її соціальної самореалізації та аксіологічного зростання, способів утілення життєвих задумів тощо. Усе це спонукає до більш глибокого аналізу різних феноменів життєтворчості, зокрема вчинку.

Сучасний стан психологічної науки характеризується переорієнтацією предмета дослідження зі структури, динаміки, типології особистості на вищі її вияви, як-от свобода, духовність, зрілість,

інтегрованість, трансцендентність тощо. У цих наукових координатах людина розглядається не просто як особистість зі стандартними уявленнями, а як суб'єкт власної життєтворчості, здатний виходити за межі ситуативної активності, долати перешкодити, досягати мети, здійснювати вчинки. Традиційно вчинок розглядався в діяльнісній парадигмі як дія, включена в структуру окремого виду діяльності чи поведінки. Проте активний розвиток психології життєтворчості вивів проблематику вчинку на новий рівень, розглядаючи його як вияв цілісної екзистенційної активності індивіда. Це створює той теоретичний контекст, який дозволяє розглянути вчинок як життєтворчий акт, у якому презентовано якісно новий рівень психологічної організації особистості, тобто людина є справжнім суб'єктом життя.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми вчинкової активності людини присвячено

чимало робіт учених ХХ століття. У працях науковців радянського періоду М. Бахтіна, Л. Архангельського, С. Анісімова, Ю. Орлова, Д. Шимановського та ін., учинок пов'язувався із моральними принципами і розглядався як специфічний вид діяльності. Різні аспекти вчинку, його структура, етапи та полімодальність ґрунтовно досліджувались В. Асеевим, О. Асмоловим, С. Рубінштейном, О. Леонтьєвим та ін. Активний розвиток психології життєвого шляху та суб'єктної парадигми привносять у психологію вчинку нове бачення, що відображається в роботах О. Киричука, В. Роменця, В. Татенка, Т. Титаренко, П. М'ясоїда, І. Манохи та ін. Незважаючи на зацікавленість науковців проблемою, вона ще далека до вирішення та потребує більш ґрунтового та системного аналізу, як-от створення цілісної фундаментальної моделі вчинку в онтологічному контексті.

Постановка завдання. Метою статті є теоретичний аналіз та систематизація наукових положень проблеми вчинку як життєтворчого акту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «вчинок» використовується для пояснення різних реальностей людського буття та є предметом аналізу різних концепцій та наукових напрямів, що відображено в працях провідних науковців радянського періоду С. Рубінштейна, О. Леонтьєва, О. Асмолова, В. Асеева та ін.

У системі складних зв'язків людини із соціальним середовищем учинок розуміється як дії, що відображають ставлення людини до інших соціальних та моральних норм, поставлених завдань та орієнтуються на суспільні оцінки. С. Рубінштейн щодо цього підкреслював, що «...вчинком вважається дія, в якій виражена свідома позиція суб'єкта до суспільної моралі та інших» [11, с. 749]. На думку науковця, здатність до вчинення у людини виникає з розвитком самосвідомості та формування усвідомленого ставлення до себе та інших, суспільної моралі, тобто з появою рефлексивного способу існування [11, с. 746]. Саме рефлексивний спосіб існування є ознакою високорозвиненої особистості, здатної до вчинення.

На думку О. Асмолова, «...інтерпретація дії як учинку можлива лише з позиції оцінки тих соціальних наслідків, які вона несе» [1, с. 19]. Як підкреслює науковець, учинок є цілісним явищем, у якому в нерозривному зв'язку існують індивідуально-особистісні та соціально схвалені результати діяльності та поведінки. Досліджуючи структурну організацію вчинку, автор наголошує на існуванні семантичного, аксіологічного та операціонального компонентів, що дозволяє розгля-

дати вчинок як дію, що має ціннісно орієнтований та смисловий характер. На думку В. Асеева, «вчинок – це завжди дія, що оцінюється в широкому соціальному контексті та має певний як особистісний, так і соціальний смисл [14, с. 4]. Соціальний контекст учинку виявляє його як суспільно опосередкований та оцінний акт, що відбувається в системі зовнішніх координат та наближає поведінку людини до загальноновизначеного ідеалу. Як підкреслює науковець, сенс учинку має місце тоді, коли він спрямований на те, щоб жити і творити заради інших людей. Учинок характеризує людину як суспільну істоту, що функціонує за принципами гуманізму та альтруїзму.

У дослідженнях О. Леонтьєва підкреслюється провідна роль учинку у формуванні особистості («міра особистості – вчинок»). Автором зазначається, що особистість породжується вчинком, але і вчинок породжується особистістю. Це єдиний процес, який формується в процесі ускладнення зв'язків людини зі світом. Учинок – це складна взаємодетермінована інтеграція особистісного та соціального факторів розвитку; це «...системна дія, яка визначається особистісною мотивацією, уявою та вимогами соціального середовища» [5, с. 209]. З огляду на це, вчинок можна інтерпретувати як форму самореалізації особистості, що здійснюється відповідно до визначених індивідуальних цінностей, соціальних норм та ідеалів.

Учинок є загальним та цілісним відображенням особистісної компетентності, опосередковується системою внутрішніх механізмів та зовнішніх чинників, має різне як особистісне, так і соціальне значення. Учинок завжди суб'єктний, його внутрішній зміст заповнений відповідним психічним досвідом, має інструментальне значення, тобто є функціональним утворенням, що формує людину як суб'єкта продуктивної життєтворчості. Учинок належить до вищих особистісних виявів – свободи, зрілості, відповідальності та самореалізації. З іншого боку, вчинок визначається структурою суспільних відносин і зв'язків, є способом соціального самоствердження. У внутрішньому плані вчинку суспільні норми виявляються у своїй регуляторній сутності, окреслюють напрям та критерії соціалізації, що дозволяють суб'єкту інтерпретувати довіільну активність як учинок, що має соціальне значення.

Доволі розповсюдженою тенденцією є вивчення вчинку з точки зору моральних імперативів. Учинок розглядають як дію, спрямовану на свідому реалізацію духовних цінностей, досягнення ідеалів. Учинок (як елемент моральної свідомості)

досліджувався в працях М. Якобсона, М. Бахтіна, І. Беха, М. Боришевського, Р. Павелківа та ін. М. Бахтін акцентує увагу на тому, що будь-яка психічна структура у своїх функціональних особливостях становить індивідуально відповідальний учинок аксіологічного спрямування. Саме життя автор вважає суцільним учинюванням, що містить систему дій морального змісту [2, с. 81]. «Я вчиняю всім своїм життям кожний окремих акт, і переживання є моментом мого життя – вчинення» [2, с. 83]. Здійснюючи різні життєтворчі дії, людина здійснює вчинок, що ґрунтується на комплексі сформованих індивідуальних якостей і переконань, які становлять зміст моральної свідомості. М. Бахтін зауважує: «Кожна думка моя з її змістом є моїм індивідуально відповідальним учинком, одним з учинків, із яких складається все моє одиничне життя як суцільне вчинення, бо все життя може бути розглянуте як деякий складний учинок» [2, с. 83].

І. Бех моральний учинок розглядає як критерій вихованості особистості [3]. Автор підкреслює, що моральна сутність учинку полягає в тому, що його об'єктивні наслідки орієнтуються на цілісну моральну оцінку особистості, мають вагомість, значущість, цінність як для людини, так і для суспільства загалом.

В. Роменець учинок пов'язує з механізмами «моральної творчості» [10, с. 193]. Ідеться про те, що в ситуаціях моральних криз та парадоксів людина змушена створювати іншу реальність із новою моральною парадигмою життєдіяльності. Мораль як ядро особистості становить основу і визначає глобальні параметри творчості та є втіленою в будь-якій життєвій дії, зокрема у вчинку. Учинки не обираються і не наслідуються, вони творяться відповідно до моральних атитюдів, обов'язку перед іншими, характеризуються особистою відповідальністю. Це ті дії, які людина здійснює цілком свідомо і вільно, згідно зі своїми внутрішніми переконаннями і потребами, соціальними цілями та цінностями. Насиченість учинку (як перетворювальної активності принципами моралі та інтенціями творчості) є одним із провідних постулатів у теорії В. Роменця.

Учинок – це не будь-яке, а обов'язково високоморальне, відповідальне, вільне та творче діяння, в якому виражається духовний розвиток індивіда, автентичність його буття [6]. Учинок не постає перед людиною в готовому вигляді. Це щоразу індивідуальний життєтворчий акт, який спирається на життєвий досвід людини, потребує зусиль та переживань. Це «прорив буденності», проти-

дія обставинам, спрямованим на вихід із колізій, виконання особливо важливих завдань тощо, в результаті чого людина рухається до визначених цінностей та смислів, піднімається на більш високий щабель розвитку. Великого значення тут набуває готовність до вчинку, яка залежить від низки факторів: розвинутого духовно-творчого та вчинкового потенціалу, сформованої самодетермінації, ціннісного ставлення до себе та інших, здатності до самотрансформацій тощо [5; 6]. На відміну від імпульсивних дій, нав'язаних зовнішніми обставинами або вимогами соціального середовища, вчинок – це складний процес, у якому виражається життєтворча сутність людини, її свідомі екзистенційні прагнення. Учинок – це квінтесенція особистісного самоздійснення всупереч обставинам. О. Леонтьєв підкреслював надситуативний характер вчинку: «...дія, яка визначається не ситуацією, а глобальними цілями, цінностями та смислами людини» [5, с. 182]. Здійснюючи той чи інший учинок, людина підкорює власну трансцендентну активність визначеним життєвим смислом. П. М'ясоїд додає, що вчинок – це «...структурована, наповнена глибоким змістом, розгорнута в часі і просторі активність, за допомогою якої індивід виходить за власні межі, долає перешкоди, які йому чинять опір, утілює себе у світі» [7, с. 61].

Активний інтерес до проблеми вчинку спостерігається в працях провідних вітчизняних дослідників О. Киричука, В. Роменця, С. Максименко, В. Татенка, Т. Титаренко, П. М'ясоїда та ін., які є adeptами суб'єктно-вчинкового підходу в психології.

Фундатором суб'єктно-вчинкового підходу вважають В. Роменця, який підкреслював, що «вчинок – це логічний осередок психічного, розкриваючи це психічне для допитливого розуму людини. Отже, вчинок стає не тільки предметом, а й методичною основою для вивчення психіки» [14, с. 7]. Він поєднує ціннісно-смыслову, соціокультурну, аксіологічну та інші змістовні характеристики особистості, визначає спосіб її буття. [9]. Учинок інтегрує уявлення про людину як суб'єкта життєдіяльності, здатного до свідомого, творчого та відповідального вибудовування свого життя. Ідеться не про адаптивні функції, а про такі, що описуються категоріями «досягнення», «продуктивність», «творення».

Людське життя є складним та непередбачуваним, щоб ним володіти, людина повинна бути в центрі власного буття, вміти боротися з труднощами, робити складний, але правильний вибір, усупереч складним обставинам досягати мети тощо, що і є мультिवаріацією вчинення.

У вчинках виявляється вільне, самостійне та унікальне ставлення людини до світу, розкриваються закономірності її самодетермінації та життєтворчої самореалізації.

З огляду на це, вчинок концептуалізується не як особливий різновид дії в структурі окремого виду діяльності, а як цілісний акт життєтворення, що оперує не окремими предметами, а життям загалом. В. Татенко доречно зазначає, що онтологічне узагальнення феноменів вчинковості наближає нас до розуміння людського життя як процесу свідомої і відповідальної організації індивідом свого життєвого світу і себе в ньому за законами високої моралі [15]. У таких наративах учинок є вищою формою життєтворчої самореалізації. О. Леонтьєв додає, що «вчинок є свого роду системоутворювальною діяльністю, яка пов'язує різні сторони буття і спрямована на прогнозування і проектування життєвого шляху» [4, с. 289]. Отже, вчинок – це форма екзистенційної активності особистості як суб'єкта саморозвитку, орієнтована на зміни змісту та структури індивідуальної життєдіяльності з метою максимальної реалізації життєвих цілей, планів та програм. У вчинках людина не лише розвивається, набуває досвіду та мудрості, а й прагне в цій іпостасі забезпечити якість власного функціонування, зробити життя насиченим, яскравим та цікавим. Учинок не просто інтегрує різні структури, що беруть участь у життєтворенні, а є відображенням якісно нової організації життя особистості.

Досліджуючи питання полімодальності суб'єктної активності індивіда, О. Старовойтенко підкреслює, що у вчинках «...суб'єкт самостійно визначає та узагальнює своє ставлення до життя, відкриває і розв'язує суперечності своїх життєвих ставлень, окреслює рівень і якість суспільної об'єктивації» [13, с. 11].

На думку В. Роменця, квінтесенцією вчинку є боротьба смислоутворювальних мотивів та мотивів-стимулів. Для автора сенс життя є фундаментальним у структурі вчинку, «...вчинок обґрунтовується як спосіб самодетермінації на основі сформованих смислів життя» [9, с. 6]. У своїй сутності вчинок є розгорнутою у своїй суперечливості дією, «...полімотивованою вольовою дією, спрямованою на подолання конфлікту інтересів та реалізацію сенсу життя» [8, с. 383]. О. Соколова також указує на обов'язкову полімотивованість учинку, внаслідок чого настає вирішення мотиваційного конфлікту [12].

Учинок виникає в ситуації боротьби внутрішніх мотивів із зовнішніми як вольова активність, спрямована на подолання перешкод та досягнення

важливих цілей. Як підкреслює О. Даценко, вчинок – це вибір між альтернативними мотивами, кожен із яких має свої переваги. Проте вибір здійснюється на користь того мотиву, що має для особистості пріоритетне значення [3]. За таких умов виникають суперечки між свідомим та підсвідомим, раціональним та емоціональним, запланованим та ситуативним. Переживання характеризуються боротьбою спонук і необхідністю вибору, встановленням певного відношення між метою і засобами дій. Виокремлюється «домінантний мотив», що визначає необхідність прийняття рішення та характер розгортання вчинку. Актуалізація спонукальних імпульсів може здійснюватися на раціонально-логічній, чуттєво-емоційній та інтуїтивній основі, що суттєво впливає на зміст і форму самого вчинку. Поведінкові стратегії, які тут будуть застосовані, залежать від ієрархії особистісних смислів, важливості і необхідності виконання завдання та загального життєтворчого потенціалу індивіда. У контексті вчинкової парадигми життєтворчий потенціал, спираючись на уявлення О. Киричука, В. Роменця, можна уявити як складне та цілісне психологічне утворення, що інтегрує мотиваційні, операційні, рефлексивні та афективні компоненти свідомості індивіда [8; 9].

У спробі окреслення психологічної структури вчинку науковцями наголошується на її схожості зі структурою діяльності, але характеристики та змістова наповненість учинку мають свою специфіку. Учинок (як вияв життєтворчої інтенції) передбачає орієнтацію в навколишньому середовищі, визначення проблем, що потребують розв'язання, боротьбу мотивів та вибір «провідного мотиву», формулювання мети, пошук необхідних ресурсів для досягнення, визначення адекватних поведінкових стратегій. Результат учинку аналізується та оцінюється на етапі післядії з точки зору конгруентності індивідуальним смислам та соціальним цінностям.

Висновки. Теоретичний аналіз проблеми вчинку дає можливість для визначення категоріального простору феномену в такому теоретико-методологічному форматі, як життєтворча самореалізація особистості. Учинок становить складний трансформативний акт свідомого, вільного, творчого, полімотивованого, морально опосередкованого характеру, спрямованого на реалізацію цінностей, та забезпечує функціонування в системі «Я – світ». Це вища форма душевно-духовної і соціально орієнтованої перетворювальної активності, яка презентує людину як суб'єкта власного буття. Він є відображенням способу існування,

спрямованого на опанування смислу та здійснення справи життя, постійну самоактуалізацію, долання перешкод, вирішення проблем екзистенційного характеру. Перспективи подальших досліджень полягають у більш детальному аналізі проблеми вчинку в життєтворчій парадигмі.

Список літератури:

1. Асмолов А.Г. Психология личности. Принципы общепсихологического анализа. Москва : Смысл, 2002. 416 с.
2. Бахтин М.М. К философии поступка. *Философия и социология науки и техники*. Москва : Наука, 1986. С. 80–160.
3. Бех І.Д. Виховання особистості. В 2 кн. Кн. 1 Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ : Либідь, 2003. 280 с.
3. Даценко О.А. Дефінітивно-компонентна модель життєвого вчинку особистості. Актуальні проблеми психології в закладах освіти: збірник наукових праць. Кривий Ріг, 2011. С. 24–31.
4. Леонтьев А.А. Деятельный ум : монография. Москва : Смысл, 2001. 392 с.
5. Леонтьев А.Н. Философия психологии: из научного наследия. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1994. 228 с.
6. Леонтьев Д.А. К психологии поступка. *Экзистенциальная традиция: философия, психология, психотерапия*. 2006. № 2 (9). С. 153–158.
7. М'ясоїд П.А. Творчість П.А. Роменця і проблема людини. *Психологія і суспільство*. 2016. № 2. С. 48–72.
8. Роменець В.А. Вчинок і світ людини. Основи психології : підручник. Київ : Либідь, 1999. С. 383–402.
9. Роменець В.А. Предмет и принципы историко-психологического исследования : автореф. дис. ... док псих. наук : 19.00.01. Киев, 1989. 44 с.
10. Роменець В.А. Психологія творчості : посібник. Київ : Либідь, 2001. 288 с.
11. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 781 с.
12. Соколова Е.Е. Идеи А.Н. Леонтьева и его школы о поступке как единице анализа личности в их значении для исторической психологии. Традиции и перспективы деятельностного подхода в психологии: школа А.Н. Леонтьева / Под ред. А.Е. Войскунского, А.Н. Ждан, О.К. Тихомирова. Москва : Смысл, 1999. С. 80–117.
13. Старовойтенко Е.Б. Персонология: жизнь личности в культуре. Москва : Академический проект, 2015. С. 10–21.
14. Татенко В.О. Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії / За ред. В.О. Татенка. Київ : Либідь, 2006. С. 6–10.
15. Татенко В.О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології. *Соціальна психологія*. 2006. № 1(15). С. 3–13.

Datsenko O.A. ACT AS AN ACT OF LIFE OF THE INDIVIDUAL

The article is devoted to the problem of action, which is especially acute at the present stage of development of society. The importance of its research for the systematic study of the phenomenon of productive self-realization of the individual is noted. An attempt was made to analyze traditional approaches to the problem of action in domestic psychology. Theoretical review of some modern concepts of action activity is presented, various definitive positions concerning its psychological interpretation are considered. It is noted that the concept of "action" is used to explain the attitude of the individual to different aspects of life and is interpreted in the narratives of activity, moral self-awareness and personal growth. Emphasis is placed on the integrative nature of the act as a mutual determination of individual-personal and socially-mediated factors of development. The psychological essence of the act as an existential phenomenon is revealed, which is considered not as a separate type of activity, but as a holistic act of life creation, in which a person acts as a real subject. Emphasis is placed on the transcendent essence of the act, as the highest form of creative activity that structures existence in accordance with certain meanings of life. The leading role of existential values and aspirations in the regulation of action as a vital manifestation is emphasized. It is noted about the system organization of the act, its connection with the rational, emotional-sensory, motivational-value and behavioral components of the subject's self-consciousness. An attempt is made to identify some functional features of the phenomenon, emphasizing its polymotivated, reflexive, affective-evaluative, meaningful nature. Prospects for further scientific research are outlined. The need to create a holistic theoretical model for the study of the phenomenon in the life-creating paradigm is emphasized.

Key words: action, existentialism, life creation, meaning of life, subject of life, values, self-realization.

Жарікова С.Б.

Національний аерокосмічний університет імені М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»

СПЕЦИФІКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ З ПРОАКТИВНИМИ КОПІНГ-СТРАТЕГІЯМИ У ЖІНОК РІЗНИХ ВІКОВИХ ГРУП

У статті презентовано результати дослідження взаємозв'язку особистісної зрілості з проактивними копінг-стратегіями у жінок різних вікових груп. Обґрунтовано актуальність дослідження, розкрито сутність феноменів особистісної зрілості та проактивної долаючої поведінки. Зазначено, що наукові напрацювання сучасних дослідників дозволяють сформулювати припущення щодо зв'язку особистісної зрілості та проактивних стратегій подолання труднощів та акцентувати увагу на особливостях взаємодії цих феноменів, зокрема у жінок. Наголошено на значущості розгляду особливостей взаємодії особистісної зрілості з проактивними копінг-стратегіями у віковому ракурсі: перша група вибірки – жінки віком 25–35 років, друга – жінки 45–55 років. У роботі використано опитувальник особистісної зрілості (О. Штена) та опитувальник проактивних копінгів (Е. Greenglass в адаптації О. Белінської та О. Вечеріна). Доведено, що структура взаємозв'язків особистісної зрілості та проактивних копінг-стратегій демонструє якісні відмінності, своєрідні за змістом, у групах жінок різного віку. У групі жінок 25–35 років встановлено чотири значущих взаємозв'язки між особистісною зрілістю та проактивними стратегіями долаючої поведінки, що є вдвічі меншим порівняно з групою жінок 45–55 років. Зазначено, що всі значущі кореляційні зв'язки мають додатний характер, що незалежно від віку респонденток відбиває взаємопосилення особистісної зрілості та проактивних копінгів. Встановлено, що у першій групі корелюють такі шкали, як «Децентрація» та «Превентивний копінг», «Самоприйняття» та «Емоційна підтримка», «Креативність» та «Інструментальна підтримка» й «Емоційна підтримка». У другій групі опитуваних пов'язані шкали «Життєва філософія» й «Синергічність» зі шкалою «Проактивний копінг»; «Толерантність» корелює зі шкалами «Рефлексивний копінг» та «Емоційна підтримка», остання виявляє зв'язок зі шкалами «Автономність» та «Контактність», при цьому «Контактність» взаємодіє також з рефлексивним та превентивним копінгом й інструментальною підтримкою. Констатовано, що у групі жінок 45–55 років взаємодія досліджуваних психологічних феноменів є більш активною та різноманітною.

Ключові слова: вікові відмінності, долаюча поведінка, жінки, особистісна зрілість, проактивні копінг.

Постановка проблеми. Для сучасної психологічної науки безсумнівною є актуальність вивчення феномену особистісної зрілості та особливостей її функціонування в умовах сьогодення, котре вимагає від особистості активності, самостійності, прийняття відповідальності, формування та збереження системи загальнолюдських цінностей, здатності до самореалізації у мінливому соціальному просторі. Проблема особистісної зрілості є значущою не тільки у науковому вимірі, але водночас й у соціальному, оскільки особистісно зріла людина здатна оптимально організовувати та корегувати процеси власної життєдіяльності відповідно до змін у сучасному соціумі, реалізовуватися у ньому та творчо конструювати свій життєвий шлях. Соціальні перетворення й транзитивність соціальних практик в Україні вимагають від суб'єкта відпо-

відальності за вибір вектору власного життєздійснення та здатності долати жорсткі зовнішні обмеження життєвої реалізації, що зумовлює особливу актуальність досягнення особистісної зрілості людиною [2; 3]. Загострення кризових явищ соціального, економічного та політичного характеру, зростання вірогідності втрати роботи й загострення демографічних проблем суттєво знижують якість життя громадян нашої країни, при цьому найбільш вразливою в цьому контексті групою є жінки [18]. На нашу думку, вищезазначене доводить актуальність дослідження особистісної зрілості жінок та їх здатності конструктивно долати труднощі й створювати психологічну ресурсну базу, необхідну для повноцінного, здорового життя.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Феномен особистісної зрілості активно вивчається

у сучасній психологічній науці, представники якої, ґрунтуючись на різних концептуальних позиціях, презентують авторське розуміння змісту цього феномену, але сходяться на думці щодо актуальності його дослідження з метою деталізації змісту, структури, функцій та ролі у функціонуванні особистості. Провідними ознаками особистісної зрілості науковці вважають здатність усвідомлювати та переживати власну цінність [20], приймати конструктивні рішення та здійснювати регуляцію власної поведінки, базуючись на власній позиції [6], спроможність виступати суб'єктом самозмін [16], життєтворчості [11] та саморозвитку в особистісних і соціальних координатах [8], а також діяти відповідно до власного розуміння життєвого сенсу [17, с. 26].

На думку дослідників, особистісна зрілість знаходить свій вираз не у конкретних досягненнях, а у здатності до них [17, с. 24], а також у підвищенні конструктивної активності суб'єкта та продуктивності його дій [9], готовності до вибудовування конструктивних стратегій життєздійснення та взаємодії зі світом [4], здатності усвідомлено та самостійно здійснювати оптимальний вибір у проблемних ситуаціях [12]. Особистісна зрілість респондується у стратегіях реалізації активності суб'єкта у різних вимірах його життєдіяльності, що забезпечує адаптацію до змінюваних умов за необхідності прийняття рішень у ситуаціях різного рівня кризовості [15, с. 8–9]. Інтегральний характер та системність феномену особистісної зрілості визначають здатність до самодетермінації, здійснення вільного вибору на ґрунті стійких суб'єктивних критеріїв, спроможність забезпечувати власну цілісність та успішно діяти у просторі життєвих трансформацій, цілеспрямовано впливаючи на життєві обставини [21, с. 184]. Змістовні характеристики особистісної зрілості пов'язані зі стадіальністю онтогенезу, що зумовлює специфіку вияву її складників на різних вікових етапах розвитку особистості [15, с. 7]. Низка авторів пов'язує особистісну зрілість з проактивністю. Так, наприклад, Г. Олпорт вважає проактивність провідною рисою зрілої особистості [13]; за В. Галузяком, проактивність виступає одним із критеріїв особистісної зрілості [7]; О. Єрзін визначає проактивність як її характеристику [10].

У сучасних наукових уявленнях щодо подолання особистістю важких ситуацій значне місце займає дослідницька позиція, яка не фокусується на вивченні реактивних стратегій долаючої поведінки виключно в екстремальних ситуаціях, а концентрує увагу на проактивних копінгах, сутність

яких полягає у підготовці до виникнення можливої проблеми, прогнозування варіантів її розвитку та забезпеченні засобів її розв'язання, що трансформує мету подолання у виклик, котрий дозволяє отримати новий позитивний досвід [1]. Проактивний копінг спирається на специфічне сприйняття потенційно важких ситуацій як принципово ймовірнісних подій, що призводить до динаміки самої мотивації подолання, спрямованої на майбутнє [5].

Таким чином, наукові напрацювання сучасних дослідників дозволяють сформулювати припущення щодо зв'язку особистісної зрілості та проактивних стратегій подолання труднощів, а також акцентувати увагу на вікових особливостях взаємодії цих феноменів, зокрема у жінок.

Постановка завдання. Мета дослідження – встановити взаємозв'язки між рисами – індикаторами особистісної зрілості та проактивними стратегіями долаючої поведінки й визначити їх специфіку у жінок різних вікових груп.

Виклад основного матеріалу. Вибірку склали 100 жінок, котрі працюють викладачами у закладах загальної середньої освіти. Респонденти були розподілені на дві групи, кожна з яких вміщувала по 50 осіб. Першу групу склали жінки 25–35 років, другу – жінки 45–55 років. Спираючись на наукові положення теорії психосоціального розвитку Е. Еріксона, представниць першої групи слід віднести до періоду ранньої дорослості, представниць другої групи – до періоду середньої дорослості [24].

У межах емпіричного дослідження було застосовано такі психодіагностичні методики:

– опитувальник особистісної зрілості, розроблений О. Штепою, використання якого дозволяє діагностувати 10 рис – індикаторів особистісної зрілості, а саме: автономності, відповідальності, глибинності переживань, децентрації, життєвої філософії, контактності, креативності, самоприйняття, синергічності та толерантності [23]. О. Штепа відзначає, що особистісна зрілість віддзеркалює вияви особистісного потенціалу та виступає як інтегральний критерій особистісного зростання. Особистісна зрілість, на думку автора, є феноменом, котрий являє собою психологічне новоутворення, що характеризує завершення юнацького віку та початок періоду зрілості особистості [22, с. 141];

– опитувальник проактивної долаючої поведінки (копінга), створений колективом авторів на чолі з Е. Greenglass [26], стандартизований О. Белінською та О. Вечеріним, котрі запропонували скорочену версію опитувальника, яка відповідає необхідним психометричним вимогам. У скороченій версії методики з 27 тверджень було

збережено оригінальну факторну структуру, компонентами якої виступають проактивний копінг, рефлексивний копінг, стратегічне планування, превентивний копінг, інструментальна та емоційна підтримка, що окреслюють напрями активності суб'єкта, яку він спроможний реалізувати до виникнення важкої ситуації [5].

Для визначення взаємозв'язків між досліджуваними феноменами було задіяно коефіцієнт рангової кореляції Ч. Спірмена.

Кореляційний аналіз дозволив встановити, що у першій групі така риса особистісної зрілості, як «Децентрація», виявляє значущий додатний взаємозв'язок з проактивною стратегією долаючої поведінки «Превентивний копінг» ($r = 0,446$, $p \leq 0,01$), риса особистісної зрілості «Самоприйняття» додатно корелює на значущому рівні з проактивним копінгом «Емоційна підтримка» ($r = 0,414$, $p \leq 0,01$). Дві значущі додатні кореляції виявлені між рисою особистісної зрілості «Креативність» з проактивними копінг-стратегіями «Інструментальна підтримка» ($r = 0,375$, $p \leq 0,01$) та «Емоційна підтримка» ($r = 0,608$, $p \leq 0,001$). У другій групі риса особистісної зрілості «Життєва філософія» на значущому рівні додатно пов'язана зі стратегією подолання «Проактивний копінг» ($r = 0,446$, $p \leq 0,01$), котра своєю чергою виявляє значущий додатний взаємозв'язок з такою рисою особистісної зрілості, як «Синергічність» ($r = 0,429$, $p \leq 0,01$). У цій групі риса особистісної зрілості «Толерантність» додатно корелює на значущому рівні з проактивними стратегіями долаючої поведінки «Рефлексивний копінг» ($r = 0,364$, $p \leq 0,01$) та «Емоційна підтримка» ($r = 0,406$, $p \leq 0,01$), остання з яких виявляє значущу кореляцію з рисами особистісної зрілості «Автономність» ($r = 0,431$, $p \leq 0,01$) та «Контактність» ($r = 0,640$, $p \leq 0,001$). Крім того, риса особистісної зрілості «Контактність» взаємодіє з іншими проактивними стратегіями долаючої поведінки, про що свідчить наявність значущих взаємозв'язків з рефлексивним копінгом ($r = 0,617$, $p \leq 0,001$), превентивним копінгом ($r = 0,411$, $p \leq 0,01$) та інструментальною підтримкою ($r = 0,478$, $p \leq 0,001$). Отже, у першій групі розвиток здатності до аналізу власного «Я» та внутрішнього діалогу, зростання спроможності розуміти інших людей та удосконалення вміння змінюватися, не втрачаючи себе, відбувається разом зі збагаченням здатності до передбачення важкої ситуації на ґрунті минулого досвіду та накопичення необхідних ресурсів для її подолання. У досліджуваних цієї групи, разом із поглибленням позитивного ставлення до себе

та усвідомленням перспектив власного розвитку, збільшенням налаштованості на об'єктивне сприйняття власних переваг та недоліків, котрі не стають перешкодою для відчуття щастя, актуалізується здатність регулювати власні емоційні стани шляхом комунікації з оточуючими, знаходити в них емоційну підтримку. Посилення схильності до пошуку емоційної підтримки в очікуванні вірогідних труднощів, разом із фасилітацією спрямованості на отримання інформації від інших людей, котра може стати у нагоді під час подолання можливих перешкод, супроводжується збільшенням здатності до реалізації своїх потенційних можливостей, до результативної діяльності відповідно до власних життєвих принципів та зростанням спроможності довести іншим своєрідність і цінність власної життєвої концепції.

Зміст взаємозв'язків між особистісною зрілістю та проактивними стратегіями долаючої поведінки, що були визначені у другій групі, свідчить про те, що позитивізація ставлення людини до важких ситуацій як до джерела корисного досвіду супроводжується поглибленням усвідомленості концептуальних засад життя, суб'єктивної реальності як складника світу загалом, зростанням активності у визначенні сенсовності життя, удосконаленням розуміння життєвої позиції та власних життєвих принципів, а також посиленням відчуття власної самодостатності, розвитком уміння розуміти сутність подій, осмислювати суперечності та здійснювати задумане. З посиленням налаштованості на ціннісне, неупереджене, безконфліктне сприйняття себе, світу та людей у ньому у цій групі більшої вираженості набуває здатність до моделювання вірогідного розгортання подій, їх когнітивного оцінювання та прогнозування можливих результатів, що поєднується із посиленням спрямованості на пошук емоційної підтримки з боку оточуючих шляхом вибудовування комунікативних зв'язків. Зростання значущості емоційної підтримки серед представників другої групи відбувається разом із поглибленням довіри до себе, збільшенням автономності у конструюванні власного морального кодексу, зорієнтованості на самовизначення, саморозкриття, щирість у спілкуванні та налагодження конструктивних міжособистісних стосунків. Слід підкреслити, що така риса – індикатор особистісної зрілості, як контактність, у групі представниць періоду середньої дорослості найбільш активно взаємодіє з проактивними стратегіями долаючої поведінки, оскільки, крім вищеописаних зв'язків між ними, актуалізація готовності до щирого змістовного спілкування

та саморозкриття у процесі міжособистісної взаємодії, які поєднуються із налаштованістю на конструктивність взаємовідносин, супроводжується розвитком здатності до антиципації можливих перешкод та труднощів, чинником ефективності якої виступає минулий досвід, та удосконаленням здатності суб'єкта до аналізу перспективних варіантів дій, наявних ресурсів для їх здійснення та прогнозування наслідків.

З огляду на професійну приналежність досліджуваних вважаємо доцільним зауважити, що однією із провідних функцій педагогічного спілкування виступає саме контактна функція, реалізація якої передбачає конструювання ефективних контактів між суб'єктами педагогічного спілкування та забезпечення їх готовності до продуктивної взаємодії [19, с. 301]. Як констатують Р. Павелків та О. Созонюк, проблема здатності педагога до ефективної комунікації у сучасній школі, безсумнівно, виступає однією із центральних для системи освіти. Здатність педагога до встановлення конструктивних контактів з учнями, батьками, колегами, спрямована на встановлення сприятливого психологічного клімату, психологічну оптимізацію діяльності і стосунків, виступає ознакою професійної майстерності. Науковці зазначають, що більше ніж половина майбутніх вчителів характеризуються недостатньою здатністю до налагодження контактів з учнями, дефіцитом розуміння їх психологічних особливостей, що виявляється на перших етапах професійної діяльності молодого педагога [14].

W. Bleidorn зі співавторами встановили, що особистісні риси людини змінюються у напрямку більшої психологічної зрілості у дорослому віці, але швидкість, час та напрям зміни рис зумовлені низкою чинників, серед яких важливу роль відіграє і професійна діяльність [25]. Це дозволяє припустити, що більша залученість контактності у взаємодію з проактивними стратегіями долаючої поведінки може бути зумовлена більшим професійним досвідом респонденток другої групи. Не виключено також, що старші жінки включені у більш широке коло приватного спілкування, пов'язаного із розширенням сімейної структури та неформальними стосунками у межах професійної взаємодії. Безумовно, таке припущення

вимагає емпіричної перевірки у подальших дослідженнях із залученнями в якості досліджуваних жінок різного віку, котрі зайняті в інших сферах професійної діяльності.

Висновки. Результати, отримані у дослідженні, доводять, що структура взаємозв'язків особистісної зрілості та проактивних копінг-стратегій демонструє якісні відмінності, своєрідні за змістом, у групах жінок різного віку. У групі жінок 25–35 років встановлено чотири значущих взаємозв'язки між особистісною зрілістю та проактивними стратегіями долаючої поведінки, що є вдвічі меншим порівняно з групою жінок 45–55 років. Слід підкреслити, що всі кореляційні зв'язки, які досягають рівня значущості, мають додатний характер, що незалежно від віку респонденток відбиває взаємопосилення особистісної зрілості та проактивних копінгів. У першій групі, разом із удосконаленням здатності до децентрації, актуалізується схильність до використання превентивного копінгу, покращання самоприйняття поєднується зі зростанням спрямованості на пошук емоційної підтримки, котра, разом із посиленням зорієнтованості на пошук інструментальної підтримки, відбувається із розвитком креативності. У другій групі збагачення життєвої філософії та розвиток синергічності відбуваються разом із удосконаленням проактивного копінгу, зростання толерантності супроводжується актуалізацією рефлексивного копінгу та орієнтацією на емоційну підтримку, пошук якої стає більш вираженим з підвищенням автономності та збільшенням контактності. Крім того, розвиток контактності поєднаний із фасилітацією рефлексивного та превентивного копінгів, а також зацікавленістю в інструментальній підтримці. Отже, у групі жінок 45–55 років взаємодія досліджуваних психологічних феноменів є більш активною та різноманітною як у внутрішньоособистісному, так і в міжособистісному ракурсах.

Зазначаємо, що проведене нами дослідження не є вичерпним у межах окресленої дослідницької проблеми, що зумовлює необхідність продовження її подальшого вивчення як із залученням представниць інших професій, так і у напрямі студіювання зв'язку особистісної зрілості з іншими виявами копінг-поведінки.

Список літератури:

1. Абрамов В.В. Теоретико-методологічні підходи до дослідження копінг поведінки. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2013. № 21. С. 108–114. <http://www.apspp.soc.univ.kiev.ua/index.php/home/article/view/171> (дата звернення 3.09.2021).
2. Баранова С.В. Концепція становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій. *Проблеми політичної психології*. 2017. № 5. С. 133–144.

3. Баранова С.В. Ситуація транзитивності як умова можливої деформації особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 3. С. 113–117.
4. Барчій М., Воронова О. Окремі підходи дослідження особистісної і професійної зрілості. *Вісник Національного університету оборони України*. 2019. Вип. 3 (53). С. 16–22.
5. Белинская Е.П., Вечерин А.В. Адаптация диагностического инструментария: опросник «Проактивный копинг». *Социальная психология и общество*. 2018. Т. 9, № 3. С. 137–145. doi:10.17759/sps.2018090314
6. Білозерська С.І. Особистісна зрілість як умова професійного зростання майбутнього педагога. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 5, Т. 2. С. 20–24.
7. Галузяк В.М. Особистісна зрілість учителя як чинник ефективності педагогічної діяльності. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*. 2016. №. 45. С. 55-63. URI: <http://93.183.203.244:80/xmlui/handle/123456789/9085> (дата звернення 20.08.2021)
8. Джанерьян С.Т., Ращупкина Ю.В. Особенности личностной зрелости городской учащейся молодежи. *Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Серия: Общественные науки*. 2015. № 1. С. 86–94.
9. Дідик Н.М. Феномен особистісної зрілості в інтерпретації українських дослідників. *Молодий вчений*. 2014. № 1 (3). С. 128–131.
10. Ерзин А.И. Перспективы исследования проактивности в клинической психологии и психологии здоровья. *Клиническая и медицинская психология: исследования, обучение, практика: электрон. науч. журн*. 2014. № 4 (6). URL: <http://medpsy.ru/climp> (дата звернення 17.08.2021)
11. Меднікова Г.І. Концептуальні основи системної детермінації становлення особистісної зрілості в студентському віці. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Психологія*. 2018. №. 55. С. 143–152.
12. Меднікова Г.І. Психолого-педагогічний супровід становлення особистісної зрілості студентів. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Психологія*. 2016. №. 54. С. 164–173.
13. Олпорт Д. Становление личности. Избранные труды. М.: Изд-во Смысл, 2002. 62 с. URL: <http://psylib.org.ua/books/olpor01/index.htm> (дата звернення 16.08.2021)
14. Павелків Р., Созонюк О. Психологічні основи навчання професійно-педагогічної комунікації. *Філософія освітнього простору: психологічний вимір: колективна монографія / Ред. Р.В. Павелків, Н.В. Корчакова*. Київ : Вид-во «Центр учбової літератури», 2021. С. 200–226.
15. Портнова А.Г., Богомоллов А.М. Адаптационная и личностная зрелость как прогностические параметры психического развития. *Вестник Омского университета. Серия: Психология*. 2018. №. 3. С. 4–10.
16. Садчікова О.Г. Теоретичні аспекти вивчення особистісної зрілості. *Габітус*. 2020. Вип. 17. С. 116–120.
17. Сергиенко Е.А. Зрелость: молярный или модулярный подход? *Феномен и категория зрелости в психологии / Отв. ред. А.Л. Журавлев, Е.А. Сергиенко*. Москва : Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. С. 13–29.
18. Сушицька І.М. Трансформація ролі та становища жінки у сучасній українській сім'ї. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2013. №. 3. С. 105–109.
19. Телетова С.Г. Педагогічне спілкування як категорія педагогічної діяльності. *Інтеграція освіти, науки та бізнесу в сучасному середовищі: зимові диспути: тези доп. І Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 6–7 лютого 2020 р., м. Дніпро, 2020*. С. 299–304. URL: <http://www.wayscience.com/wp-content/uploads/2020/02/ТОМ-3-Zbirnik-1-mizhnarodna-nauk-prakt-int.-konf-Winter-Debates-1.pdf#page=299> (дата звернення 23.09.2021)
20. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ : Либідь, 2002. 304 с. <https://www.academia.edu> (дата звернення 17.09.2021)
21. Шаповал І. Особистісна зрілість: структурно-функціональний аналіз. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2021. Вип. 8. С. 179–185. <https://doi.org/10.30970/PS.2021.8.23>.
22. Штепа О. С. Диспозиційна модель особистісної зрілості: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. К., 2006. 17 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/584495/> (дата звернення 12.09.2021).
23. Штепа О.С. Особистісна зрілість: Модель. Опитувальник. Тренінг. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. 232 с. URL: <https://filos.lnu.edu.ua/employee/shtepa-olena-stanislavivna> (дата звернення 12.09.2021)
24. Эриксон Э. Детство и общество. Санкт-Петербург : Речь, 2000. 415с. URL: <https://www.klex.ru/беа> (дата звернення 08.09.2021).
25. Personality Trait Stability and Change / Bleidorn W. et al. *Personality Science*. 2021. Vol. 2, № 2. P. 1–20. <https://doi.org/10.5964/ps.6009>.

26. Greenglass E., Schwarzer R., Jakubiec D., Fiksenbaum L., Taubert S. The proactive coping inventory (PCI): A multidimensional research instrument. Proceedings of 20th International Conference of the Stress and Anxiety Research Society (STAR) (Cracow, Poland, July 12-14, 1999)/ Eds. K. A. Moore, P. Buchwald. Cracow: FPUW, 1999. P. 102–128. URL: <https://estherg.info.yorku.ca/files/2014/09/pci.pdf> (дата звернення 10.09.2021)

Zharikova S.B. SPECIFICITY OF THE INTERRELATION BETWEEN PERSONAL MATURITY AND PROACTIVE COPYING STRATEGIES IN WOMEN OF DIFFERENT AGE GROUPS

The article presents the results of a study of the relationship between personal maturity and proactive coping strategies in women of different ages. The relevance of the research is substantiated, the essence of the phenomena of personal maturity and proactive coping behavior is revealed. It is noted that the scientific achievements of modern researchers allow us to formulate assumptions about the relationship of personal maturity and proactive strategies for coping of difficulties and focus on the peculiarities of the interaction of these phenomena, in particular, in women. Emphasis is placed on the importance of considering the peculiarities of the interaction of personal maturity with proactive coping in terms of age: the first group of the sample – women aged 25–35 years, the second – women aged 45–55 years. The personal maturity questionnaire (O. Shtepa) and the proactive coping questionnaire (E. Greenglass adapted by O. Belinska and O. Vecherin) were used in the work. It is proved that the structure of the relationship between personal maturity and proactive coping strategies demonstrates qualitative differences, unique in content, in groups of women of different ages. In the group of women aged 25–35, four significant relationships were found between personal maturity and proactive coping strategies, which is twice as small as in the group of women aged 45–55. It is noted that all significant correlations are positive, which, regardless of the age of the respondents, reflects the mutual strengthening of personal maturity and proactive coping. It was found that in the first group correlate such scales as “Decentration” and “Preventive coping”, “Self-acceptance” and “Emotional support”, “Creativity” and “Instrumental support” and “Emotional support”. In the second group of respondents, the scales “Life Philosophy” and “Synergy” are related to the scale “Proactive Coping”, “Tolerance” correlates with the scales “Reflexive Coping” and “Emotional Support”, the latter shows a connection with the scales “Autonomy” and “Contact”, while “Contact” also interacts with reflexive and preventive coping and instrumental support. It is stated that in the group of women 45–55 years old the interaction of the studied psychological phenomena is more active and diverse.

Key words: age differences, coping behavior, women, personal maturity, proactive coping.

Зозуль Т.В.

Заклад вищої освіти «Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая»

ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКІВ СПРИЙНЯТТЯ ТІЛЕСНОСТІ ТА СЕКСУАЛЬНИХ УСТАНОВОК ЖІНОК ЯК АСПЕКТУ ФОРМУВАННЯ ЇХ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ЕРОТИЧНОГО КОДУ

Стаття присвячена теоретичному та емпіричному вивченню зв'язків сприйняття тіла та сексуальних установок жінок як аспекту формування їх індивідуального еротичного коду.

Представлено теоретичний аналіз феноменів, що описують різноманіття проявів індивідуальної еротичної поведінки жінки, – її ставлення до тілесності, сексуальних сценаріїв та індивідуальних еротичних кодів.

Емпіричне дослідження проводилось на вибірці, до якої увійшли 224 жінки віком від 20 до 57 років. Як діагностичний інструментарій нами обрано методики «Багатофакторний опитувальник ставлення до...» (MBSRQ; T. Cash), «Опитувальник впливу образу тіла на якість життя» (BIQLI, T. Cash) та «Опитувальник вивчення установок до сексу» (за Айзенком). За результатами емпіричного дослідження виявлено тенденцію жінок досліджуваної вибірки до підвищеного вираження схильності до позитивного ставлення до порнографії, відрази до сексу та установки на фізичний секс, тобто надання вагомого значення своїй сексуальній поведінці, особливо порівняно із іншими аспектами стосунків з чоловіками. В статті представлено, що досліджуваним характерна позитивна оцінка своєї зовнішності загалом та окремих параметрів власної тілесності, орієнтація на підкреслення позитивних параметрів свого зовнішнього вигляду. Вони надають великої ваги своєму зовнішньому вигляду, реалізують спрямованість на зовнішність, приділяючи багато часу різноманітним процедурам догляду за собою.

Представлені в статті результати кореляційного аналізу дали можливість визначити такі тенденції: позитивна оцінка ваги виступає наслідком попередньої стурбованості цією сферою життя та тілесності у жінок; показник самооцінки ваги виступає вагомим аспектом формування еротичної поведінки жінки і передбачає пряму залежність – чим краща оцінка ваги, тим більш виражене лібідо, спроможність жінок до переживання стану сексуального збудження та налаштованості на встановлення інтимних стосунків із партнером; реалізація в сексуальних стосунках провокує позитивну оцінку образу тіла у забезпеченні якості життя, проте не збільшує кількісне вираження сексуального прагнення.

Ключові слова: *індивідуальний еротичний код, сексуальні установки, ставлення жінок до тілесності, сексуальність жінки, образ тіла, вплив сприйняття тілесності на якість життя, схильність жінок до збудження, сексуальна реалізованість жінок.*

Постановка проблеми. У світлі актуальних тенденцій наукова та практична проблематика провідних тенденцій у побудові статевих стосунків не втрачає актуальності. Такі тенденції реалізуються у різних формах – поведінкових патернах, сексуальних установках та загальних орієнтаціях усвідомлення власної тілесності й сексуальності тощо. В межах наукового осягнення цієї проблеми ми припускаємо виражений взаємозв'язок між закономірностями усвідомлення власної тілесності та сексуальними установками особистості.

Практична зумовленість вивчення цієї проблематики пояснюється необхідністю дослідження чинників формування цілісних патер-

нів статевої поведінки особистості, оптимізації системи стосунків у дошлюбний та шлюбний періоди життя молоді тощо. Особливої ваги проблема вивчення тілесних аспектів статевої поведінки особистості набуває у контексті сутнісних змін у сферах сучасної міжстатевої взаємодії, усвідомлення людиною себе як представника соціальної, статевої та гендерної ролі, модифікації співвідношення цих ролей у представників сучасного суспільства. Тож, вивчення зв'язків сприйняття тіла та сексуальних установок жінок як аспекту становлення їх індивідуальних еротичних кодів має виражену практичну та теоретичну значущість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ми виходимо із постулату про те, що сутність сексуальної поведінки має мультифакторну природу і виражається у специфічному утворенні, визначеному нами як індивідуальний еротичний код особистості. Ми визначаємо індивідуальний еротичний код як єдину систему запису моделі еротичної поведінки індивіда у вигляді послідовності прояву власних реакцій та реакцій «ідеального партнера», запрограмовану на реалізацію певного сексуального завдання (К.В. Седих, Т.В. Зозуль [7, с. 88]). Патерни сексуальної поведінки формуються в особистості на перетині взаємодії впливів культурного середовища (О.І. Кравченко [6, с.144]) та становлення фізіологічних і тілесних механізмів функціонування людини (S. Hust [9, с.203]), що поєднуються в індивідуальному досвіді людини.

Одним із базових теоретичних конструктів, що описує специфіку, виступає сексуальна установка. Сексуальні установки людини відображають її готовність до певних видів сексуальної активності, стан внутрішньої, неусвідомлюваної готовності суб'єкта оцінювати чи поведінково реагувати певним чином на об'єкти дійсності чи інформацію про них (В.А. Гупаловська [2, с. 62]). Натомість, на думку Л.І. Дідковської [3, с. 75], сексуальна установка представляє собою уявлення відносно припустимих або ж неприпустимих норм сексуальної поведінки, що розгортаються у двох проєкціях – відносно себе та відносно свого сексуального партнера.

Водночас саме сприйняття своєї тілесності, власного тіла, зовнішності загалом та окремих її аспектів, ваги, свого іміджу закладають основу для формування патернів індивідуальної еротичної поведінки людини. Отже, у цій публікації ми зосередили наукову увагу саме на вивченні тілесних аспектів формування сексуальних установок жінок як аспекту становлення їх індивідуального еротичного коду.

Сприйняття тілесності жінками також виступає предметом актуальних наукових пошуків. Зокрема, Є.М. Калюжна та Н.В. Савченко [5, с. 81] використовують поняття тілесного досвіду, що постає як комунікативно-семіотичний процес формування, організації, акумуляції та трансляції тілесних знань, навичок та практик. Вони визначають такі складники тілесного досвіду жінок, як: переживання тілесних відчуттів, вербалізація тілесного «Я», формування тілесних компетентностей, різні аспекти оволодіння власним тілом та тілесними навичками. Вони визначили, що

тілесний досвід молодих жінок включає особливості їх тілесного реагування на життєві ситуації та формування способів тілесної саморегуляції, здатність керувати тілесними переживаннями. Дослідниці підкреслюють, що вагому роль у цьому комплексному процесі має рефлексія як провідний механізм самопізнання жінки.

При цьому переважаючий вплив сприйняття тілесності на життя особистості, організацію нею багатогранної системи комунікації і життєвої активності доводиться великою кількістю науковців. Зокрема, ставлення до власної тілесності виступає системою оцінки власного функціонування, вибору найбільш загальних та змістовних векторів самоздійснення людиною в сучасному світі (Т.Б. Хомуленко [8, с. 215]), закладає особливості ставлення до власної харчової та сексуальної поведінки (Л.М. Абсалямова [1, с. 24]), формує в особистості якісну оцінку власного життя та дає певний рівень почуття безпеки й задоволення життям (В.А. Дяченко, І.А. Мунасіпова-Мотяш, Д.Е. Дубініна [4, с. 146]) тощо.

Постановка завдання. Отже, ця публікація присвячена вивченню взаємозв'язків між ставленням жінок до власної тілесності та формуванням у них сексуальних установок. З цією метою нами сформульовано ряд завдань: 1) здійснити опис специфіки сприйняття тілесності жінок досліджуваної вибірки; 2) описати особливості вираженості сексуальних установок жінок; 3) проаналізувати специфіку кореляції аспектів ставлення до тілесності та сексуальних установок у жінок досліджуваної вибірки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення особливостей зв'язків сприйняття тіла та сексуальних установок жінок як аспекту формування їх індивідуального еротичного коду проводилось на вибірці, до якої увійшли 224 жінки віком від 20 до 57 років. Ми передбачили, що властиве жінкам ставлення до їх тілесності виступає чинником формування їх сексуальних установок, адже емоційно-оцінне ставлення до свого тіла відображає специфіку сексуальних інтенцій особистості. Як діагностичний інструментарій нами обрано методики «Багатофакторний опитувальник ставлення до...» (MBSRQ; Т. Cash), «Опитувальник впливу образу тіла на якість життя» (BIQLI, Т. Cash) та «Опитувальник вивчення установок до сексу» (за Айзенком).

Для здійснення кількісного та статистичного аналізу отриманих даних нами використано критерій r_s -Спірмена (для визначення статистичної значущості кореляції досліджуваних ознак), дані

описової статистики (середнє значення та стандартне відхилення, відсоткові показники) для опису загальних тенденцій вираженості досліджуваних ознак у вибірці. Комп'ютерна статистична обробка даних здійснювалась за допомогою пакета статистичних програм SPSS 21.0 for Windows.

У таблиці 1 представлено середні значення вираженості показників ставлення до свого тіла жінок досліджуваної вибірки.

Як свідчать дані таблиці 1, жінки переважно позитивно ставляться до власної зовнішності та свого тіла, оскільки майже всі показники входять до нормативних значень, що типово прийняті за цими методиками. Зокрема, жінкам із вибірки характерна позитивна оцінка своєї зовнішності загалом та за окремими параметрами власної тілесності, орієнтація на підкреслення позитивних параметрів свого зовнішнього вигляду (відповідно до нормативного значення $3,37 \pm 0,78$). Жінки надають значення власному зовнішньому вигляду, реалізують спрямованість на зовнішність, приділяючи багато часу різноманітним процедурам догляду за собою (порівняно з середнім значенням $3,27 \pm 0,89$). Досліджувані характеризуються вираженою позитивною оцінкою власної зовнішності (обличчям, фігурою, рисами тощо), адже представлений у таблиці 1 показник за цією шкалою потрапляє в нормативне значення $2,44 \pm 1,12$. Жінки переважно задоволені своєю вагою, хоча іноді можуть бути і стурбованими та вдаються до певних засобів оптимізації власної ваги (нормативні значення за параметром стур-

бованості вагою становить $2,03 \pm 2,08$, а оцінкою ваги – $3,1 \pm 1,1$).

У таблиці 2 представлено показники установок до сексу жінок досліджуваної вибірки.

Як видно з таблиці 2, у жінок виявлено тенденції до підвищеної схильності до позитивного ставлення до порнографії ($5 \pm 1,8$), відрази до сексу ($3,4 \pm 1,4$) та установки на фізичний секс ($5,2 \pm 2,1$). Тобто жінкам характерне надання високого значення своїй сексуальній поведінці, особливо порівняно із іншими аспектами стосунків з чоловіками. Досліджувані характеризуються позитивним ставленням до порнографічної продукції, виправдовують її існування, із задоволенням ставляться до споглядання сексуальних стосунків. При цьому жінки вибірки характеризуються схильністю до встановлення інтимних стосунків із чоловіками, реалізувати фізичний секс. Це важливо для них більшою мірою, ніж встановлення гармонійних стосунків із чоловіком та побудову із ним взаємодії. При цьому для частини представниць вибірки характерна виражена відраза до сексу, несприйняття певних форм організації сексуальних стосунків.

Водночас виявлено тенденції до зниженого рівня сексуальної сором'язливості ($1,9 \pm 1,7$) та збудливості ($3,9 \pm 1,8$). Це дає підстави стверджувати, що жінки не схильні уникати сексуальних стосунків, спроможні до проявів сексуальної пристрасті чи нормального прояву сексуальної поведінки, не демонструючи тривогу від необхідності вступати до інтимних стосунків. Досліджувані

Таблиця 1

Показники ставлення до свого тіла жінок досліджуваної вибірки

оцінка зовнішності	орієнтація на зовнішність	задоволеність параметрами тіла	стурбованість зайвою вагою	самооцінка ваги	вплив сприйняття тіла на якість життя
$3,15 \pm 0,06$	$3,5 \pm 0,08$	$3,73 \pm 0,09$	$2,53 \pm 0,17$	$2,94 \pm 0,13$	$1,36 \pm 0,16$

Таблиця 2

Показники установок до сексу жінок досліджуваної вибірки

Сексуальна дозволеність	Сексуальна реалізованість	Сексуальна невротичність	Знесоблений секс	Порнографія	Сексуальна сором'язливість	Цнотливість	Відраза до сексу	Сексуальна збудливість	Фізичний секс	Агресивний секс
$9,12 \pm 2,1$	$7,79 \pm 2,9$	$3,37 \pm 1,63$	$2,87 \pm 1,8$	$5 \pm 1,8$	$1,9 \pm 1,7$	$2,46 \pm 1,6$	$3,4 \pm 1,4$	$3,9 \pm 1,8$	$5,2 \pm 2,1$	$1,8 \pm 1,2$

також характеризуються зниженим показником сексуальної збудливості, тобто потребують реалізації цілого ряду вимог та умов для відчуття сексуального збудження.

Досліджувані характеризуються орієнтацією до знижено-середнього рівня прояву сексуальної дозволеності та знеособленого сексу, середнього рівня сексуальної невротичності та агресивного сексу. До тематики організації власного сексуального життя жінки підходять відповідально, схильні тривалий час обирати партнера. Для досліджуваних важливо побудувати стосунки з чоловіком, а не просто реалізувати із ним сексуальні інтенції у вигляді фізичної взаємодії.

Аналіз кореляцій між діагностованими показниками дав наступні результати. Показник оцінки власної зовнішності демонструє помірну позитивну кореляцію з орієнтацією на зовнішність (0,255) та задоволеність параметрами свого тіла (0,357). Тобто цей показник відображає внутрішню узгодженість оцінки власного тіла загалом та окремих його компонентів, що є закономірним. Показник орієнтації на зовнішність має помірні кореляції з оцінкою зовнішності (0,255), задоволеності параметрами тіла (0,205) та впливом сприйняття тіла на якість життя жінки (0,255).

На рис. 1 представлено кореляційні зв'язки задоволеності параметрами тіла жінок із іншими діагностованими параметрами.

Як видно з рис. 1, задоволеність параметрами тіла жінок має сильні позитивні кореляції із оцінкою зовнішності (0,357) та впливом образу тіла на якість життя жінки (0,596), помірну позитивну кореляцію із орієнтацією на зовнішність (0,205) та

помірні негативні кореляції із показниками лібідо (-0,224) та сексуальної дозволеності (-0,201). Тобто визначено таку закономірність: чим більше жінки задоволені окремими характеристиками свого тіла та зовнішності, тим краще вони оцінюють роль власної тілесності у забезпеченні якості свого життя. При цьому показник задоволеності параметрами тіла провокує знижене лібідо та зменшує дозволеність жінок у сексуальних стосунках. Тобто те, що жінки мають знижену оцінку параметрів своєї зовнішності, провокує у них зниження сексуальної активності та звужує спектр можливих сексуальних взаємодій.

Також нами виявлено сильну позитивну кореляцію між показниками стурбованості зайвою вагою та самооцінкою ваги (0,348), що є цікавим, оскільки можемо передбачити, що за логікою збільшення позитивної оцінки власної ваги повинно зменшувати рівень стурбованості цим параметром зовнішності, а діагностовані дані дають зворотну тенденцію – чим краще показник ваги у жінки, тим більше вона нею переймається. Тобто позитивна оцінка ваги, таким чином, виступає наслідком попередньої стурбованості цією сферою життя та тілесності.

Розглянемо показники кореляцій самооцінки ваги з іншими діагностованими ознаками, що представлено на рис. 2.

Як свідчать дані рис. 2, самооцінка ваги має виражені прямі кореляції з показниками стурбованості вагою (0,348) та вираженості лібідо (0,335), помірні позитивні кореляції із сексуальною збудливістю (0,218), дозволеністю (0,296), фізичним сексом (0,245) та визначеністю із маскулініними чи

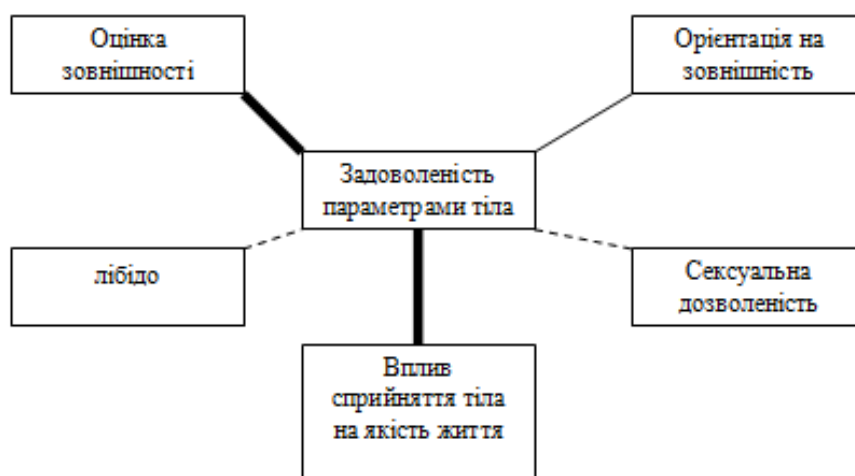

Рис. 1. Кореляційні зв'язки показника задоволеності параметрами тіла жінок досліджуваної вибірки з іншими діагностованими ознаками

фемінними характеристиками (0,251). Тобто показник самооцінки ваги виступає вагомим аспектом формування еротичної поведінки жінки: чим краща оцінка ваги, тим більше виражене лібідо, вища спроможність жінок до переживання стану сексуального збудження та налаштованості на встановлення інтимних стосунків із партнером, розширення спектру дозволеності в інтимних стосунках.

Різнобічні кореляції зафіксовано за показником впливу образу тіла на якість життя жінки, що представлено на рис. 3.

Як видно з рис. 3, нами зафіксовано позитивні кореляції впливу образу тіла на якість життя жінки із показниками задоволеності параметрами тіла (0,0596), орієнтації на зовнішність (0,255) і сексуальної реалізованості (0,218) та негативна кореляція із показником лібідо (-0,242). Тобто такі кореляції дають можливість виявити таку тенденцію: вплив образу тіла на якість життя жінки

настільки виражений, наскільки вона позитивно оцінює власну зовнішність та задоволена нею, реалізована в системі інтимних стосунків. При цьому жінки досліджуваної вибірки демонструють обернену залежність між впливом образу тіла на якість життя та показником лібідо, що є дивним. Тобто реалізація в сексуальних стосунках провокує позитивну оцінку образу тіла у забезпеченні якості життя, проте не збільшує кількісне вираження сексуального прагнення. Жінки можуть бути задоволені своїм сексуальним життям, хоча це і не передбачає високого рівня прагнення до інтимної взаємодії.

Висновки. Результати емпіричного дослідження засвідчили тенденції у жінок досліджуваної вибірки до підвищеного вираження схильності до позитивного ставлення до порнографії, відрази до сексу та установки на фізичний секс, тобто надання вагомого значення своїй сексу-

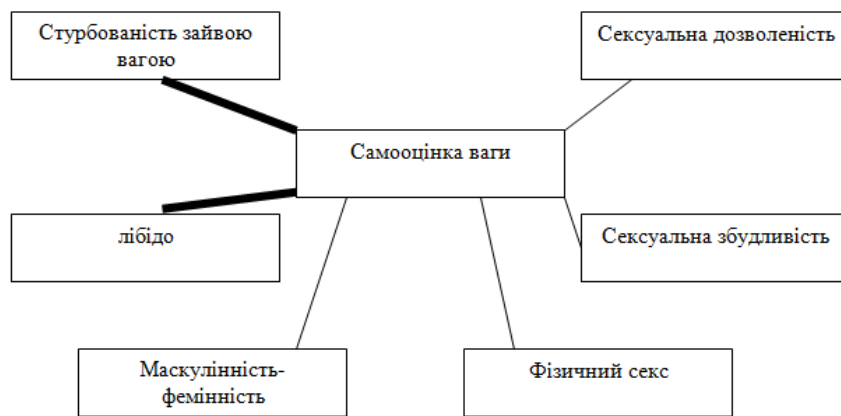

Рис. 2. Кореляційні зв'язки показника самооцінки ваги жінок досліджуваної вибірки з іншими діагностованими ознаками

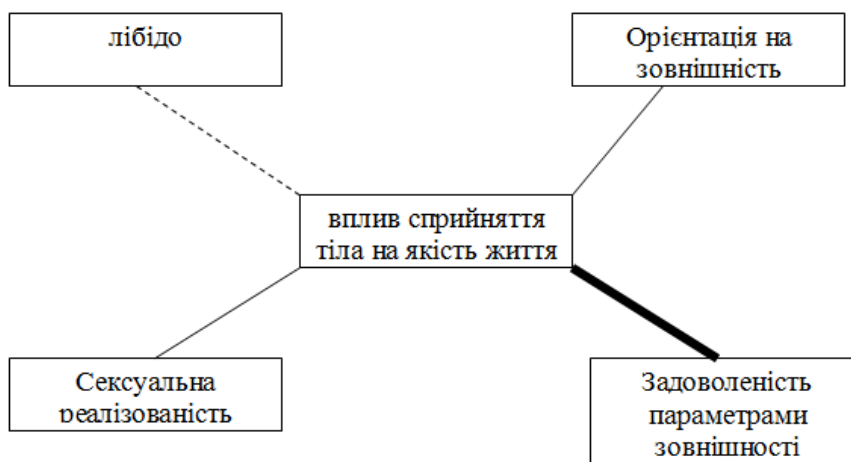

Рис. 3. Кореляційні зв'язки показника впливу сприйняття тіла на якість життя жінок досліджуваної вибірки з іншими діагностованими ознаками

альній поведінці, особливо порівняно із іншими аспектами стосунків з чоловіками.

Виявлено, що досліджуваним характерна позитивна оцінка своєї зовнішності загалом та окремих параметрів власної тілесності, орієнтація на підкреслення позитивних параметрів свого зовнішнього вигляду. Вони надають великої ваги своєму зовнішньому вигляду, реалізують спрямованість на зовнішність, приділяючи багато часу різноманітним процедурам догляду за собою. Переважно жінки позитивно оцінюють свою вагу та не мають тривожності щодо цього.

Аналіз кореляційних зв'язків дав можливість визначити такі закономірності впливу сприйняття тілесності на формування сексуальних установок жінок: 1) чим більше жінки задоволені окремими характеристиками свого тіла та зовнішності, тим краще вони оцінюють роль власної тілесності у забезпеченні якості свого життя; 2) позитивна оцінка ваги виступає наслідком попередньої стурбованості цією сферою життя та тілесності; 3) показник самооцінки ваги виступає вагомим

аспектом формування еротичної поведінки жінки: чим краща оцінка ваги, тим більше виражене лібідо, вища спроможність жінок до переживання стану сексуального збудження та налаштованості на встановлення інтимних стосунків із партнером, розширення спектру дозволеності в інтимних стосунках; 4) вплив образу тіла на якість життя жінки настільки виражений, наскільки вона позитивно оцінює власну зовнішність та задоволена нею, реалізована в системі інтимних стосунків; 5) реалізація в сексуальних стосунках провокує позитивну оцінку образу тіла у забезпеченні якості життя, проте не збільшує кількісне вираження сексуального прагнення.

Водночас це дослідження не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми і потребує подальшого вивчення. Зокрема, перспективою розвідок у цьому напрямку виступатиме вивчення кореляції сексуальних установок жінок та чоловіків досліджуваної вибірки із іншими чинниками та складовими компонентами формування індивідуальних еротичних кодів.

Список літератури:

1. Абсаямова Л.М. Роль «тілесного Я» у формуванні патернів харчової поведінки. *Проблеми сучасної психології*. 2017. Вип. 38. С. 18-27.
2. Гупаловська В.А. Теорії та моделі сексуальності: чи є місце для духовності? *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Психологія». 2016. Випуск 3. С. 54-64.
3. Дідковська Л.І. Психологічні особливості ставлення до сексу осіб віку ранньої дорослості. *Психологічні науки*. 2014. Вип. 2.12 (103). С. 72-79.
4. Дяченко В.А., Мунасіпова-Мотяш І. А., Дубініна Д. Е. Взаємозв'язок психологічної безпеки та задоволеності образом тіла у жінок. *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАНП України*, 2019. Том VII. Екологічна психологія. Вип. 47. С. 140-152.
5. Калюжна Є.М., Савченко Н.В. Дослідження психологічних особливостей тілесності молодих жінок у контексті феноменології. *Психологічний журнал*. 2021. № 7. Вип. 5. С.75-84.
6. Кравченко О.І. Культурний код міста: проблема ідентифікації. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. 2019. № 2 (30). С.143-148.
7. Седих К.В., Зозуль Т.В. Типи індивідуального еротичного коду у чоловіків. *Психологія і особистість*. 2019. № 1 (15). С. 86-100.
8. Хомуленко Т.Б. Структурно-функціональна характеристика тілесного «Я» в умовах психосоматичної кризи. *Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика : монографія / за ред. С. Д. Максименка, С.Б. Кузікової, В.Л. Зливкова*. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. 540 с.
9. Hust S. Scripting Sexual Consent: Internalized Traditional Sexual Scripts and Sexual Consent Expectancies Among College Students. *Family Relations*. 2017. № 66. P. 197-210.

Zozul T.V. PSYCHOLOGICAL RESEARCH OF THE WOMEN'S CORPOREALITY PERCEPTION AND SEXUAL ATTITUDES CORRELATIONS AS THE ASPECT OF THE INDIVIDUAL EROTIC CODE FORMATION

The article is devoted to theoretical and empirical research of the women's corporeality perception and sexual attitudes correlations as the aspect of the individual erotic code formation.

Theoretical analysis of the women's individual erotic behavior variety phenomena – relation to corporality, sexual scenarios and individual erotic codes – is presented.

Empirical research was conducted on a sample of 224 women aged 20 to 57 years. As diagnostic methods we have chosen the methods Multidimensional Body-Self Relations Questionnaire (MBSRQ; T.Cash), The Body Image Quality of Life Inventory (BIQLI, T.Cash) and Eysenk Inventory of Difficulties to Sex, EIAS.

The empirical study found a tendency for women in the sample to be more prone to pornography, sexual aversion and physical sex, that is, the tendency to give importance to their sexual behavior, especially compared to other aspects of relationships with men.

The article presents that the subjects are characterized by a positive assessment of their appearance in general and individual parameters of their own body, focusing on emphasizing the positive parameters of their appearance. They attach great importance to their appearance, realize the focus on appearance, devoting a lot of time to various self-care procedures. Mostly women evaluate their weight positively and have no worries about it.

The results of the correlation analysis presented in the article made it possible to identify the following trends: a positive assessment of weight is a consequence of previous concerns about this area of life and physicality in women; weight self-esteem is an important aspect of the women erotic behavior formation and involves a direct relationship – the better weight assessment, the more pronounced libido, the ability of women to experience sexual arousal and willingness to establish an intimate relationship with a partner; realization in sexual relations provokes a positive assessment of body image in ensuring the quality of life, but does not increase the quantitative expression of sexual desire.

Key words: *individual erotic code, sexual attitudes, women's corporeality attitude, women's sexuality, body image, influence of corporeal perception on quality of life, women's propensity for arousal, sexual realization of women.*

УДК 316.647.5

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.5/04>**Калмиков Г.В.**

Університет імені Григорія Сковороди в Переяславі

Мисан І.В.

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

Рудківська Н.Л.

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

ФУНКЦІОНАЛЬНО-ЗМІСТОВЕ ПОЛЕ ЗНАЧЕНЬ ФЕНОМЕНУ «ТОЛЕРАНТНІСТЬ» У ЛЮДИНОМІРНИХ НАУКАХ

У статті розкриваються різні підходи до тлумачення толерантності, обґрунтовується потреба у розгляді функціонально-змістового поля значень феномену толерантності, нових значень, пов'язаних з активним прийняттям людиною оточуючої реальності, з диференційованим, але таким, що не суперечить нормам права, терпимим ставленням до Інших. Толерантність як наукова проблематика, світова стратегія і ключове поняття у питаннях миру актуалізується з огляду на її значення для соціального життя у суспільствах.

У статті репрезентуються маловідомі думки авторитетних психологів щодо суті цієї наукової категорії; подаються наукові підходи до трактування толерантності і систематизації психологічних тлумачень толерантності.

В основному матеріалі статті представлені результати системного аналізу сучасних літературних джерел, зокрема зазначається необхідність досягнення смислів толерантності для трансформації її в цінність і норму взаємовідносин, що є передусім справою вчених.

Стаття також присвячена виокремленню різних аспектів у трактуванні толерантності: філософського, методологічного, етичного, суспільного, суспільно-політичного, соціального, культурологічного, соціально-психологічного, соціально-перцептивного, психолого-педагогічного, професійного; психологічному розгляду толерантності як поведінки, здібності, властивості, свідомого рішення, відношення, риси характеру, моральної якості та багатьох інших значень.

Систематичний огляд і системний аналіз наукових джерел дав змогу констатувати відсутність єдиного підходу до експлікації цього феномену, яка б відображала його багатогранність, багатомірність і багатовимірність. Проте в представлених визначеннях і наявних у науці підходах до толерантності можна знайти певні спільні тенденції і закономірності, які виокремлюються під час аналізу трактовок цього явища.

Ключові слова: толерантність, психологічні значення, функціонально-змістове поле, смисли.

Постановка проблеми. Поняття «толерантність» міцно увійшло в науковий обіг у психологічному значенні терпимості. Толерантність за різними визначеннями – це терпимість до: а) іншого світогляду, образу життя, характеру; б) інших звичаїв, звичок, поглядів, способів самовираження й прояву людської індивідуальності; в) іншої мови, культури, поведінки.

Вважається, що поняття «терпимість» є категоріальним для терміну «толерантність» [36]. Проте термін «терпимість», як синонім слова «толерантність», набув у сучасних умовах, як зазначає М.А. Семашко, нового значення, яке не пов'язане з пасивним прийняттям оточуючої реальності й непротивленням їй, із здібністю людини терпіти

лише через милосердя або поблажливості, як це визначав В.І. Даль [37].

Наявні сьогодні різноваріантні, часом суперечливі підходи до тлумачення толерантності зумовлюють потребу вивчення феномену «толерантність» як загальнонаукової і конкретно-наукової – психологічної – категорії.

Ця проблематика актуалізується сьогодні не тільки з огляду на її значущість для сучасної науки та соціального життя, а й тією світовою стратегією, в межах якої ХХІ століття оголошено століттям толерантності. Століття, яке отримало ім'я толерантності, знайде шанс, зазначає О.Г. Асмолов, стати дійсно століттям толерантності, взаєморозуміння несхожих один на одного людей,

сприймання з повагою інших позицій і точок зору не тільки на сторінках наукових журналів, а й у душах людей [3].

Суть толерантності як «міжнародного терміну» й «ключового поняття в проблематиці миру» [5] сформульована в матеріалах конференції ЮНЕСКО (1995 р.) на тлі визнання єдності та багатоманітності людства, взаємозалежності всіх від кожного й кожного від усіх, поваги прав іншого, зокрема права бути інакшим, стриманості від заподіяння шкоди, оскільки такий вчинок, заподіяний іншому, означає шкоду для всіх і для самого себе.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематиці толерантності присвячені дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених, зокрема: О. Асмолова, В. Бойка, В. Лабунської, А. Леонтьєва, А. Макарова, Т. Марголіної, П. Ніколсона, М. Семашко, Г. Солдатової, В. Тішкова, В. Шаліна та багатьох інших науковців, погляди яких репрезентуватимуться в основному змісті статті.

Попри широку представленість в психологічній науці різних підходів до визначення толерантності, функціонально-змістове поле значень феномену «толерантність» до цього часу залишається недостатньо вивченим. Відтак не існує загально-визнаного і загальноприйнятого розуміння цього важливого психологічного явища.

Постановка завдання. З урахуванням значущості розв'язання проблеми толерантності для вітчизняної та світової науки, а також гармонійного існування планетарного людства **мета статті** полягатиме в описі результатів систематичного міждисциплінарного огляду й системного аналізу сучасних літературних джерел з питань толерантності.

Завдання опису результатів теоретичного дослідження полягають у: а) репрезентації маловідомих сьогодні думок авторитетних психологів щодо суті цієї наукової категорії; б) поданні наукових підходів до трактування цього феномена й систематизації психологічних тлумачень толерантності.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо, чим же насправді є толерантність, враховуючи іншомовне походження цього слова й ті трансформації, що відбулися в розумінні його значення під впливом багатьох факторів: соціальних, політичних, релігійних, суспільних, етнічних, психологічних, економічних, культурних тощо.

Науковці, які здійснили глибокий психологічний аналіз проблеми толерантності, обґрунтовано стверджують, що уявлення про смисли толерантності не може вичерпуватися коротким нарисом. Осягнення її смислів з метою перетворення толерантності на цінність і норму стосунків

у сучасному суспільстві, яку визнають усі народи Землі, – справа перш за все вчених та інших суспільних діячів [5].

Кожний з тих, хто звертається до аналізу поняття толерантності, розглядає його під певним кутом зору, висвітлюючи той чи інший аспект цієї проблеми. Тому одне із завдань, як наголошують О.Г. Асмолов, Г.У. Солдатов і Л.А. Шайгерєва, – це як можна ширше представити палітру смислів толерантності [там само].

Згідно з філософським енциклопедичним словником якість «толерантність» необхідна відносно до особливостей різних народів, націй і релігій. Вона є показником впевненості в собі й усвідомлення надійності своїх власних позицій, ознакою відкритої для всіх ідейної течії, яка не боїться порівняння з іншими точками зору і не уникає духовної конкуренції [12].

У наукових джерелах зазначається, що психолінгвістичні експерименти над носіями мови засвідчили наявність загального ядра концептів «толерантність» і «терпимість», але разом показали й серйозні відмінності: вони належать до різних галузей діяльності й культури людини. Толерантність є поняттям суспільно-політичної сфери, а терпимість – релігійної або духовної. Концепт терпимість, будучи одним із складових елементів концепту толерантність, передбачає більшу духовність, а толерантність більшою мірою виражає роботу розуму, а не душі [23].

Тлумачення слова «терпимість», використаного в значенні толерантності, несе в собі дещо інші смисли, пов'язані з *активною соціальною поведінкою*, до якої людина приходить добровільно й свідомо [29]. Отже, терпимість – це прояв колективної та індивідуальної поведінки, яка полягає в непереслідуванні тих, чий образ думок або дій не співпадає з твоїм власним і викликає чиясь несхвалення. Протилежністю терпимості є прояв нетерпимості і фанатизму [13].

Інтолерантність ґрунтується на переконанні, що твоє оточення, твоя система поглядів, твій образ життя стоять вище від цінностей інших членів суспільства. Частіше це не просто відсутність відчуття солідарності, – це неприйняття іншого за те, що він виглядає, думає, діє по-іншому (іноді просто за те, що він існує). Така нетерпимість скоріше є індивідуальним і колективним «комплексом переваги», який починається з неприйняття, відкидання, ігнорування й приниження інших форм образу життя та призводить до різних проявів реалізації цього комплексу, зокрема до геноциду. Нетерпимість є проявом бажання домінувати, придушувати, а не переконання [5].

«Толерантність» сьогодні, зауважує Л.В. Басва, не означає покірного терпіння. Сьогодні вона передбачає значно більше – визнання інакомислення з позиції рівноправного й достойного вивчення. Здатність прощення як результат терпіння не означає бездіяльність і дозвіл насилля; так і толерантність не є звільнення від моралі, культури, норм права, це не поступка варварству, злочинності, дикунству тощо. Толерантність – оцінка людей за їх належністю до будь-якої групи або типу.

Толерантність полягає в наданні іншим права жити відповідно до власного світогляду, в повазі, прийнятті і правильному розумінні інших культур, образів життя і традицій. Толерантність не має нічого спільного як з байдужістю, поблажливістю, потуранням, так і з терпимістю до соціальної несправедливості. Вона не пов'язана з відмовою від своїх переконань або поступками чужим переконанням. Толерантність також не означає нав'язування своїх переконань іншим людям [1, с. 55].

Толерантність може існувати в реальному проясненні тільки у тих випадках, коли людина пробує дивитися на ситуацію очима «іншого».

Г. Олпорт, вибудовуючи типологію особистості, спирається на опозицію термінів «толерантність» vs «інтолерантність». Він називає комплекс ознак, характерних для толерантної людини:

1) знання самого себе, оскільки толерантна людина завжди гарно обізнана про свої переваги і недоліки та не схильна в усіх бідах звинувачувати оточуючих;

2) захищеність – відчуття безпеки й переконаність, що із загрозою можна впоратися;

3) відповідальність – розвинене почуття самодостатності й соціальної зрілості, що не дозволяє перекладати відповідальність на інших;

4) потреба у визначеності – відсутність схильності ділити світ на чорне і біле та визнання багатоманітності, готовність вислухати будь-яку точку зору і відчувати менший дискомфорт в стані невизначеності;

5) орієнтація на себе – значна орієнтованість на особистісну незалежність, не значна – на приналежність зовнішнім інститутам і авторитетам;

6) менша прихильність до порядку – порядку взагалі, зокрема соціального порядку, менш педантичного, увічливого;

7) здатність до емпатії – чуттєвість і схильність адекватніше висловлювати судження про людей;

8) відчуття гумору – здатність посміятися не тільки над іншими, а й над собою;

9) вподобання свободи й демократії – не має великого значення суспільна ієрархія [53].

Торкаючись проблеми толерантності та багатокультурності, О.О. Леонт'єв зазначає, що різні форми неприйняття людей різного етнічного походження, які розмовляють іншою мовою, так звані ксенофобії, достатньо широко розповсюджені. Між тим, зауважує вчений, володіння мовою й культурою іншого народу, здібність або принаймні готовність подивитися на світ його очима є взагалі ознакою культурної людини. Багатонаціональність і полікультурність він називає багатством країни та відносить їх до факторів національної безпеки [24]. Ідея окремішності, природженої переваги над іншими народами, зауважує О.О. Леонт'єв, була в основі ідеології німецького нацизму. Саме ця ідея окремішності породила поширену міфологему про споконвічну протиставленість «Заходу» і «Сходу». Проте повага до іншого народу, готовність зрозуміти й навіть прийняти його традиції та цінності зовсім не означає відмову від своїх власних традицій і цінностей, підміни їх усередненим уявленням про «західну культуру» – саме усередненим, оскільки саме національно-ментальні особливості француза й американця, англійця й італійця, грека й ізраїльтянина виявляються в даному разі винесеними «за дужки» [там само].

Що розуміє О.О. Леонт'єв під загальнолюдськими цінностями в контексті толерантності? На його думку, це ті цінності, які дозволяють носіям різних національних культур, різних релігій та ідеологій знайти «спільну мову», які допомагають людям незалежно від їхнього походження, а також від їхньої самоідентифікації з тією чи тією культурою ставити загальні цілі й забезпечувати їх спільне досягнення, вирішувати наднаціональні, часом і глобальні проблеми таким чином, щоб це рішення було оптимальним для всіх. Це ті цінності, які уможливають баланс інтересів особистості, народу й людства, врешті-решт – їхнє виживання та поступальний розвиток у суспільстві.

О.О. Леонт'єв дає суто психологічне трактування толерантності, виходячи з відповіді на риторичне запитання (одночасно вважаючи його постановку апріорі глибоко помилковим): чи є у людей різних національностей якісь особливості національної свідомості, національної психології, які вигідно відрізняються від інших народів? У окремого народу, зазначає вчений, як і у всіх народів, сформувалося своє бачення світу, яке не можна назвати правильним або неправильним, хорошим або поганим, а тим більше протиставляти баченню світу іншими народами. Будь-яка нація, підсумовує науковець, не гірша і не краща від інших, вона не

особлива, обрана нація: обраних націй немає взагалі. Чим раніше ми зрозуміємо це, що будь-яка конкретна нація «не пуп землі», а необхідна, але не виключна частина світового порядку, всесвітньої культурної й духовної єдності та всесвітньо-історичного процесу, тим краще буде для кожного з нас самих і для всього світу [24].

О.О. Леонтьев пов'язує толерантність з «нормальною самосвідомістю громадянина» як єдністю трьох початків, трьох компонентів: 1) відчуття приналежності до свого етносу, свого народу, незалежно від національності громадян держави, любов і повага до своїх національних традицій та історії свого народу, намагання володіти своєю національною мовою й культурою; 2) відчуття приналежності до багатонаціонального суспільства (якщо воно є таким), патріотизм, неодмінно поєднаний з відмовою від національного марнославства, від уявлень про свою етнічну винятковість і про те, що інші народи, які живуть поруч, чимось неповноцінні порівняно з «моїм» народом; 3) відчуття відповідальності не тільки за долі свого народу й своєї багатонаціональної країни (якщо вона є такою), а й усього світу [24].

У будь-якого народу, в будь-якому демократичному суспільстві представлені різні політичні й ідеологічні позиції, зазначає науковець. Всі вони мають право на існування, але за однієї неодмінної умови: якщо вони не мають деструктивного характеру, якщо вони не обмежують ні інтересів окремої людини, ні інтересів суспільства загалом, якщо вони не спрямовані на руйнування структури країни. Фанатичний націоналізм як прояв інтолерантності деструктивний вже тим, зауважує цей видатний психолог, що він насильно підкоряє особистість «надуманим» інтересам етносу. Значення терміну «надуманий» він пояснює як такий, який найчастіше пов'язується окремими лідерами в їх власних, аж ніяк не національних інтересах [там само].

З еволюційних позицій до тлумачення поняття толерантності підходить О.Г. Асмолов, запевнюючи, що й людство, й наукове мислення неминуче прийдуть до відкриття, що не тільки конфлікт є універсальною рушійною силою еволюції, не тільки боротьба за існування виступає як монопольна сила відмирання старих і появи нових видів на нашій планеті. Скільки б докладно не намагалися перетворити конфлікт на «перпетуум мобіле» біологічної еволюції, на антагонізм як джерело динаміки соціально-економічної історії або на боротьбу між свідомим і несвідомим в індивідуальному розвитку особистості Ч. Дарвін, К. Маркс, З. Фройд – це тільки один, як переко-

нує О.Г. Асмолов, із факторів розвитку як природи, так і суспільства та особистості. Поряд з конфліктом, зазначає він, вчені з різних галузей знань починають розрізняти багаточисельні феномени симбіозу несхожих один на одного видів, етносів, конфесій, партій і особистостей. Якби не існувало толерантності як *універсальної норми співіснування різних форм еволюційного розвитку*, то хвилі агресії, конфліктів, нетерпимості, фанатизму, геноциду, ксенофобії, етнофобії, людинофобії давно б стерли будь-які прояви різноманіття на Землі, а відтак загальна гомогенність, однорідність, тоталітарність, сірість, нерухомість запанувала б у світі [3].

Намагаючись «...передати широкий спектр прояву різноманіття, його еволюційного смислу в суперечливому процесі розвитку», вчений абсолютно обґрунтовано піднімає питання цивілізаційного характеру, зазначаючи про конфлікт, боротьбу, руйнування, вічний бій, киплячий від обурення розум «немало пісень складено». А про толерантність гімнів майже не зустрічається. На це висловлювання О.Г. Асмолова дитячий письменник Б.В. Заходер відповів так: «Ви не зовсім праві», запропонувавши йому два гімна про могутність толерантності та різноманіття. Один з віршів цього воістину народного письменника цей науковець назвав «Чуття толерантності». Подаємо кілька рядків з одного із віршів Б.В. Заходера «Про всіх на світі»:

«И если мы с кем-то
Не очень дружны,
Мы все-таки очень
Друг другу нужны!
А если нам кто-нибудь
Лишним покажется
То это, конечно
Ошибкой окажется!»

О. Асмолов зазначає, що під час зіткнення стилів мислення, різних логік цивілізацій нам з вами необхідно чітко усвідомити: «Справа передусім у глибинних геополітичних і психологічних стилях бачення світу. І зіткнення саме цих стилів відбувається сьогодні» [3]. Психолог переконує: «...я повинен, якщо я стою на позиціях толерантності, здійснити неможливе. Я повинен встати на позицію медіатора, посередника. Толерантність передбачає створення унікального інституту медіаторів, або посередників, які мають не просто спробувати знищити чи елімінувати фундаменталізм, а пробувати в нелюдських світах людське. Завдання програми толерантності не карати, а «...допомогти тим, хто сьогодні діє

за формулою «жага крові», допомогти тим, хто сьогодні в буквальному сенсі вражений фундаменталістським стилем мислення, стати іншими й показати, що може бути співіснування людей з різними поглядами, носіями різних культур. Що ж таке толерантність? Коли ви зустрічаєте іншого, ви не зводите його до загального знаменника, а визначаєте цінність інакшості» [3, с. 315]. Спробувати зробити, «побудувати» людину під себе, або ще гірше – «виструнчити» «вибудувати» її, є невірним шляхом, зауважує психолог. Проте є інший, пропонований ним, шлях: «... здивуватися і зрозуміти, що інакшість кожного з нас, можливість інших логік, інших дій – це багатство людства, яким ми володіємо». Толерантність, як підсумовує цей видатний психолог, – це «ремесло» і «найтяжча праця», «право іншого на варіанти», «дійсний мультикультуралізм, полікультурність як джерело руху в цьому світі» [там само].

Залежно від науково-галузевого контексту толерантність наповнюється тим чи іншим специфічним змістом за збереження загального змісту поняття толерантності й різних смислових, зумовлених національними особливостями, нюансів.

У тлумачних та інших словниках, а також у науковій аналітичній інформації феномен «толерантність» узагальнюється в багатьох найрізноманітніших значеннях і домінуючих смислах, що багатогранно відображають різні аспекти нашої дійсності, а саме :

– *складний формат міждисциплінарного знання* [30] – методологічний аспект;

– *моральна якість* [12, 28]; *результат дії багатьох сил*, що діють в одному спрямуванні (темперамент, атмосфера в родині, вихованні, досвід, соціальні й культурні чинники) [53] – філософський аспект;

– *характеристика фізіологічної, психологічної і соціальної стійкості людини до різних впливів* [40]; *життєвий принцип*, який сприяє виживанню людини в сучасній цивілізації [4, 10, 11, 31, 49] – етичний аспект;

– «*благо в собі*» [33] – релігійно-етичний аспект;

– *форма поведінки і спілкування з іншими* [36] – суспільний аспект;

– *цінність сучасного суспільства*; норма цивілізованого компромісу між конкуруючими культурами; *готовність до прийняття* інших логік і поглядів; *умова збереження різноманіття* – своєрідного історичного права на відмінність, несхожість, інакшість [5] – суспільно-політичний аспект;

– *важливий елемент культури спілкування, ключовий моральний принцип громадського суспільства* [51] – культурологічний аспект;

– *соціальна норма*, що визначає стійкість до конфліктів у поліетнічному міжкультурному суспільстві [4, с. 7]; *соціальний регулятор* [35] *інструментальна цінність*, обмежник прояву інтолерантності (агресії), *мовний фільтр*, який накладає певні обмеження на спілкування, поведінку, можливість негативного відношення один до одного [52, с. 103–104] – соціальний аспект;

– *комунікативна норма мовленнєвого спілкування, персональна характеристика особистості, важливий параметр мовленнєвої поведінки* [32] – соціально-психологічний аспект;

– *соціально значуща характеристика* – особливий позитивний спосіб прийняття відмінностей, який виключає розвиток конфронтації і ксенофобії [46] – соціально-перцептивний аспект;

– *особливість особистості*, яку можна розвивати і формувати [40] – психолого-педагогічний аспект;

– *комунікативна стратегія* [3] – комунікативний аспект;

– *показник позитивних міжособистісних взаємовідносин* [41] – інтеракційний аспект;

– *професійно-важлива якість*, один з аспектів комунікативної компетентності [2] – професійний аспект.

Інші наукові уявлення, що узагальнені в значеннях та стосуються вираження толерантності в особистості індивіда, репрезентовано в психологічному аспекті, зокрема:

– *поведінка* [16; 29];

– *здібність, відношення (ставлення), характеристика поведінки, стиль поведінки, риса характеру* [28];

– *чуйність у спілкуванні; готовність визнавати не тільки свої помилки, а й правоту іншого; уміння терпимо відноситися до чого-небудь, терпіти щось* [26];

– *людська властивість* [17; 25, 26; 47];

– *свідоме рішення* [7];

– *спосіб поведінки* [34];

– *прийняте настановлення* або *умонастрої* [46];

– *«погляд на світ без стійких негативних емоцій і оцінок»* [42, с. 5–6];

– *«один із типів мовленнєвої поведінки»* [14, с. 4];

– *настановлення* [9; 18; 43];

– *готовність* [54];

– *моральна якість* [15];

- *особистісна свідомість, особистісна риса* [45];
- *характеристика особистості* [19; 21; 38];
- *здібність визначати різницю і здібність поважати інших* [48: 411]; *психологічний процес сприйняття іншого: визначати і розуміти та оцінювати і поважати* [33];
- *концепт мовної картини світу, що формується, з властивою йому національною специфікою* [27];
- *параметр вивчення мовленнєвої поведінки мовної особистості, комунікативна норма в міжособистісному спілкуванні* [32];
- *правильна кооперативна мовленнєва поведінка* [23];
- *індиферентність, емпатія, повага, ознака гідності, терпіння* [56];
- *психологічна характеристика, особливо важлива під час дослідження міжгрупової взаємодії і трансформацій етнічної ідентичності; стійка особистісна риса* [39];
- *інтегральна характеристика індивіда* – здатність в проблемних і кризових ситуаціях активно взаємодіяти із зовнішнім середовищем з метою поновлення своєї нервово-психічної рівноваги, успішної адаптації, недопущення конфронтації і розвитку позитивних взаємовідносин з собою і з оточуючим світом [40];
- *багатомірна характеристика, що має складну психоментальну структуру: мотиваційно-ціннісну, когнітивну, емоційно-вольову, поведінкову компоненту* [6; 20];
- *система ціннісно-смислових настановлень, способів устанавлення зв'язків людини із світом* [22];
- *спосіб поведінки; активна позиція суб'єкта, за якої він не просто констатує виниклу суперечку між різними моделями поведінки (і змиряється з нею), але й намагається зрозуміти суть цих відмінностей, осмислити їх, знайти компромісний варіант поведінки, заснований на визнанні рівності сторін, які беруть участь* [50];
- *терпіння, терпимість, адаптація, як пристосування людини до чогось, стійкість, витривалість (до стресу, до конфлікту та ін.), допущення, дозвіл (різних позицій, цінностей, ідеалів); прийняття іншого; намагання досягти розуміння з іншими, узгодити різні установки, мотиви, ори-*

єнтації; не вдаючись до насилля та придушення людської гідності [8];

– *психічна стійкість особистості* – здатність індивіда протистояти зовнішнім впливам і самостійно, з високою швидкістю повертатися в стан психічної рівноваги [44];

– *внутрішньо напружена категорія* – боротьба між прихильністю до власних поглядів і визнанням позицій, а також переконань інших [33; 40].

Висновки. Різномасштабний огляд і системний аналіз наукових джерел стосовно функціонально-змістового поля феномену «толерантність» у людиномірному та суто психологічному аспекті дав змогу з'ясувати, що дослідники пропонують вкрай різноманітні й навіть відверто суперечливі визначення толерантності. З огляду на це можна констатувати відсутність єдиного підходу до експлікації цього феномену, яка б відображала його багатогранність, функціональну багатомірність і багатовимірність. Проте в представлених визначеннях і наявних у науці підходах до толерантності можна знайти певні спільні тенденції та закономірності, які виокремлюються під час аналізу трактовок цього міждисциплінарного явища.

Наукові формулювання, в яких розкривається зміст толерантності, презентовані в кількох аспектах, зокрема: філософському, соціально-політичному, суспільно-гендерному, міждержавному, етнічному, правовому, релігійному, культурологічному, комунікаційному тощо.

Найбільш рельєфно і полівекторно толерантність представлена в психологічному аспекті: від означень цього феномену як способу поведінки та здібності до процесу, дій, свідомості, настановлень, готовності, позиції, цінності й особистості з її необмеженими психологічними проявами у міжлюдських відносинах.

Психологічний смисл толерантності найповніше відображений у таких значеннях і смислах: набута стійкість, стійкість до невизначеності, етнічна стійкість, межа стійкості (витривалості) людини, стійкість до стресу, стійкість до конфлікту, стійкість до поведінкових відхилень.

Перспективи подальших досліджень пов'язуємо з системним аналізом різних видів толерантності, характерних для полікультурного світу.

Список літератури:

1. Абдулатипов Р.Г. Этнополитология. учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Санкт-Петербург : Питер, 2004. С. 182.
2. Акимова М.К., Галстян О.А. Толерантность как компонент коммуникативной компетентности педагогов. *Психологические исследования: электронный научный журнал*. 2010. № 3(11). URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2010n3-11/322-akimova-galstyan11.html>.

3. Асмолов А.Г. Формирование установок толерантного сознания: что могут СМИ? Библиотека. *Век толерантности*. 2003. № 5. URL: <http://www.tolerance.ru/Vek-Tol.php>.
4. Асмолов А.Г. Толерантность: от утопии к реальности. На пути к толерантному сознанию. Москва : Смысл, 2000. с. 4-7.
5. Асмолов А.Г., Солдатова Г.У., Шайгерова, Л.А. О Смыслах понятия «толерантность». Библиотека. *Век толерантности*. 2003. № 1–2. URL: <http://www.tolerance.ru/Vek-Tol.php>.
6. Асташова Н.А. Проблема воспитания толерантности в системе образовательных учреждений. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): сб. науч.-методических статей. Москва : Изд-во МПСИ; Воронеж : МОДЭК, 2003. 368 с.
7. Балцевич В.А., Балцевич С.Я. Толерантность. *Энциклопедия социологии*. 2003.
8. Безюлева Г.В., Шеламова Г.М. *Толерантность: взгляд, поиск, решение*. Москва : Вербум, 2003. 168 с.
9. Бойко В.В. *Энергия эмоций в общении*. Москва : Информ.-издат. дом «Филинь», 1996. 472 с.
10. Бондырева С.К., Колесов Д.В. Толерантность. Воронеж : НПО «Модэк», 2003. 240 с.
11. Валитова Р.Р. Толерантность как этическая проблема : Автореф. дмс. к.ф.н.-М., 1997. 20 с.
12. Васильева А.Б. (Ред.). *Философский энциклопедический словарь*. (2-е изд.). Москва : Инфра-М, 2011. 576 с.
13. Википедия. Свободная энциклопедия URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Толерантность_\(социология\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Толерантность_(социология)).
14. Воронцова Т.А. Типология речевого поведения (коммуникативно-прагматический аспект). *Cuadernos de Rusística Española*. 2009. № 5. С. 21–31.
15. Гусейнова А.А., И.С. Кон (Ред.). *Словарь по этике*. Москва : Политиздат, 1989. 345 с.
16. Евгеньева А.П., (Ред.). *Словарь русского языка: в 4-х т. РАН, Ин-т лингвистич. исследований; Москва : Полиграф ресурсы, 1999.*
17. Зенович Е.С. (Авт.-сост.). *Словарь иностранных слов и выражений*. Москва : Олимп, ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1998. 477 с.
18. Ильин Е.П. Психология общения и межличностных отношений. Санкт-Петербург : Питер, 2010. 576 с.
19. Капустина Н.Г. Психологические особенности формирования толерантности в структуре мировоззрения на ранних этапах онтогенеза. Шадринск : Шадринский Дом печати, 2008. 227 с.
20. Клепцова Е.Ю. Терпимое отношение к ребенку: психологическое содержание, диагностика, коррекция. Москва: Академический проект, 2005. 192 с.
21. Костюшина Е.В. Толерантность как характеристика самоактуализирующейся личности. В кн.: *Материалы VIII Всероссийской научно-практической Internet-конференции «Преподаватель высшей школы: традиции, проблемы, перспективы»*. Тамбов : Тамбовский государственный институт им. Г. Р. Державина, 2017.
22. Лабунская В. Социально–психологические причины интолерантного общения. Библиотека. *Век толерантности*. 2003. 3–4. URL: <http://www.tolerance.ru/Vek-Tol.php>
23. Лекция 59-60. Языковая толерантность и языковая агрессия (н.д.). URL: https://studopedia.su/10_126724_lektsiya--yazikovaya-tolerantnost-i-yazikovaya-agressiya.html
24. Леонтьев А.А. Россия: многокультурность и толерантность. Библиотека. *Век толерантности*. 2003. 1–2. URL: <http://www.tolerance.ru/Vek-Tol.php>.
25. Макаров Ю.А. Внешние и внутренние источники толерантности. *Вестник СПбГУ*, 4(12), 2011. С. 117-129
26. Макарьева А.А., Блинов А.В. Толерантность и терпимость: соотношения понятий. *Вестник ГвГУ*. 2015. № 2. С. 128-132.
27. Малафеев А.Ю., Орехова Е.А. Толерантность по-русски и по-английски: корпусное исследование. В. Селегей (Ред.), *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: по материалам международной конференции «Диалог 2017»* (г. Москва, 31 мая – 3 июня 2017г.). 16 (23): В 2 т. Москва: Издательство «РГГУ», 2017.
28. *Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. (1907-1909). Толерантность. (в 4 т.). Санкт-Петербург.*
29. Марголина Т. Толерантность — это не попустительство пороку. Толерантность — это великодушие! *Известия*. 2009. URL: <https://iz.ru/news/345801>
30. Мацковский М.С. Толерантность как объект социологического исследования. *Век толерантности*. 2003, 4. URL: <http://www.tolerance.ru/VT-3-4-toler-kak.php?PrPage=VT>.
31. Медведев Н.П. Толерантность как основа социальной безопасности: монография. Ставрополь : Изд-во Ставропольского государственного университета, 2002. 286 с.
32. Никитина И.С. Вербализация толерантности в межличностном политическом общении. *Исследования языка и современное гуманитарное знание*. 2020. Т. 2, № 2. С. 63–71.

33. Николсон П.П. Толерантность как моральный идеал. *Вестник Уральского межрегионального института общественных наук*. 2001. № 1. с. 129–146.
34. Прохоров А.М. (Гл. ред). Толерантность. Большой Энциклопедический словарь, (2-е изд., перераб. и доп.). Санкт-Петербург : Норинт, 2004. 1456 с.
35. Романова Т.В. Информационный обзор: категории толерантность/политкорректность как объект лингвистического осмысления. *Вопросы психолингвистики*. 2018. № 4 (38). 204-219.
36. Сейдикенова А.С., Минаева Н. «Способы лексической репрезентации концепта «толерантность» в английской и казахской культуре». Коллективная монография «Между словами, между мирами» Варминско-Мазурском Университете, г. Ольштын (Польша), 2017 г. с. 51-63.
37. Семашко М.А. Развитие термина «толерантность» в гуманитарных науках. *Электронный научно-педагогический журнал*, 2007.
38. Селюкова Е.А., Фокина М.Н. Воспитание толерантных взаимоотношений в школе. Актуальные вопросы современной педагогики. Материалы III Международной научной конференции (20–23 марта 2013 г.). Уфа: Лето, 2013. с. 103–105.
39. Солдатова Г.У. Толерантность и интолерантность – две грани межэтнического взаимодействия. Библиотека. *Век толерантности*. 2003 а. 1–2. URL: <http://www.tolerance.ru/Vek-Tol.php>
40. Солдатова Г.У. Практическая психология толерантности, или как сделать так, чтобы зазвучали лучшие струны человеческой души? Библиотека. *Век толерантности*. 2003 б. 6. URL: <http://www.tolerance.ru/Vek-Tol.php>
41. Спицына О.А. К вопросу о структуре межличностной толерантности. В.Н. Малиновская (ред.). Психолого-педагогические аспекты проблемы качества образования в системе общей и профессиональной школы: сборник научных материалов четвертой окружной научно-практической конференции «Знаменские чтения»: в 2 ч. Ч. 1. Сургут : Наука и педагогика, 2005. с. 213–220.
42. Стернин И.А., Шилихина К.М. Коммуникативные аспекты толерантности. Монография. Воронеж. 2000. 110 с.
43. Тишков В.А. О толерантности. *Этнополитический вестник*. 1995. № 5(11). с. 24.
44. Трифонов Е.В. Психофизиология человека. Толковый русско-англо-русский словарь, 2001.
45. Тренгулова, С.Ф. (н.д.). Формирование толерантности студентов в условиях поликультурного мира. URL: https://kazgik.ru/kcontent/main/conference_competition/Problemy%20i%20perspektivy/2/2_10.pdf.
46. Уолцер, М.О. О терпимости. И. Мюрнберг (Перевод с англ. яз.). Москва : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000.
47. Ушаков Д.Н. (Ред.). (1935-1940). Толковый словарь русского языка. Толерантность. URL: <https://ushakovdictionary.ru/word.php?wordid=77190>.
48. Хокинс Дж. М., Делаханты Э. Новый словарь английского языка Oxford. Москва : ООО «Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2002. 480 с.
49. Шалин В.В. Толерантность (культурная норма и политическая необходимость). Краснодар : Периодика Кубани, 2000. 256 с.
50. Шкурагова И. Когнитивная сложность как основа толерантного мышления. Библиотека. *Век толерантности*. 2003. № 5. URL: <http://www.tolerance.ru/Vek-Tol.php>.
51. Электронная библиотека «ИФ РАН» «Новая философская энциклопедия» ТОЛЕРАНТНОСТЬ (н.д.). URL: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASHbb6bc2e9803479862096bb>.
52. Яворська Г.Х., Ларіна Е.В. Мовна толерантність у контексті соціально-гуманітарних наук. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2016. 20(1), (Ч. 1). 103–106. URL: http://vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v20/part_1/31.pdf
53. Allport G.W. The nature of prejudice. Cambridge, MA: Perseus Books, 1954.
54. Concise Oxford Dictionary of Current English. (н.д.) URL: http://www.cap.ru/home/76/gorono/2005/school6/tolerant_opredelenie.htm.
55. Karlheinz, B. & Stiegeler M. de L. Wörterbuch der Logotherapie und Existenzanalyse von Viktor Emil Frankl. Böhlau, 2008. с. 471-472.
56. Wierlacher A., Bogner A. (eds.), Handbuch interkulturelle Germanistik. Metzler Verlag, 2003. pp. 388 – 395 (Part of book).

Kalmykov H.V., Mysan I.V., Rudkivska N.L. FUNCTIONAL-SEMANTIC FIELD OF VALUES OF THE PHENOMENON “TOLERANCE” IN THE HUMANIZING SCIENCES

The article reveals different approaches to the interpretation of tolerance, substantiates the need to consider in functional and semantic field of values of the phenomenon tolerance of the new values associated with the active acceptance by a man of the surrounding reality, with a differentiated, but one that doesn't contradict to

the norm of law, tolerant attitude to others. Tolerance as a scientific issue, world strategy and a key concept in matters of peace is relevant in view of its importance for social life in societies.

It represents the little-known opinions of authoritative psychologists on the essence of this scientific category; shows scientific approaches to its interpretation and systematization of psychological explication of tolerance.

The main material of the article presents the results of a systematic analysis of the modern literary sources, in particular, is indicated the need to understand the meanings of tolerance to transform it into a value and norm of relationships, which is primarily the work of scientists.

The article is also devoted to: highlighting of various aspects in the interpretation of tolerance: philosophical, methodological, ethical, public, socio-political, social, culturological, socio-psychological, socio-perceptual, psycho-pedagogical, professional; psychological consideration of tolerance as behavior, ability, properties, conscious decision, attitude, character traits, moral quality, and many other values.

Systematic review and systematic analysis of scientific sources made it possible to state the lack of a unified approach to the explication of this phenomenon, which would reflect its versatility, multidimensionality and multimeasuring. However, in the presented definitions and available in science approaches to tolerance, we can find certain common trends and patterns that are identified in the analysis of interpretations of this phenomenon.

Key words: *tolerance, psychological meanings, functional-semantic field, meanings.*

Коструба Н.С.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

АПРОБАЦІЯ МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕДІАРЕЛІГІЙНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Масова інформатизація суспільства впливає на усі сфери життя. Розширюють свою присутність у медіа та інтернеті і релігійні організації. Медіарелігійність як форма прояву релігійності особистості спричинена розвитком цифрових технологій та масовими релігійними комунікаціями. На основі теоретичного аналізу праць закордонних та українських науковців визначено медіарелігійність як цілісний концепт, що є новим виміром релігійного життя особистості. У структурі медіарелігійності виділяємо три традиційні компоненти: когнітивний (інформаційно-смісловий), афективний (емоційно-мотиваційний) та конативний (поведінковий). Така релігійність особистості має мережеві принципи комунікації, розмиває кордони між сакральним, ритуальним і секулярним, світським. Медіарелігійність не прив'язує до певної території чи храму, дає можливість брати участь у онлайн-службах із будь-якої точки світу. Загалом можна підсумувати, що медіарелігійність є закономірним проявом процесу переходу релігії у інформаційне суспільство.

Враховуючи брак надійних інструментів діагностики медіарелігійності особистості, розроблено та апробовано методику на україномовній вибірці. Створений опитувальник, орієнтований на визначення загального рівня медіарелігійності особистості та її шкал: когнітивної (раціонально-ірраціонально); поведінкової (активно-пасивно) та мотиваційної (зовнішньо-внутрішньо). Опитувальник успішно пройшов перевірку за низкою психометричних характеристик. Загальну дискримінативність створеного тесту та його шкал підтверджено за допомогою коефіцієнта дельта Фергюсона. Аналіз надійності за методом «тест-ретест» засвідчив відсутність суттєвих відмінностей між результатами основного й повторного тестування; також статистично підтверджено високий рівень внутрішньої узгодженості методики. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у поглибленому вивченні психологічних особливостей медіарелігійної особистості.

Ключові слова: релігійність, медіарелігійність, тест, валідність, особистість.

Постановка проблеми. Інтенсивний розвиток інформаційних технологій та діджиталізація, підсилена світовою пандемією, здійснили вплив на усі сфери життя. Це стосується і релігійної сфери, яка змінюється для залучення молодого покоління до служіння та релігійної практики. Також карантинні обмеження значно зменшили вплив церкви на суспільство. І щоб мати можливість спілкуватися з вірянами в умовах пандемії, релігійні організації значно розширили свою присутність у медіапросторі. Трансформація релігійної практики через використання медіапростору стала причиною зміни традиційної релігійності особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про появу нової форми релігійності стверджує багато науковців, серед яких М.Н. Епштейн, М.С. Петрушкевич, Ю.В. Рижев, Н.А. Campbell, Н. Knoblauch, К. Radde-Antweiler, А. Townsend та інші [1; 5; 6; 7; 9; 10; 11]. Проте науковці не мають узгодженої думки щодо термінологічного означення цієї нової форми релігійності. Ми у своїх

наукових розвідках використовуємо поняття медіарелігійності особистості.

У наших попередніх розвідках ми здійснили ґрунтовний методологічний аналіз поняття медіарелігійності особистості як сучасної форми релігійності особистості, що породжена трансформацією сучасного світу і збільшенням ролі медіа (телебачення, інтернету, соціальних мереж тощо). На основі досліджень науковців сконструйовано тлумачення медіарелігійності як цілісного концепту, що є новим виміром релігійного життя особистості. З точки зору окресленого підходу досліджуване поняття розглядається на перетині різних галузей, що підкреслює його багатомірність та детермінованість широким спектром психологічних, соціальних і комунікативних факторів. Така релігійність особистості має мережеві принципи комунікації, розмиває кордони між сакральним, ритуальним і секулярним, світським. Медіарелігійність не прив'язує до певної території чи храму, дає можливість брати участь у онлайн-службах

із будь-якої точки світу. Загалом можна підсумувати, що медіарелігійність є закономірним проявом процесу переходу релігії у інформаційне суспільство [2].

Постановка завдання. Враховуючи новизну і актуальність поняття «медіарелігійність», ставимо за мету розробити та апробувати валідний інструментарій для дослідження медіарелігійності особистості як психологічного феномену.

Виклад основного матеріалу. Для реалізації поставленої мети було сконструйовано опитувальник із 50 запитань. Запропонована методика була складена на основі трьох вимірювальних шкал – «Шкала релігійної орієнтації» Г. Олпорта та Д. Росс, «Тест структури індивідуальної релігійності» Ю. Щербатих та методика визначення релігійних вірувань Д. Хутсебаута [3; 4; 8]. А також до опитувальника були додані авторські твердження, що відображають медіарелігійність особистості, а саме структурні компоненти, описані у попередніх розвідках.

Опитувальник Г. Олпорта та Д. Росс спрямований на виявлення типу релігійної орієнтації особистості: внутрішньої і зовнішньої релігійності. Для вимірювання релігійного почуття / релігійності особистості Г. Олпорт пропонує континуум, на одному полюсі якого – релігійність, яка є інструментально або зовнішньо значимою, а на іншому – почуття, яке саме по собі є базовим мотивом, що має внутрішню цінність. Опитувальник складається із 20 тверджень (9 – субшкали внутрішньої релігійної орієнтації; 11 – зовнішньої релігійної орієнтації). На кожне з тверджень запропоновано 4 варіанти відповідей, що виражають різний ступінь згоди чи незгоди [4]. На думку авторів, особливості релігійності особистості визначаються її цінностями та пов'язані з упередженнями.

У 1996 році група вчених з психологічної лабораторії девіантних форм поведінки на чолі з Ю. Щербатих розробила тест-опитувальник рівня релігійності із 40 запитань з трьома варіантами відповідей («так», «ні» та «можливо»). За результатами опитування визначається загальний рівень релігійності та 8 субшкал: гносеологічні корені релігійності і схильність до ідеалістичної філософії; ставлення до магії; тенденція шукати в релігії підтримку і розраду; зовнішні ознаки релігійності; інтерес до так званої «псевдонауки» – загадкових і таємничих явищ, в сприйнятті яких віра відіграє значно більшу роль, ніж знання; тенденція вірити в Творця і визнавати існування вищої сили, що створила світ; релігійна самосвідомість; ставлення до релігії як до зразку моральних норм поведінки [3]. Науковці вважають, що інтегральний рівень релі-

гійності залежить від різних за своїм характером мотивацій і потреб особистості.

Шкала визначення релігійних вірувань Д. Хутсебаута (або посткритичних переконань) є емпіричним інструментом у формі опитувальника, який спрямований виміряти різні релігійні установки та переконання. Дорослий варіант опитувальника містить 33 запитання, які передбачають відповіді «так» і «ні». Методика має чотири шкали: «беззастережна наївна віра», «послідовна віра», «надмірна критика релігії» та «віра за наявності доказів» [8].

Подальшу роботу над розробкою і апробацією методики можна розподілити на послідовні етапи:

1. Здійснювався переклад запитань та тверджень зазначених методик для отримання первинного варту опитувальника. Крім того, до тексту були додані специфічні запитання на предмет медіарелігійної активності. Оцінку та редагування якості перекладу та концептуальну еквівалентність запропонованих запитань здійснювали 2 психологи та 1 філолог Волинського національного університету імені Лесі Українки. Зазначені експерти мають досвід наукової роботи з особистісними опитувальниками.

2. Для визначення числа вимірів моделі та кількості шкал у запропонованій діагностичній методіці реалізовано розвідувальний факторний аналіз.

3. Оцінка психометричних характеристик сконструйованого опитувальника.

Статистична обробка даних здійснювалася за допомогою програм Statistica 12 та Microsoft Excel 2019. Для остаточних висновків використовувались лише значущі показники.

Апробація методики медіарелігійності особистості здійснювалася із залученням вибірки у 126 осіб (32 чоловічої та 94 жіночої статі) віком від 18 до 43 років. Першочерговий варіант опитувальника містив 50 тверджень, які оцінювались респондентами за допомогою 5-ступеневої шкали Лайкерта, яка передбачала континуум відповідей від 1 – повністю не згоден (ніколи), до 5 – повністю згоден (завжди).

Отримані сумарні показники варіювались у діапазоні від 39 до 139 балів. Відповідність розподілу даних закону Гауза перевірялась за допомогою квантильного графіка. Також для більш строгої перевірки було обраховано критерій Шапіро-Вілка ($W = 0,970$, $p = 0,0068$). Враховуючи ці дані, ми використовували параметричні методи для наступних статистичних обрахунків.

Для перевірки психометричних характеристик методики ми застосували розвідувальний

факторний аналіз. Врахувавши великий масив даних, що підлягають аналізу, для мінімізації кількості змінних із високим факторним навантаженням ми застосували метод ортогонального обертання – varimax. За критерієм «кам'янистого осипу» було виокремлено три основних фактори. Сумарна частка розкритої дисперсії становить 65,4%. Чим більше навантаження, тим з більшою впевненістю можна сказати, що змінна визначає фактор.

Факторна структура методики діагностики медіарелігійності особистості представлена у таблиці 1

Таблиця 1

Факторна структура методики діагностики медіарелігійності особистості (методом головних компонент)

№ твердження	Компонента		
	1	2	3
8	0,740		
9	0,536		
10	0,597		
14	-0,596		
17	0,606		
18	0,655		
19	0,830		
20	0,815		
21	0,805		
22	0,856		
23	0,641		
24	0,783		
25	0,808		
26	0,591		
27	0,671		
28	0,672		
29	0,575		
30	0,630		
33	0,516		
1		0,511	
2		0,681	
3		0,762	
4		0,620	
5		0,601	
6		0,528	
7		0,504	
11		-0,593	
32		0,641	
34		0,526	
12			0,623
15			0,709
31			0,579

Перший фактор, який охоплює 29,7% дисперсії, представлений твердженнями:

1. Релігія дає мені душевний комфорт у часи невдач і нещастя.
  2. Я ходжу до церкви, бо це допомагає мені зміцнити своє місце у суспільстві.
  3. Ціль молитви – забезпечити полегшення і захист.
  4. Хоч я і віруюча людина, я відчуваю, що у моєму житті є багато більш важливих речей.
  5. Мої релігійні переконання дійсно визначають мою життєву філософію.
  6. Молитви, які я вимовляю на самоті, осмислені та емоційні.
  7. Релігія особливо важлива для мене, бо дає відповіді на більшість питань, що стосуються сенсу життя.
  8. Для мене важливо проводити деякий час у релігійних роздумах.
  9. Достатньо часто я усвідомлюю присутність Бога у моєму житті.
  10. Я стараюсь, щоб релігія проникала у всі мої повсякденні справи.
  11. Я ношу хрестик.
  12. Я відчуваю внутрішню потребу відвідувати церкву.
  13. Релігія – це краща розрада для звичайної людини в бідах.
  14. Я обов'язково похрещу (чи вже похрестив) свою дитину.
  15. Дотримання посту – це очищення душі, а не просто оздоровча дієта.
  16. Основні релігійні традиції дають можливість пізнати Бога.
  17. На важливі релігійні питання правдиву відповідь може дати лише священик.
  18. Віра в Бога є одним із багатьох способів порятунку від самотності.
  19. Я вітаю своїх рідних і знайомих з релігійними святами в месенджерах, соціальних мережах.
- Так, перший фактор відображає особливості афективно-мотиваційного компоненту медіарелігійності, що проявляється у континуумі зовнішньої чи внутрішньої релігійної орієнтації.
- Другий фактор, який охоплює 22,3% усієї дисперсії, представлений твердженнями:
1. Я читаю релігійні газети, буклети, книги.
  2. Я слідкую за новинами у сфері релігії.
  3. Я переглядаю онлайн-трансляції чи відеозаписи богослужінь та проповідей.
  4. Я слідкую за інтернет-сайтами релігійних організацій.
  5. Я підписаний на сторінки релігійних лідерів у соціальних мережах.

6. Я використовую мобільні додатки, які містять релігійну інформацію (наприклад, календар із позначеними релігійними святами тощо).

7. Я спілкуюсь у соціальних мережах на релігійні теми.

8. Не важливо, в що я вірю, поки я веду моральне життя.

9. Я поширюю, коментую меми, демотиватори, жарти на релігійну тематику.

10. Я публікую в соціальних мережах свої фото релігійних святкувань (освячення паски, вінчання, хрещення тощо).

Таким чином, зміст представлених пунктів пов'язаний із конативним компонентом медіарелігійності особистості, що містить прояви у межах особливостей активності чи пасивності релігійної поведінки.

Третій фактор представляє 13,4% дисперсії і містить всього три твердження:

1. Хоч я і релігійна людина, я намагаюсь не допустити, щоб релігійні переконання впливали на моє повсякденне життя.

2. Я молюсь і відвідую церкву в основному тому, що мене привчили це робити.

3. Відомості про релігію я отримую в основному із ЗМІ.

Твердження, які представлені у межах третього фактору, змістовно стосуються осмислення релігії та її практик. Це дає підстави визначити цей фактор як когнітивний.

Отже, здійснений факторний аналіз дозволив розробити опитувальник медіарелігійності особистості, що дає можливість, крім загального показника, дослідити мотиваційну спрямованість (зовнішню чи внутрішню), поведінкові прояви (активні чи пасивні) та ступінь осмислення власної релігійності.

Для подальшого аналізу отриманого опитувальника ми здійснили перевірку його психометричних характеристик. Насамперед оцінювалась дискримінативність пунктів як здатність пунктів диференціювати досліджуваних за якимось параметром. Оцінюється кореляцією кожного пункту (результату за кожним пунктом) і сумарним чи шкальним показником. Для перевірки дискримінативності пунктів ми використали коефіцієнт кореляції Пірсона (рис. 1).

Отримані результати демонструють високі коефіцієнти кореляції усіх показників з кінцевими даними шкал. У двох пунктів виявлено сильну від'ємну кореляцію, що свідчить про обернено пропорційний зв'язок цих відповідей з значеннями шкал методики. Ці питання будуть враховані у підсумкові оцінювання шкал, проте із від'ємним знаком. Загалом високі показники кореляції свідчать про високу здатність пунктів диференціювати досліджуваних за досліджуваною ознакою.

Дискримінативність тесту демонструє здатність тесту диференціювати досліджуваних за основною досліджуваною ознакою. Статистично

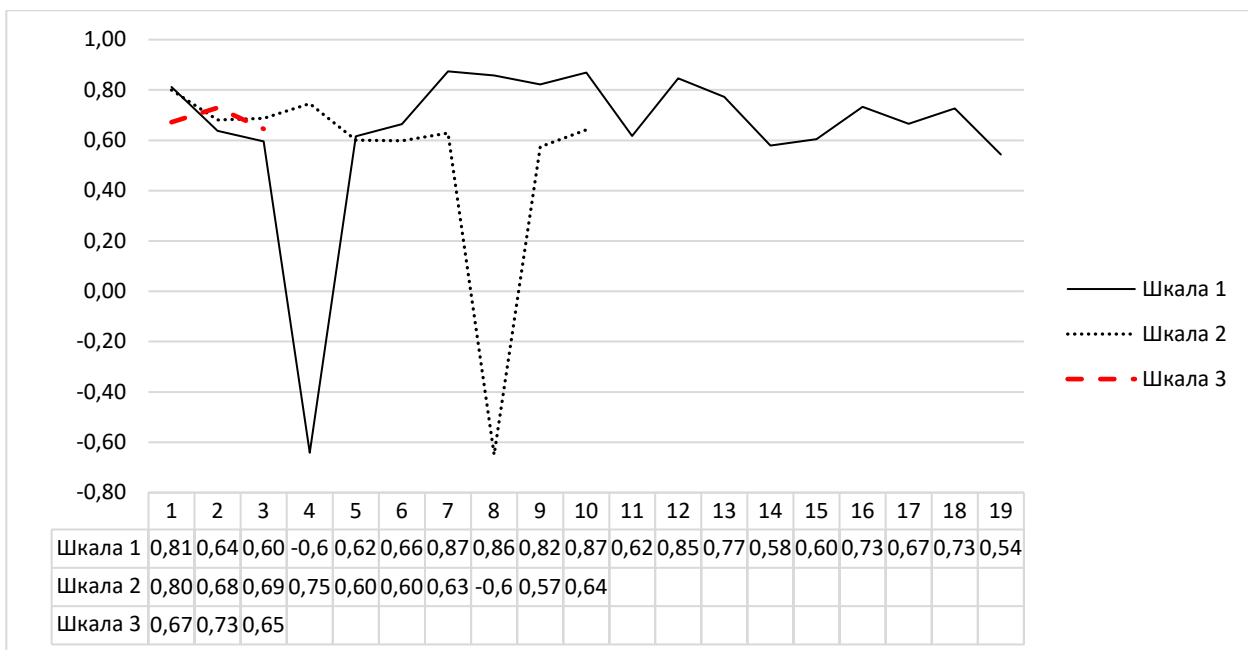

Рис. 1. Показники дискримінативності пунктів (тверджень) методики

вимірюється показником дельта Фергюсона і приймає максимальне значення при рівномірному розподілі показників ($d = 1$). Цей показник визначається за формулою:

$$\delta = \frac{(n+1)(N^2 - \sum f_i^2)}{nN^2},$$

де N – кількість досліджуваних;

n – кількість завдань методики;

f_i – частота кожного показника.

Результати отриманих показників дельта Фергюсона для розробленого опитувальника продемонстровані у таблиці 2.

Таблиця 2

Показники дельта Фергюсона для опитувальника та його шкал

	Загальний показник	Шкала 1	Шкала 2	Шкала 3
Дельта Фергюсона	0,91	0,93	0,92	0,88

Оскільки отримані показники наближуються до 1, ми можемо зробити висновок про високу дискримінативність розробленого опитувальника.

Ще одним важливим етапом перевірки психометричних характеристик методики є оцінка стабільності діагностованих ознак за допомогою методу «тест-ретест». Науковці обґрунтовують різну тривалість перерви між тестуваннями. Ми у своєму дослідженні витримали проміжок між опитуваннями у чотири тижні. Така тривалість перерви між дослідженнями «тест-ретест» обґрунтовується С. Дембиським та Т. Любивою (Дембиський, Любива, 2017).

Для статистичної перевірки ретестової надійності сконструйованого нами опитувальника ми використали коефіцієнт кореляції між двома емпіричними замірами. Отримані результати продемонстровані у таблиці 3.

Таблиця 3

Коефіцієнти ретестової надійності опитувальника та його шкал

	Загальний показник	Шкала 1	Шкала 2	Шкала 3
Коефіцієнт кореляції	0,87	0,85	0,84	0,91

Отримані коефіцієнти кореляції є досить високими, що є свідченням високої ретестової надійності запропонованої методики.

Наступною психометричною характеристикою, яку ми перевіряли, була надійність частин тесту, яка демонструє стабільність балів тесту за парними та непарними числами. Перевіряється кореляцією між сумами всіх парних і непарних відповідей. Результат надійності частин тесту за критерієм внутрішньої узгодженості становить 0,91. Цей показник свідчить про гомогенність тесту та однорідність завдань опитувальника, що підтверджує його надійність.

Загалом здійснена апробація методики медіарелігійності та перевірка її психометричних характеристик дає можливість стверджувати про можливість використання розробленого опитувальника для оцінки цього конструкту. Ця теза підтверджена отриманими статистичними даними.

За допомогою процентильної стандартизації ми отримали розподіл оцінок за результатами реалізації методики (таблиця 4).

Таблиця 4

Стандартизовані ключі до методики медіарелігійності особистості (таблиця переведення сирих оцінок)

	Рівні		
	Високий	Середній	Низький
Загальний показник	155-100	99-72	71-31
Шкала 1	90-73	72-47	46-14
Шкала 2	45-20	19-11	10-5
Шкала 3	15-11	10-7	6-3

Висновки. Враховуючи брак надійних інструментів діагностики медіарелігійності особистості, розроблено та апробовано методику на україномовній вибірці. Створений опитувальник орієнтований на визначення загального рівня медіарелігійності особистості та її шкал: когнітивної (раціонально-ірраціонально); поведінкової (активно-пасивно) та мотиваційної (зовнішньо-внутрішньо). Опитувальник успішно пройшов перевірку за низкою психометричних характеристик. Загальну дискримінативність створеного тесту та його шкал підтверджено за допомогою коефіцієнта дельта Фергюсона. Аналіз надійності за методом «тест-ретест» засвідчив відсутність суттєвих відмінностей між результатами основного й повторного тестування; також статистично підтверджено високий рівень внутрішньої узгодженості методики.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у поглибленому вивченні психологічних особливостей медіарелігійної особистості.

Список літератури:

1. Эпштейн М.Н. Религия после атеизма. Новые возможности теологии. Москва, 2013.
2. Коструба Н. Медіа-релігійність як нова форма прояву релігійної свідомості: психологічний аналіз феномену. *Психологічні перспективи*, 2021. Вип. 37. С. 83–95. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2021-37-83-95>
3. Мягков И., Щербатых Ю., Кравцова М. Психологический анализ уровня индивидуальной религиозности. *Психологический журнал*. 1996. № 17 (6). С. 119–122.
4. Олпорт Г.В. Личность в психологии. Москва : «КСП+». 1998.
5. Петрушкевич М.С. Релігійна комунікація у контексті масової культури. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія». 2018. 408 с.
6. Рыжов Ю.В. Медиарелигиозность: основа будущей религии? *Человек*. 2006. № 4. С. 119-126.
7. Campbell H. A. Introduction: The Rise of the Study of Digital Religion. *Digital Religion. Understanding Religious Practice in New Media Worlds*. London, UK: Routledge. 2013. pp. 1–21.
8. Duriez B., Dezutter J., Neyrinck B., Hutsebau D. An introduction to the post-critical belief scale. Internal structure and external relationships. *Psyke & Logos*. 2007. № 28. P. 767-793.
9. Knoblauch H. Populäre Religion. Auf dem Weg in eine spirituelle Gesellschaft? Frankfurt am Main: Campus. 2009.
10. Radde-Antweiler K. Virtual Religion. An Approach to a Religious and Ritual Topography of Second Life. *Online -Heidelberg Journal of Religions on the Internet*. 2008. № 3. P. 174-211.
11. Townsend A. Technology-mediated religiosity of elderly in Covid-19 social isolation. *Media Psychology (Virtual) Symposium 2020*. DOI: <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.24844.3392727>.

Kostruba N.S. APPROBATION OF RESEARCH METHOD OF PERSONALITY' MEDIA RELIGIOSITY

Mass informatization of society affects all spheres of life. Religious organizations are also expanding their presence in the media and Internet. Media religiosity as a form of individual religiosity manifestation, caused by the development of digital technologies and mass religious communications. Analysis of the works of foreign and Ukrainian scholars identified media religiosity as a holistic concept, which is a new dimension of the individual' religious life. In the structure of media religiosity, we distinguish three traditional components: cognitive (information-semantic), affective (emotional-motivational) and conative (behavioral). Such religiosity has network principles of communication, blurs the boundaries between the sacred, ritual and secular. Media religiosity does not bind a person to a certain territory or temple, gives the opportunity to participate in online services from anywhere in the world. In general, we can conclude that media religiosity is a natural manifestation of the process of religion transition into the information society. The purpose of the article is to develop and test the methodology of reliable tools for diagnosing the individual' media religiosity in the Ukrainian-language sample. Created a questionnaire focused on determining the general level of individual media religiosity and its scales: cognitive (rational-irrational); behavioral (active-passive) and motivational (external-internal). The questionnaire successfully passed the test of psychometric characteristics. The general discriminativity of the created test and its scales was confirmed by the Ferguson delta coefficient. Reliability analysis by the "test-retest" method showed the absence of significant differences between the results of the main and re-testing; also statistically confirmed the high level of internal consistency of the methodology. Prospects for further research are in-depth study of the psychological characteristics of the media-religious personality.

Key words: religiosity, media religiosity, test, validity, personality.

Милославська О.В.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Гуляєва О.В.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ОСОБЛИВОСТІ ПРОАКТИВНОСТІ У СТУДЕНТІВ ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я

У статті наведені результати вивчення особливостей проактивності у студентів із різним рівнем психологічного здоров'я. Наведено аналіз сучасних теоретичних і емпіричних досліджень психічного та психологічного здоров'я, а також феномену проактивності. Зазначено, що психологічне здоров'я виступає значущою передумовою розвитку особистості та набирає особливої ваги у студентському віці, оскільки виступає важливим чинником успішної особистісної та професійної самореалізації майбутніх фахівців. Підкреслюється, що одним із провідних чинників та ресурсів здоров'я є проактивність особистості, але наявні емпіричні дослідження проактивності в контексті психологічного здоров'я, зокрема у студентів, залишаються нечисленними, що зумовлює актуальність вивчення означеної проблеми. Презентовано результати власного емпіричного дослідження особливостей проактивності у студентів із різним рівнем психологічного здоров'я. Психодіагностичний інструментарій становлять опитувальник «Індивідуальна модель психологічного здоров'я», розроблений О. Козловим, та методика «Проактивна поведінка», створена О. Єрзіним. З використанням кластерного аналізу за методом k-середніх на ґрунті даних, отриманих за опитувальником О. Козлова, було виділено групи досліджуваних із високим та низьким рівнями психологічного здоров'я. Установлено, що досліджувані з високим рівнем психологічного здоров'я вирізняються вірогідно більшими показниками за шкалами «Усвідомленість дій», «Прогнозування наслідків поведінки», «Автономія в ухваленні рішень», «Внутрішня детермінація поведінки», більшою конструктивністю проактивної поведінки загалом. Досліджувані з низьким рівнем психологічного здоров'я демонструють вищі показники за шкалою «Внутрішній локус контролю» та більш виражену деструктивну проактивність. Окреслено перспективи подальших досліджень, спрямовані на деталізацію специфіки взаємодії досліджуваних психологічних феноменів.

Ключові слова: особистість, проактивність, психічне здоров'я, психологічне здоров'я, студенти.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві разом зі змінами, які супроводжують соціальні трансформації в науці, набувають актуальності нові концепції. Вони не тільки характеризуються науковою новизною, але і впливають на спосіб життя, погляди на світ та людську діяльність, особистісну та професійну ефективність, шляхи конструювання планів та побудування перспектив. Однією з таких концепцій є концепція проактивності. На ній останніми роками зосередився фокус уваги науковців через ті переваги, які стали наслідком тих позитивних ознак проактивності, які вона надає окремим суб'єктам або спільнотам в умовах необхідності бути готовими та здатними до швидкої й успішної адаптації щодо суспільних перетворень та професійних інновацій. F. Cangiano та S.K. Parker зазначають, що позитивні наслідки

проактивності висвітлені в численних дослідженнях. Установлено, що проактивні особи є більш професійно ефективними, більш задоволеними своєю роботою та кар'єрою. Водночас, як зауважують ці дослідники, наукові студії проблеми проактивності в контексті здоров'я, зокрема психологічного, потребують більшої уваги. Вони підкреслюють, що останніми роками автори наукових публікацій висловлюють різні думки щодо впливу проактивності на психологічне здоров'я. Так, F. Cangiano та S.K. Parker наводять приклад ситуації, коли проактивний фахівець швидко просувається кар'єрним шляхом, але цей успіх супроводжується стресовими переживаннями та високим рівнем психологічного напруження. Науковці підкреслюють, що співвідношення проактивності та психологічного здоров'я у світлі зростання

актуальності цих феноменів є одним із найважливіших дослідницьких питань у теоретичному та прикладному сенсі [17].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На думку сучасних науковців, феномену здоров'я притаманні багатовимірність та неоднорідність, яка структурно віддзеркалює фундаментальні ракурси життєдіяльності особистості, які демонструють змістову своєрідність. У структурі здоров'я виділяють такі специфічні компоненти, як психічне та психологічне здоров'я. Інтеграція комплексу ознак гармонійного функціонування психіки є підґрунтями для визначення поняття «психічне здоров'я». Саме психічне здоров'я виступає необхідною умовою формування психологічного здоров'я, яке, у свою чергу, забезпечує можливість особистісного розвитку та самоактуалізації особистості [5, с. 29]. У визначенні поняття «психологічне здоров'я» науковці акцентують увагу на стані психологічного благополуччя, що зумовлює деякі особистісні характеристики. Вони виступають складовими частинами системи чинників психологічної життєздатності та здатності до конструктивного задоволення власних бажань і потреб, спрямованості на самореалізацію й особистісне зростання, успішну соціальну адаптацію в межах моральності та духовності [10, с. 178–179]. В. Фурман та І. Власенко підкреслюють, що психологічне здоров'я є провідною умовою розвитку особистості впродовж усього життя, але особливого значення воно набуває у студентському віці, оскільки виступає важливим чинником успішної особистісної та професійної самореалізації майбутніх фахівців [16, с. 179]. Психологічне здоров'я особистості відображається в її цілісності, ступені самореалізації та здатності до саморегуляції. Психологічно здоровій особистості притаманні креативність, здатність до сенсотворення, усвідомлення досвіду, до співробітництва з іншими та співпереживання їм, а також задоволеність життям, відповідальність і адаптивність [15, с. 146]. Науковці зазначають, що одним із провідних чинників здоров'я є проактивність особистості, яка має метафеноменологічний характер, базується на особистісних властивостях і знаходить свій вираз у своєрідному стилі поведінки, особливість якого полягає у спроможності до прогнозування ситуацій, налаштованості на контроль життєвих подій, ініціативності, стійкої орієнтації на докладання зусиль, спрямованих на досягнення мети, визначеної на майбутнє [2, с. 146]. В. Семікін вказує, що розвиток особистості виступає у зв'язку зі ступенем вираженості її психологічних ресурсів

здоров'я, одним із яких науковці визначають саме проактивність [13, с. 70]. К. Ключко констатує, що важливими ознаками психічного та психологічного здоров'я виступають не тільки відсутність патологічних виявів, але й, серед низки окремих особистісних характеристик, також проактивність [7, с. 95], яка визначає свободу вибору дій суб'єкта завдяки його спроможності усвідомлювати та конструювати власні ціннісні орієнтири незалежно від тиску обставин [4], контролювати середовище, розшукувати необхідну інформацію [18], визначати сутність труднощів, виявляти та відповідально вирішувати проблеми [20], акумулювати для цього необхідні ресурси [21]. Т. Титаренко узагальнює погляди науковців на проблему психологічного здоров'я та доходить висновку, що спроможність особистості підтримувати його оптимальний рівень визначається рівнем розвитку проактивності та здатністю здійснювати проактивні дії, реалізовувати проактивну поведінку як комплекс таких дій, що надає можливість людині активно трансформувати обставини життя й ухвалювати рішення, спрямовані на запобігання труднощам і стресам, що сприяє перекопонуванню наявної ситуації в бажаному напрямі [14]. Водночас наявні емпіричні дослідження проактивності в контексті психологічного здоров'я, зокрема у студентів із різним його рівнем, залишаються нечисленними, що зумовлює актуальність вивчення означеної проблеми.

Постановка завдання. Мета дослідження полягала у вивченні особливостей проактивності у студентів із різним рівнем психологічного здоров'я.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні взяли участь 243 студенти харківських ЗВО. Для вирішення психодіагностичних завдань було використано такий інструментарій: опитувальник «Індивідуальна модель психологічного здоров'я», розроблений О. Козловим [8], що презентує структуру цього феномену через низку сфер функціонування, специфіка яких розкривається через стратегічний, просоціальний, творчий, духовний, інтелектуальний, сімейний, гуманістичний вектори, а також через Я-вектор; методика «Проактивна поведінка», яка дозволяє детально вивчити структуру проактивності, створена й апробована О. Єрзіним [2] на різних вибірках, зокрема на вибірці молоді студентського віку без порушень здоров'я. Статистична обробка результатів здійснювалася з використанням кластерного аналізу та t-критерію Стьюдента для незалежних вибірок. Для обробки даних, отриманих за методикою «Індивідуальна модель психологічного здоров'я», було

обрано кластерний аналіз за методом k-середніх, за результатами якого було сформовано три групи досліджуваних. Високий рівень психологічного здоров'я було виявлено у 47 (19,34%) досліджуваних, середній – у 154 (63,38%) респондентів, низький – у 42 (17,28%) респондентів. До подальшого дослідження були залучені дві групи: перша – з високим рівнем психологічного здоров'я, друга – з його низьким рівнем.

Нами було встановлено, що перша група порівняно із другою вирізнялася вірогідно більшими показниками за шкалами «Усвідомленість дій» ($32,46 \pm 0,65$ та $29,11 \pm 1,03$; $t = 2,75$, $p \leq 0,01$), «Прогнозування наслідків поведінки» ($36,87 \pm 1,08$ та $34,02 \pm 0,74$; $t = 2,18$, $p \leq 0,05$), «Автономія в ухваленні рішень» ($38,78 \pm 1,20$ та $35,26 \pm 0,44$; $t = 2,75$, $p \leq 0,01$), «Внутрішня детермінація поведінки» ($32,43 \pm 1,13$ та $28,37 \pm 0,94$; $t = 2,76$, $p \leq 0,01$). Отримані відмінності свідчать про те, що студенти з високим рівнем психологічного здоров'я характеризуються більшою вираженістю здатності до саморефлексії, самоконтролю, передбачення варіативності розгортання подій, множинності версій їхніх наслідків, схильності здійснювати вільний вибір, спиратися водночас на адекватну оцінку об'єктивних умов, вищою впевненістю в добровільності вибору дій у різноманітних ситуаціях та більш істотною самостійністю в контролюванні своїх дій. Також представники цієї групи є більш спроможними до самоініціації та сприйняття себе як основного джерела власної активності, що має наслідком вибір у повсякденному житті тих варіантів поведінки, які відповідають особистісному змісту переконань, цінностей та настановлень цих досліджуваних. На відміну від першої ($30,08 \pm 0,59$), у другій групі було визначено вірогідно більші показники за шкалою «Внутрішній локус контролю» ($34,22 \pm 1,11$), за $t = 3,29$, $p \leq 0,001$. Отже, студентам із низьким рівнем психологічного здоров'я більш притаманною є налаштованість вважати себе відповідальними за позитивні чи негативні наслідки тих подій, що відбуваються в їхньому житті. Низка дослідників, які працюють у різних галузях психологічної науки, уважають, що інтернальність виступає одним із важливих чинників редукції стресової симптоматики та психопрофілактики психологічного здоров'я [1; 3; 9; 12]. Водночас Т. Кетлер-Митницька, яка спирається на концепцію А. Реана щодо «доброго» та «поганого» інтернального контролю, яка ґрунтується на розрізненні двох вимірів атрибуції відповідальності (її атрибуції до зусиль чи здібностей та відповідальності за причини невдач і за

подолання невдач), вказує на деяку подвійність виявів інтернальності. Варіант «доброго» інтернального контролю пов'язує відповідальність за причини невдач із недостатністю зусиль суб'єкта, що покладає відповідальність на нього та вимагає більших зусиль і активності, разом із безсумнівною впевненістю у власній здатності долати перешкоди. Варіант «поганого» інтернального контролю передбачає, що відповідальність за подолання невдач також акцентує роль суб'єкта в її виникненні та зумовлює його впевненість у недостатності власних здібностей для досягнення успіху, наслідком чого стає деструкція мотивації й активності в подоланні перешкод, генералізоване переживання відповідальності за всі випадки неуспіху, відчуття провини та ризик виникнення психоемоційної дезадаптації [6, с. 168–169]. Відмінності між групами з високим та низьким рівнем психологічного здоров'я за шкалами «Спонтанність» ($31,52 \pm 0,65$ та $32,03 \pm 0,92$; $t = 0,45$) та «Метамотивація» ($37,18 \pm 0,69$ та $36,86 \pm 0,88$; $t = 0,29$) рівня значущості не досягали. Тобто всі досліджувані виявилися однаково здатними вільно висловлювати свої бажання і потреби, не обмежувати себе у спілкуванні та діяльності; діяти, виходячи зі змісту власних прагнень, обмежувати вплив зовнішнього тиску, але водночас враховувати актуальні ситуаційні зміни; мотивованими цінностями вищого порядку, налаштованими вибудувати нове в собі та навколишньому світі. Щодо вивчення специфіки спрямованості проактивної поведінки було визначено, що в першій групі вірогідно переважає конструктивна проактивність ($31,24 \pm 0,59$ та $28,91 \pm 0,68$; $t = 2,59$, $p \leq 0,01$), тоді як для другої групи більш характерною виявилась деструктивна проактивність ($22,65 \pm 0,82$ та $19,81 \pm 1,05$; $t = 2,13$, $p \leq 0,05$). Отримані результати дозволяють стверджувати, що студенти з високим рівнем психологічного здоров'я виявляють більш значну спрямованість на реалізацію та підтримку продуктивної діяльності та стосунків, більшу креативність та пізнавальну активність, використовують багатший спектр проактивних умінь та навичок, тоді як ці характеристики є менш вираженими в респондентів із низьким рівнем психологічного здоров'я, проактивність яких набуває негативної забарвленості. У цьому сенсі доцільно згадати наукову позицію Н. Родіної та Б. Бірона, які підкреслюють, що проактивність не завжди має адаптивний характер. Схильність до проактивного реагування, на думку цих науковців, може стати джерелом надмірного виснаження особистісної ресурсної бази в ситуаціях спотворе-

ної оцінки ситуації, що веде до негативного прогнозу її розгортання, очікування кризових подій та надлишкових витрат ресурсів [11]. Зарубіжні науковці також вказують на можливість різного за знаком внеску проактивності в життєдіяльність людини. Так, S. Ji зазначає, що проактивність, з одного боку, здійснює позитивний вплив на особистість та її психологічне благополуччя завдяки задоволенню потреб і обмеженню втрат, з іншого – наукові факти свідчать про те, що проактивність може виступати чинником виснаження соціально-психологічних ресурсів особистості, зокрема в контексті професійної діяльності. Автори пояснюють розгалуження впливу проактивності афективним досвідом особистості, який вона отримує у процесі проактивної поведінки, та підкреслюють, що ця теза потребує більш детального емпіричного вивчення в майбутньому [19].

Висновки. Проведене дослідження дозволило емпірично довести, що студенти з високим та низь-

ким рівнем психологічного здоров'я демонструють відмінності у ступені вираженості складових частин проактивності. Було встановлено, що досліджувані з високим рівнем психологічного здоров'я відрізняються вірогідно більшими показниками за шкалами «Усвідомленість дій», «Прогнозування наслідків поведінки», «Автономія в ухваленні рішень», «Внутрішня детермінація поведінки» та більшою конструктивністю проактивної поведінки загалом. Досліджувані з низьким рівнем психологічного здоров'я демонструють вищі показники за шкалою «Внутрішній локус контролю» та більш виражену деструктивну проактивність. Перспективу подальшої роботи ми вбачаємо в дослідженні особливостей взаємодії взаємозв'язків між компонентами індивідуальної моделі психологічного здоров'я та складниками проактивної поведінки, а також встановленні факторної структури, аналіз якої дозволить деталізувати особливості взаємодії означених психологічних феноменів.

Список літератури:

1. Дослідження компонентів психологічного здоров'я студентської молоді в Україні / І. Власенко та ін. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2020. Т. 2. № 20. С. 17–30. DOI: 10.31108/2.2020.2.20.2.
2. Ерзин А. Личностные факторы проактивности у больных с первым эпизодом шизофрении: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.04. Оренбург, 2016. 177 с. URL: http://www.psy.msu.ru/science/autoref/erzin/erzin_diss.pdf.
3. Зеленова М., Лекалов А., Костенко Е. Диагностика психологического здоровья летчиков в практике врачебно-лётной экспертизы. *Социальные и гуманитарные науки на Дальнем Востоке*. 2016. №. 3. С. 114–120. URL: https://lib.ipran.ru/upload/papers/paper_27195967.pdf.
4. Зливков В. Проактивність як властивість високоєфективної особистості. *Гуманний розум* : збірник наукових праць за матеріалами Круглого столу «Проблема добра і зла у науковій спадщині Г.О. Балла», 24 травня 2018 р. / упоряд. : С. Лукомська, О. Котух. ; ред. : В. Зливков, О. Завгородня. Київ, 2018. С. 44–47. URL: https://lib.iitta.gov.ua/710878/1/human_racio.pdf.
5. Карамушка Л., Дзюба Т. Феномен «здоров'я» як актуальний напрям досліджень в організаційній психології. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2019. №. 1 (16). С. 22–33. DOI: 10.31108/2.2019.1.16.2.
6. Кетлер-Митницька Т. Інтернальність як чинник готовності майбутніх психологів до особистісно-професійного саморозвитку : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2020. 431 с. URI: https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/%D0%94_26.053.10/Ketler-Mytynyska.pdf.
7. Ключко К. Плекання психічного здоров'я підлітків в умовах дистанційного навчання шляхом технік когнітивно-поведінкової терапії. *Соціально-психологічні аспекти розвитку суб'єктів освітнього процесу* : матеріали II Всеукраїнського науково-практичного форуму «Соціально-психологічні аспекти розвитку особистісно-професійної компетентності педагога в умовах інноваційних змін», 7–12 грудня 2020 р., м. Суми : у 2-х ч. Суми : НВВ КЗ СОІППО, 2020. С. 93–97. Ч. 2. / за заг. ред. А. Вознюк, О. Василеги. URL: <http://www.soippo.edu.ua/>.
8. Козлов А. Методика диагностики психологического здоровья. *Перспективы науки и образования*. 2014. №. 6. С. 110–117. URL: https://pnojurnal.files.wordpress.com/2014/07/pdf_140617.pdf.
9. Кузнецова Л., Гашенко И. Особенности внутренней картины здоровья у студентов с различным локусом контроля. *Актуальные проблемы современного образования: опыт и инновации* : материалы Научно-практической конференции с дистанционным и международным участием, 21–22 декабря 2020 г. / отв. ред. А. Нагорнова. Ульяновск : Зебра, 2020. С. 435–439. URL: https://pure.spbu.ru/ws/portalfiles/portal/76940686/elibrary_44657199_83212563.pdf#page=436.
10. Маланьїна Т. До проблеми психологічного здоров'я. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2015. №. 128. С. 176–179. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/33692876.pdf>.

11. Родіна Н., Бірон Б. Роль проактивного копінгу в подоланні особистістю життєвої кризи. *Вісник Одеського національного університету. Серія «Психологія»*. 2011. Т. 16. №. 7. URL: <https://doi.org/10.18524/2304-1609.2011.7.135276>.
12. Світлична Н. Психопрофілактики та психокорекції психологічного здоров'я працівників ризико-небезпечних професій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2015. Вип. 1. Т. 1. С. 71–74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2015_1%281%29__16.
13. Семикин В., Анисимов А., Крупина К. О психологических ресурсах здоровья в контексте профессионального развития медицинских работников. *Известия Иркутского государственного университета. Серія «Психология»*. 2021. Т. 36. С. 65–79. DOI: 10.26516/2304-1226.2021.36.65.
14. Титаренко Т. Індикатори психологічного здоров'я особистості. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2016. №. 9. С. 196–215. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/706185>.
15. Титаренко Т. Психологічне здоров'я особистості: засоби самодопомоги в умовах тривалої травмизації : монографія. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. 160 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/160006893.pdf>.
16. Фурман В., Власенко І. Психологічне здоров'я студентської молоді як передумова професійної самореалізації. Актуальні проблеми практичної психології : збірник статей VI Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, 20–21 лютого 2020 р., м. Глухів / ред. : Н. Ільїна та ін. Глухів : Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 2020. С. 177–181. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/31655/1/V_Furman_I_Vlasenko_tezu_konferenz_Gluchiv_IL_KPOSP.pdf.
17. Cangiano F., Parker S.K. Proactivity for mental health and well-being. *The Wiley Blackwell handbook of the psychology of occupational safety and workplace health* / Eds. S. Clarke et al. John Wiley & Sons, 2016. P. 228–250. DOI: 10.1002/9781118979013.ch11.
18. Espedido A., Searle B.J. Proactivity, stress appraisals, and problem-solving : A cross-level moderated mediation model. *Work & Stress*. 2021. Vol. 35. № 2. P. 132–152. DOI: 10.1080/02678373.2020.1767723.
19. Proactivity and Well-Being: Initiating Changes to Fuel Life Energy / S. Ji et al. *Emotion and Proactivity at Work: Prospects and Dialogues* / Eds. K.Z. Peng, C.-H. Wu. Bristol University Press, 2021. P. 263–284. DOI: 10.2307/j.ctv1ks0hcg.18.
20. Siebert J.U., Kunz R.E., Rolf P. Effects of decision training on individuals' decision-making proactivity. *European Journal of Operational Research*. 2021. Vol. 294. № 1. P. 264–282. DOI: 10.1016/j.ejor.2021.01.010.
21. Zhang H. A review and prospects of literature on proactivity. *Open Journal of Social Sciences*. 2020. Vol. 8. №. 2. P. 211–230. DOI: 10.4236/jss.2020.82017.

Myloslavska O.V., Huliaieva O.V. PECULIARITIES OF PROACTIVITY IN STUDENTS WITH DIFFERENT LEVELS OF PSYCHOLOGICAL HEALTH

The article presents the results of studying the features of proactivity in students with different levels of psychological health. An analysis of modern theoretical and empirical studies of mental and psychological health, as well as the phenomenon of proactivity is given. It is noted that psychological health is a significant prerequisite for personality's development and is gaining special importance in student age, as it is an important factor in the successful personality's and professional self-realization of future professionals. It is emphasized that one of the leading factors and resources of health is proactivity of the personality, but the available empirical studies of proactivity in the context of psychological health, in particular in students, remain small, which determines the relevance of studying this problem. The results of our own empirical study of the features of proactivity in students with different levels of psychological health are presented. Psychodiagnostic tools consisted of a questionnaire "Individual model of psychological health", developed by O. Kozlov, and an inventory "Proactive behavior", developed by O. Yerzin. Using cluster analysis by the method of k-average on the basis of data obtained by the questionnaire of O. Kozlov, groups of subjects with high and low levels of psychological health were identified. It was found that the subjects with a high level of psychological health are significantly higher on the scales "Awareness of actions", "Predicting the consequences of behavior", "Autonomy in decision making", "Internal determination of behavior" and more constructive proactive behavior in general. Subjects with a low level of psychological health show higher indicators on the scale "Internal locus of control" and more pronounced destructive proactivity. Prospects for further research aimed at detailing the specifics of the interaction of the studied psychological phenomena are outlined.

Key words: personality, proactivity, mental health, psychological health, students.

Шашенков Д.М.

Національний університет цивільного захисту України

ГЕНЕЗА СПЕЦІАЛЬНОСТІ 19.00.09 – «ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ»

Стаття спрямована на розкриття історичного поступу спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», наукових здобутків, отриманих дослідниками в її межах, а також розгляд проблем методологічного характеру, які залишилися поза увагою науковців. Під час розгляду генези спеціальності 19.00.09 використані: метод тематичної класифікації дисертацій, контент-аналіз, синтез і оглядово-аналітичний метод. Зазначені методи дозволили визначити й охарактеризувати: проблемне поле спеціальності (особливості дій фахівців в екстремальних ситуаціях, вплив екстремальних ситуацій на спеціалістів сектору безпеки й оборони, їхній професійно-психологічний відбір, екстремально-психологічна підготовка, а також особливості саморегуляції; психодіагностична, психопрофілактична та реабілітаційна робота з відповідними спеціалістами, встановлення їхньої психологічної готовності до дій в екстремальних умовах, а також психологічна допомога співробітникам, які пережили психотравмуючий вплив у процесі виконання професійних обов'язків; особливості взаємодії фахівців із громадянами, які перебувають у зміненому, кризовому або загрозовому психічному стані, психологія запобігання, припинення групових порушень громадського порядку та масових заворушень) та міждисциплінарні зв'язки психології діяльності в особливих умовах (з біологічними, технічними, історичними, юридичними, педагогічними, медичними, військовими, соціологічними науками, національною безпекою та державним управлінням), коло професій, на які поширюються результати досліджень за вищезазначеною спеціальністю (пожежні, рятувальники, співробітники правоохоронних та спеціалізованих органів, військовослужбовці, космонавти, пілоти, моряки, охоронці, шахтарі, водії, спортсмени). Перспективу дослідження вбачаємо в більш ґрунтовному опрацюванні здобутків спеціальності «Психологія діяльності в особливих умовах», метою якого є не тільки вирішення методологічних проблем, але й висвітлення провідних та перспективних наукових напрямів у межах заявленої спеціальності.

Ключові слова: психологія діяльності в особливих умовах, методологія, дисертаційні дослідження, сектор безпеки та оборони України, тематична класифікація.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізації та технологізації небувалого піднесення досягають всі сфери наукового знання. Технічний та науковий прогрес можливий лише за умови детального та систематичного опанування наявних надбань, адже майбутнє засноване на минулому.

Вищезазначене стосується й області нашого наукового інтересу – спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», адже, зважаючи на досвід історичного розвитку спеціальності, можна більш конкретно оцінювати сучасний стан і прогнозувати шляхи підвищення істинності та значущості психологічних досліджень для сектору безпеки й оборони України. Зокрема, наукові пошуки в означеному напрямі дозволять нам вирішити низку нагальних методологічних проблем у межах спеціальності: розробити періодизацію, визначити закономірності й особливості процесу розвитку психологічних досліджень, встановити їх сутність і структуру,

здійснити наукову характеристику спрямованості методів та принципів досліджень за спеціальністю, а також створити модель дослідницької діяльності екстремального психолога.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняна психологія отримала самостійний статус у 1968 р., коли була відкрита нова наукова галузь – психологічні науки. За роки існування СРСР перелік спеціальностей у межах галузі неодноразово змінювався (див. табл. 1).

Згідно з даними, що подані в таблиці 1, спеціальність 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» отримала офіційний статус лише в 1972 р. й у СРСР мала назву «Психологія праці в особливих умовах».

У незалежній Україні галузь «Психологічні науки» зазнала трансформацій. Так, наказом ВАК № 86 від 13 березня 1997 р. [1] було затверджено новий перелік спеціальностей, який зазнав змін у наказі ВАК України № 288 від 10 червня 1999 р.

«Про затвердження Переліку спеціальностей, за якими проводиться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань» [2] (див. табл. 2).

Таблиця 1

Перелік наукових спеціальностей у радянській психології (1968–1991 рр.)

Шифр спеціальності	Спеціальність
<i>1968 р.</i>	
21960	Загальна психологія
21961	Психофізіологія
21962	Психологія праці
21963	Інженерна психологія
21964	Медична психологія
21965	Соціальна психологія
21966	Судова психологія
21967	Дитяча та педагогічна психологія
21968	Зоопсихологія
21969	Військова психологія
21970	Спеціальна психологія
<i>1972 р.</i>	
19.00.01	Загальна психологія
19.00.02	Психофізіологія
19.00.03	Психологія праці
19.00.04	Медична психологія
19.00.05	Соціальна психологія
19.00.06	Юридична психологія
19.00.07	Дитяча та педагогічна психологія
19.00.08	Зоопсихологія
19.00.09	Військова психологія
19.00.10	Спеціальна психологія
19.00.11	Психологія праці в особливих умовах
20.02.02	Військова педагогіка та психологія
<i>1977 р.</i>	
19.00.01	Загальна психологія; історія психології
19.00.02	Психофізіологія
19.00.03	Психологія праці; інженерна психологія
19.00.04	Медична психологія
19.00.05	Соціальна психологія
19.00.06	Юридична психологія
19.00.07	Вікова та педагогічна психологія
19.00.10	Спеціальна психологія
19.00.11	Психологія праці в особливих умовах
<i>1988 р.</i>	
19.00.01	Загальна психологія; історія психології
19.00.02	Психофізіологія
19.00.03	Психологія праці; інженерна психологія
19.00.04	Медична психологія
19.00.05	Соціальна психологія
19.00.06	Юридична психологія
19.00.07	Вікова та педагогічна психологія
19.00.10	Спеціальна психологія
19.00.14	Психологія праці в особливих умовах
05.02.20	Ергономіка

Таблиця 2

Перелік наукових спеціальностей в галузі вітчизняної психології (1997–1999 рр.)

Шифр спеціальності	Спеціальність
<i>1997 р.</i>	
19.00.01	Загальна психологія; історія психології
19.00.02	Психофізіологія
19.00.03	Психологія праці; інженерна психологія
19.00.04	Медична психологія
19.00.05	Соціальна психологія
19.00.06	Юридична психологія
19.00.07	Педагогічна та вікова психологія
19.00.08	Спеціальна психологія
19.00.09	Психологія праці в особливих умовах
<i>1999 р.</i>	
19.00.01	Загальна психологія; історія психології
19.00.02	Психофізіологія
19.00.03	Психологія праці; інженерна психологія
19.00.04	Медична психологія
19.00.05	Соціальна психологія; психологія соціальної роботи
19.00.06	Юридична психологія
19.00.07	Педагогічна та вікова психологія
19.00.08	Спеціальна психологія
19.00.09	Психологія діяльності в особливих умовах
19.00.10	Організаційна психологія; економічна психологія

У 1999 р. назва спеціальності змінилася і набула сучасного вигляду – «Психологія діяльності в особливих умовах», а дещо пізніше постановою президії ВАК України від 9 листопада 2006 р. № 40–06/10 [3] був затверджений сучасний паспорт спеціальності 19.00.09.

Переломним моментом історичного поступу спеціальності стала постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 266 «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти».

Згідно з даною постановою, спеціальність «Психологія діяльності в особливих умовах» була скасована, а підготовка здобувачів вищої освіти перенесена в галузь знань 05 – «Соціальні та поведінкові науки» (код спеціальності – 053 «Психологія») [4].

Постановка завдання. Мета статті – теоретико-методологічне дослідження історичного поступу спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», її наукових здобутків.

Завдання статті: визначити предмет, проблемне поле та межі вітчизняної психології діяльності в особливих умовах.

Основними методами дослідження стали: метод тематичної класифікації дисертацій, який дозволив проаналізувати дисертаційні дослідження та згрупувати їх за категоріями; контент-аналіз, за допомогою якого виявлені ключові слова в усіх 232 дисертаціях, захищених за весь період існування спеціальності, та провести їх класифікацію; синтез і оглядово-аналітичний метод, які дозволили вивчити напрацювання в зазначеній галузі психології, провести огляд і аналіз науково-теоретичного доробку, який сформувався на цей час у межах зазначеної спеціальності.

Виклад основного матеріалу дослідження. У результаті дослідження історичного шляху спеціальності 19.00.09 констатуємо, що в сучасній психологічній науці остаточно так і не було обговорено та визначено предмет, проблемне поле та границі вітчизняної психології діяльності в особливих умовах. Колізія між назвою (особливі умови) та формулою спеціальності (екстремальні умови) дозволяла включати проблеми особистості та групи в екстремальних ситуаціях і діяльності в умовах впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності в інші області психологічного знання зі схожими або ідентичними предметами. На підтвердження наведемо деякі публікації:

- навчальний посібник «Психологія катастроф» (П. Смирнов, І. Мосягин, С. Маруняк);
- навчальний посібник «Психологічний захист у надзвичайних ситуаціях» (Л. Михайлов, Т. Маликова, О. Шатровой, А. Михайлов, В. Соломин);
- навчальний посібник «Кризова психологія» (Ю. Александров, Л. Гонтаренко, О. Євсюков, А. Куфлієвський, С. Лебедева, С. Миронець, О. Назаров, Я. Овсяннікова, Н. Оніщенко, Л. Перелігіна, І. Поляков, Ю. Приходько, В. Садковий, О. Тімченко, Д. Титаренко, В. Христенко);
- навчальний посібник «Психологія праці у звичайних та екстремальних умовах» (М. Корольчук, В. Корольчук, С. Миронець, О. Тімченко, В. Осьодло, Г. Ржевський, К. Максименко).

Отже, для опису умов, що характеризуються особливим значенням параметрів, які є важливими для життєдіяльності людини, використовується широке коло понять. Уживання більш конкретних понять (*катастрофа, локальний збройний конфлікт, пожежа, стихійне лихо* тощо) має точки перетину з абстрактними, узагальнюючими поняттями (*кризові ситуації, надзвичайні ситуації, критичні ситуації, важкі життєві ситуації, екстре-*

мальні ситуації, ризиконебезпечні ситуації тощо). Водночас «екстремальність» стає родовим поняттям для перелічених класів ситуацій. Саме тому вважаємо правильним сформований у вітчизняній науці підхід, згідно з яким для опису області психології діяльності в особливих умовах треба вживати термін «екстремальність», який найточніше описує предметну область спеціальності 19.00.09.

Коли говоримо про особливі умови професійної діяльності, варто враховувати ймовірну природу цього поняття, припускаючи, що ці умови у більшості людей спричиняють екстремальні стани [4]. Однак нині в більшості класифікацій професій та професійних занять згадуються професії, які належать до екстремальних (професії особливого ризику, ризиконебезпечні професії) за умовами їх здійснення, але й дотепер не виділені формальні критерії віднесення професій до екстремальних. Наприклад, у класифікації професій Є. Клімова [6] фах пожежного належить до групи робіт у незвичних умовах поряд з антенником-щоголовиком і водолазом. До другої групи, особливостями умов праці в якій є підвищена моральна відповідальність за життя та здоров'я людей (що також є невід'ємною умовою роботи пожежних), належить фах учителя [5].

Незаперечним є те, що спектр професій, які можна віднести до екстремального профілю діяльності, є відносно нестабільним. Саме тому розробники паспорта спеціальності 19.00.09 під час визначення кола професій екстремального профілю керувались аналізом умов професійної діяльності, орієнтувались на сукупність таких чинників, як: небезпека для життя та здоров'я (свого й інших); висока «ціна» помилки та відповідальність за результат діяльності; дефіцит часу й інформації для виконання професійних завдань; високий темп діяльності; новизна обстановки.

Вищезазначене дозволило окреслити коло професій та професійних занять, що можуть входити до складу груп, досліджуваних у межах спеціальності 19.00.09:

- пожежні та рятувальники;
- співробітники правоохоронних, спеціалізованих органів;
- військовослужбовці;
- космонавти;
- пілоти;
- моряки;
- охоронці;
- шахтарі;
- водії;
- спортсмени;
- працівники АЕС;

– особи, що стали жертвами подій, пов'язаних зі специфікою професійної діяльності зазначених категорій фахівців (ліквідація наслідків стихійного лиха, природних катаклізмів, боротьба з організованою злочинністю, корупцією, тероризмом, оперативно-розшукова діяльність, виконання миротворчої місії тощо).

Спробуємо дати відповідь на дискусійне питання про межі означеної спеціальності, адже це є необхідним не тільки у зв'язку з потребою визначення проблемного поля, але й із погляду визначення вкладу спеціальності в розвиток сучасної вітчизняної та світової психології.

Питання виявлення міждисциплінарних зв'язків із суміжними спеціальностями не було досить дослідженим, що призводило до того, що деякі кваліфікаційні наукові праці, дослідження, які фактично проводилися в межах заявленого паспорта спеціальності 19.00.09, захищалися за іншими спеціальностями. Наведемо декілька прикладів:

– у 1998 р. С. Яковенко захистив докторську дисертацію на тему: «Теорія і практика психологічної допомоги потерпілим від катастроф (на прикладі постчорнобильської ситуації)» за спеціальністю 19.00.01 – «Загальна психологія, історія психології»;

– у 2003 р. О. Тімченко захистив докторську дисертацію на тему: «Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція)» за спеціальністю 19.00.06 – «Юридична психологія»;

– у 2005 р. В. Стасюк за спеціальністю 19.00.05 – «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи» захистив докторську дисертацію на тему: «Система соціально-психологічного забезпечення функціонування аеромобільних військових підрозділів в умовах збройних конфліктів»;

– у 2013 р. В. Осьодло захистив докторську дисертацію на тему: «Психологічні засади становлення суб'єкта військово-професійної діяльності» за спеціальністю 19.00.01 – «Загальна психологія, історія психології»;

– у 2019 р. О. Колесніченко за спеціальністю 19.00.06 – «Юридична психологія» захистив докторську дисертацію на тему: «Психологія бойової травматизації військовослужбовців Національної гвардії України»;

– у 2020 р. О. Блінов захистив докторську дисертацію на тему: «Психологія бойового стресу» за спеціальністю 19.00.04 – «Медична психологія».

Аналогічна ситуація простежується і стосовно захисту дисертацій на здобуття наукового сту-

пеня кандидата психологічних наук. Наприклад, за спеціальністю 19.00.06 – «Юридична психологія» захистилися: М. Логачов на тему: «Психологічна підготовка особового складу спеціальних підрозділів ОВС до дій в екстремальних ситуаціях»; В. Лефтеров на тему: «Психологічні причини загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ»; І. Слюсар на тему: «Посттравматичний стресовий розлад у працівників дорожньо-патрульної служби Державтоінспекції: профілактика, психологічна діагностика та корекція»; Л. Рибик на тему: «Теоретико-прикладні засади надання психологічної допомоги дружинам загиблих правоохоронців, загиблих при виконанні службових обов'язків» тощо.

Уважаємо, що означене питання треба і можна було б вирішити на основі виявлення міждисциплінарних зв'язків із суміжною спеціальністю.

Розглянемо дану тезу на прикладі спеціальностей 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» та 19.00.06 – «Юридична психологія».

Так, В. Васильєв вважає, що предмет юридичної психології становлять психічні закономірності діяльності й особистості людини в області правових відносин. Предметом юридичної психології В. Васильєв виділяє психологічні основи особистості та діяльності в умовах правового регулювання, систему «людина – право».

Низка ситуацій або умов, пов'язаних із правовим регулюванням, можуть бути особливими (екстремальними), що визначає загальну проблемну зону психології діяльності в особливих умовах та юридичної психології. Наприклад, механізми та динаміка переживання ситуації взяття в заручники.

З іншого боку, проблеми, пов'язані зі специфічними умовами правозастосовної практики, не входять до цієї загальної зони. Наприклад, проблеми переживання пенітенціарного стресу в засуджених, питання оперативно-розшукової психології тощо. Саме тому ми вважаємо, що дослідження за такою проблематикою повинні перебувати в межах спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»:

– психологічні особливості дій співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури) в екстремальних ситуаціях;

– психологічний вплив екстремальних ситуацій на співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури);

– професійно-психологічний відбір і екстремально-психологічна підготовка співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціаль-

ної служби, силової структури) до дій в особливих умовах;

– психологічні особливості управління діяльністю правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури) в екстремальних умовах;

– психологічна готовність співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури) до дій в екстремальних умовах службово-бойової (оперативно-службової) діяльності;

– психологічне забезпечення переговорної діяльності керівників правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури) в особливих умовах;

– психологія запобігання, припинення групових порушень громадського порядку та масових заворушень;

– психологічні особливості взаємодії співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури) із громадянами, які перебувають у зміненому, кризовому або загрозливому психічному стані;

– питання психічної саморегуляції, само- та взаємодопомоги співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури) в екстремальних умовах;

– психологія груп, команд, підрозділів правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури) та управління ними під час дій в екстремальних умовах;

– психодіагностика, профілактика та корекція негативних психічних станів, що виникають у співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури) під впливом особливих умов;

– психологічна допомога співробітникам (працівникам) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури), які пережили психотравмувальний вплив у процесі виконання професійних обов'язків;

– психологія після екстремальної роботи зі співробітниками (працівниками) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури);

– психологічна реабілітація співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури).

Уважаємо, що за аналогією можна виділити не тільки загальні проблемні області психології діяльності в особливих умовах з іншими спеціальностями психологічної науки, але й визначити міждисциплінарні зв'язки.

На основі тематичного аналізу назв і авторефератів дисертацій за період з 1992 по 2021 рр. за

науковими галузями (за винятком психологічних наук) можливо констатувати, що проблеми психології діяльності в особливих умовах розглядалися в дисертаціях за такими науковими галузями:

1. Біологічні науки (03.00.13 – «Фізіологія людини і тварин»; 03.00.16 – «Екологія»).

2. Технічні науки (05.01.04 – «Ергономіка»; 05.26.01 – «Охорона праці»).

3. Філософські науки (09.00.03 – «Соціальна філософія та філософія історії»; 09.00.05 – «Історія філософії»; 09.00.11 – «Релігієзнавство»).

4. Історичні науки (07.00.01 – «Історія України»; 07.00.07 – «Історія науки і техніки»; 07.00.09 – «Антропологія»).

5. Юридичні науки (12.00.09 – «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність»; 12.00.11 – «Міжнародне право»).

6. Педагогічні науки (13.00.01 – «Загальна педагогіка та історія педагогіки»; 13.00.02 – «Теорія та методика навчання»; 13.00.04 – «Теорія і методика професійної освіти»; 13.00.05 – «Соціальна педагогіка»; 13.00.07 – «Теорія і методика виховання»).

7. Медичні науки (14.01.16 – «Психіатрія»; 14.01.33 – «Медична реабілітація, фізіотерапія та курортологія»; 14.02.03 – «Соціальна медицина»).

8. Військові науки (20.02.20 – «Теорія стрільби»; 20.02.22 – «Військова історія»).

9. Національна безпека (21.01.01 – «Основи національної безпеки держави»; 21.02.01 – «Воєнна безпека держави»; 21.02.02 – «Охорона державного кордону»; 21.02.03 – «Цивільний захист»; 21.03.01 – «Гуманітарна і політична безпека держави»; 21.06.02 – «Пожежна безпека»; 21.07.02 – «Розвідувальна діяльність органів державної безпеки»; 21.07.03 – «Кадри органів та військ державної безпеки»; 21.07.04 – «Оперативно-розшукова діяльність»; 21.07.05 – «Службово-бойова діяльність сил охорони правопорядку»).

10. Соціологічні науки (22.00.03 – «Соціальні структури та соціальні відносини»).

11. Державне управління (25.00.05 – «Державне управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку»).

Отже, можна стверджувати, що проблеми психології діяльності в особливих умовах зачіпають практично всі розділи знань.

Висновки. Спеціальність 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» була і залишається важливою сферою наукового знання.

Проведений нами аналіз генези даної спеціальності дозволив:

1. Визначити проблемне поле спеціальності (особливості дій фахівців в екстремальних ситуаціях, вплив екстремальних ситуацій на фахівців, професійно-психологічний відбір та екстремально-психологічна підготовка спеціалістів, психологічна готовність до дій в екстремальних умовах тощо).

2. Представити коло професій, які входять до предметної області спеціальності, як-от: пожежні, рятувальники, співробітники правоохоронних та спеціалізованих органів, військовослужбовці, космонавти, пілоти, моряки, охоронці, шахтарі, водії, спортсмени, працівники АЕС, особи, що

стали жертвами подій, пов'язаних зі специфікою професійної діяльності зазначених фахівців.

3. Виявити міждисциплінарні зв'язки спеціальності з біологічними, технічними, історичними, юридичними, педагогічними, медичними, військовими, соціологічними науками, національною безпекою та державним управлінням.

Перспективу дослідження вбачаємо в більш ґрунтовному опрацюванні здобутків спеціальності 19.00.09, метою якого є не тільки вирішення методологічних проблем, але й висвітлення провідних та перспективних наукових напрямів у межах заявленої спеціальності.

Список літератури:

1. Про затвердження переліку спеціальностей наукових працівників : наказ ВАК України від 13.03.1997 р. № 86. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0133-97#Text> (дата звернення: 22.09.2021).

2. Про затвердження переліку спеціальностей, за якими проводиться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань : наказ ВАК України від 10.06.1999 р. № 288. URL: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/REG3718.html (дата звернення: 22.09.2021).

3. Паспорти спеціальностей – Психологічні науки. URL: https://www.studmed.ru/pasporti-specalnostey-psihologchn-nauki_b6b2535a816.html (дата звернення: 22.09.2021).

4. Перелік галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 р. № 266. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 22.09.2021).

5. Елисеєва І. История развития отечественной экстремальной психологии : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Москва, 2015. 286 с.

6. Климов Е. Школа... а что дальше? Старшекласснику о выборе профессии. Ленинград : Лениздат, 1971. 190 с.

Shashenkov D.M. GENESIS SPECIALTIES 19.00.09 – “PSYCHOLOGY OF ACTIVITY IN SPECIAL CONDITIONS”

The article is aimed at disclosing the historical progress of the specialty 19.00.09 – “Psychology of activity in special conditions” and scientific achievements obtained by researchers within its limits, as well as consideration of methodological problems that have been ignored by scientists. When considering the generalization of the specialty 19.00.09 used: the method of thematic classification of dissertations, content analysis, synthesis and review and analytical method. These methods allowed to identify and characterize: problem field of the specialty (peculiarities of actions of specialists in extreme situations, influence of extreme situations on specialists of the security and defense sector, their professional and psychological selection, extreme psychological training, as well as features of self-regulation; psychodiagnostic, psychoprophylactic and rehabilitation work with relevant specialists, establishing their psychological readiness for action in extreme conditions, as well as psychological assistance to employees who have experienced a psycho-thrashing effect in the process of performing professional duties; peculiarities of interaction of specialists with citizens who are in a changed, crisis or threatening mental state, psychology of prevention and termination of group violations of public order and riots) and interdisciplinary connections of psychology of activity in special conditions (with biological, technical, historical, legal, pedagogical, medical, military, sociological sciences, national security and public administration), the range of professions to which the results of research in the above-mentioned specialty (firefighters, rescuers, law enforcement and specialized authorities, military personnel, astronauts, pilots, sailors, guards, miners, drivers, athletes). The prospect of further research is seen in a more thorough study of the achievements of the specialty “Psychology of activity in special conditions”, the purpose of which is not only to solve methodological problems, but also to highlight leading and promising scientific directions within the declared specialty.

Key words: *psychology of activity in special conditions, methodology, dissertation research, security and defense sector of Ukraine, thematic classification.*

ПРИКЛАДНА ПСИХОЛОГІЯ. ПРОФЕСІЙНА Й ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.5/08>**Бахвалова А.В.**

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЗВ'ЯЗОК МІЖ ПРОФЕСІЙНОЮ САМООЦІНКОЮ ЖУРНАЛІСТІВ ТА ЇХ УСПІШНІСТЮ

Статтю присвячено встановленню зв'язків між професійною самооцінкою та успішністю журналістів. Ці феномени описані як теоретичні конструкти та не зовсім досліджені емпірично. Обидва згадані феномени мають багатокомпонентну структуру. Для опису структури професійної самооцінки використано підхід А.О. Реана, в якому її складниками є операційно-діяльнісний та особистісний аспекти, самооцінка результату і потенціалу. Натомість для опису конструкту успішності застосований підхід О.М. Родіної, який передбачає виокремлення суб'єктивної та об'єктивної сторін успішності. Для дослідження професійної самооцінки використано психодіагностичні методики (для дослідження професіоналізму журналіста, його професійно важливих якостей тощо), а успішність вивчалася за допомогою методу анкетування. Питання анкети стосувалися: рівня доходів, частоти одержання відгуків від аудиторії, задоволеності рівнем доходів і посадою, міри довіри аудиторії, ступеня впізнаваності журналіста аудиторією, наявності професійних нагород, отримання запитів на створення матеріалів від сторонніх ЗМІ. У результаті дослідження виявилось, що між усіма складниками професійної самооцінки наявні позитивні статистично значущі взаємозв'язки. Також виявлено численні кореляційні зв'язки в структурі успішності. Зокрема, вдалося виокремити чотири пари діад, що утворили такі фактори успішності журналіста, як дохід, взаємодія з аудиторією, популярність та амбіційність. У процесі факторного аналізу складники професійної самооцінки та успішності були об'єднані у два окремі інтегральні фактори, між якими були встановлені такі зв'язки. Професійна самооцінка позитивно та значуще корелює з успішністю. Окрім цього, професійна самооцінка як незалежна змінна в регресійній моделі описує четверту частину дисперсії успішності. Отримана регресійна модель потребує доопрацювання, проте вона підтверджує наявність каузального зв'язку між професійною самооцінкою та успішністю журналістів.

Ключові слова: журналісти, причинно-наслідкові зв'язки, професійна діяльність, професійна самооцінка, професійна успішність, структура.

Постановка проблеми. Проблема дослідження успішності будь-якої професійної діяльності становить певний виклик для дослідника, зважаючи на її багатоаспектність, необхідність застосування творчого підходу й знань, особливостей самої професії, що вивчається, для пошуку рішення. Незважаючи на це, саме такий тип проблем є найбільш цікавим для дослідження та відповідає запитам, що надходять із практики. Знання детермінант та факторів, із якими пов'язана успішність, дозволяє впливати на її рівень. Підвищення власного рівня успішності є одним із частих запитів самих професіоналів під час роботи з психологом або безпосередніх керівників.

Одним із факторів, пов'язаних з успішністю, є професійна самооцінка як єдність знань про свої вміння, навички та особисті якості, оцінка власних результатів праці, міри задоволеності ними та розуміння власного потенціалу. Крім того, професійна самооцінка тісно пов'язана з психологічним благополуччям професіонала (робота з яким також є одним із ключових запитів до психолога), яке часто зазнає негативних впливів у представників такої сфери діяльності, як журналістика.

Зокрема, якщо говорити про професію журналіста, то її психологічна сторона та індивідуальні властивості самого професіонала вивчені

недостатньо, особливо якщо говорити про вітчизняний науковий простір.

Аналіз останніх досліджень і публікацій указує на те, що професійна самооцінка та успішність журналістів описані в наукових роботах досить фрагментарно, не кажучи вже про зв'язок між цими феноменами. Зокрема, А.М. Ананьєв пов'язує успішність із професійно-важливими якостями журналіста, виділяючи серед останніх кілька груп: комунікативні, інтелектуальні, вольові, емоційні та психомоторні [1]. Однак статистично їх вплив на успішність ніяк не обґрунтовується, хоча ці групи якостей входять до структури професійної самооцінки і, безумовно, пов'язані з успішністю загалом.

Аналогічна ситуація вбачається і в інших вітчизняних працях: автори згадують конструкт успішності побічно, концентруючись на його чинниках, наприклад довірі [6] або майстерності писати просто і доступно, структурувати текст [7]. Водночас саме розуміння поняття «успішність» не конкретизується й не розкривається детально.

З іншого боку, успішність часто імпліцитно прирівнюється до популярності блогу або самого журналіста, який, на думку Н. Клас та К. Веллброка, може бути «людським брендом», основними складниками якого, з одного боку, є поінформованість аудиторії про бренд, з іншого – імідж журналіста, що складається з журналістської продуктивності, особистості самого журналіста, його неповторності, цінності самовираження та впливу елементів бренду [11]. Автори пропонують модель оцінки успішності журналіста як бренду, яка, однак, актуальна не для всіх професіоналів, а для тих, хто формує власний імідж, репутацію та «бренд», має особистий блог тощо.

Г. Гандзівська, С. Штурхецький та інші розглядають готовність до змін як ключовий ресурс для досягнення журналістами успіху в житті загалом, а не лише в роботі [9]. Водночас успіх пояснюється як наявність сенсу в житті, а негативні сценарні установки є бар'єрами в його досягненні. Автори також наголошують на важливій ролі моральних якостей та цінностей у становленні смисложиттєвих орієнтацій, тобто досягненні життєвого успіху.

Якщо зосередити увагу на факторах успіху журналіста, то Г. Гарріс та К. Вал-Йоргенсен зазначають, що для журналістів, які працюють у сфері мистецтва, важливо не лише володіти знаннями основ журналістики, а й добре розумітися на тій галузі, про яку вони пишуть (музика, театр, образотворче мистецтво), а також підтримувати

хороші стосунки з відомими діячами мистецтва в цій галузі, адже «інформатори формують важливу частину соціальної мережі журналіста» [10, с. 632]. Водночас стосунки з колегами та начальством також є важливою частиною загальної задоволеності діяльністю. Не менш важливими є і стосунки з аудиторією, які можуть мати досить незвичний характер: якщо одні журналісти очікують позитивних коментарів та побоюються ворожих, то інші фахівці розцінюють ворожі коментарі аудиторії як визнання власної успішності [12].

Усе вищесказане щодо поняття успішності справедливо може бути перенесене і на проблему дослідження професійної самооцінки журналістів, адже вона згадується переважно як теоретичний конструкт [3], але емпірично вона ще не досліджена. Саме тому професійна самооцінка та успішність журналістів, як і зв'язок між цими феноменами, є перспективним полем для дослідження, особливо враховуючи психологічні труднощі, з якими журналісти зіштовхуються в процесі своєї діяльності: необхідність усе робити швидко й терміново, регулярна робота з негативними новинами, польові умови праці тощо.

Постановка завдання. Мета статті полягає в тому, щоб описати структуру професійної самооцінки та структуру успішності журналістів, а також дослідити зв'язки між цими феноменами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розпочнемо зі структури професійної самооцінки, запропонованої А.О. Реаном. Остання містить два аспекти – операційно-діяльнісний та особистісний (разом із самооцінкою результату та потенціалу) [4]. Саме цей підхід став методологічною основою дослідження.

Якщо ж говорити про успішність, то найбільш змістовно її відображає підхід О.М. Родіної, в якому цей феномен представлений через внутрішній та зовнішній критерії [5]. Внутрішній критерій (суб'єктивна сторона) передбачає власну задоволеність діяльністю, тоді як зовнішній (об'єктивна сторона) – результативність, ініціативність та взаємодію з колегами.

Описуючи методологічні основи дослідження, важливо приділити увагу і методам, які в ньому використовувалися. По-перше, ним є психодіагностичний метод, представлений такими інструментами, як:

- методика вивчення професіоналізму журналіста Л.А. Закірзянкової для вивчення операційно-діяльнісного аспекту, який виявляється, зокрема, у м'яких навичках (soft skill);

- авторська методика дослідження професійно важливих якостей як компонента особистісного аспекту;

- методика «Мотивація до кар'єри» А. Ное, Р. Ное, Д. Баххубер в адаптації Є.О. Могільовкіна, а саме шкала «Кар'єрна інтуїція», яка дозволяє досліджуваному оцінити власний потенціал;

- методика «Інтегральна задоволеність працею» Н. Фетискіна, що дозволяє оцінити свої результати через міру задоволеності різними аспектами власної діяльності.

По-друге, метод анкетування для дослідження складників успішності журналіста. Зокрема, досліджуваним пропонувалися закриті запитання (окрім одного), які стосувалися таких сфер, як рівень доходів, частота отримання відгуків на свої матеріали від аудиторії, наявність професійних нагород, міра задоволеності рівнем доходів, ступінь упізнаваності журналіста аудиторією, міра довіри аудиторії, частота отримання запитів на створення матеріалів від сторонніх ЗМІ (у яких журналіст не працював), міра задоволеності власною посадою.

Якщо провести паралель із критеріями успішності з підходу О.М. Родіної, то внутрішній критерій відповідає задоволеності рівнем доходів та власною посадою; результативність представлена через рівень доходів, отримання відгуків, наявність нагород; ініціативність та взаємодію з колегами можна оцінити через наявність запитів від сторонніх ЗМІ, адже зазвичай звертаються до найбільш помітних та цікавих аудиторії журналістів (часто співробітництво розпочинається з ініціативи самого журналіста, який пропонує створити матеріал для певного ЗМІ), ці запити також є стимулом до взаємодії з колегами за фахом.

Запитання анкети формулювалися так, що можливі відповіді на них у більшості випадків, окрім оцінки професійних нагород (яка містила 2 питання) та рівня доходів (містило 5 варіантів з описами відповідних рівнів доходів), були такими: «так», «певною мірою» та «ні». Такі варіанти легко перекодувати в порядкову шкалу і надалі опрацьовувати, наприклад, через коефіцієнт кореляції Спірмена.

У дослідженні взяли участь 110 журналістів (27 чоловіків та 83 жінки), середній вік – 31 рік; їхній професійний стаж варіювався від 2 до 35 років, а загальний психофізичний стан у момент дослідження становив 7 балів із 10.

По-перше, необхідно актуалізувати внутрішню структуру професійної самооцінки. Для цього двічі проводилася процедура зниження розмірності

даних: спочатку 8 шкал методики Л.А. Закірзянової (здатність керувати собою, цінності, чіткі цілі, пролонгований саморозвиток, навички вирішення проблем, творчий підхід, комунікативна компетентність, знання особливостей журналістської діяльності) були зведені до єдиного фактору «операційно-діяльнісного аспекту»; аналогічна ситуація відбувається з трьома шкалами методики дослідження професійно-важливих якостей (когнітивні, практичні та якості емоційної стійкості), об'єднаних в особистісний аспект за допомогою факторного аналізу.

Другий етап факторного аналізу передбачав створення інтегрального фактору професійної самооцінки через об'єднання операційно-діяльнісного, особистісного аспекту, самооцінки потенціалу (показник шкали «Кар'єрна інтуїція») та результату (загальний показник методики Н.П. Фетискіна). Цей інтегральний показник необхідний для встановлення зв'язків професійної самооцінки з успішністю.

Тепер розглянемо кореляційні зв'язки всередині структури професійної самооцінки (див. рис. 1).

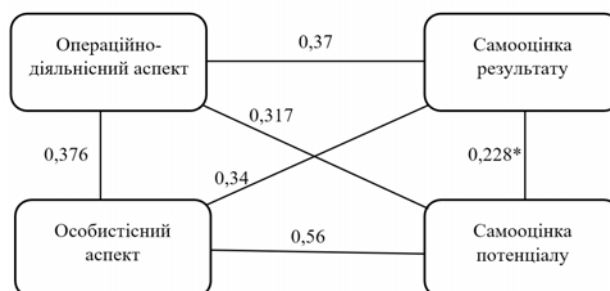

Рис. 1. Графічне представлення структури професійної самооцінки журналістів (зв'язок, позначений зірочкою, значущий на рівні $p < 0,05$, решта – на рівні $p < 0,01$)

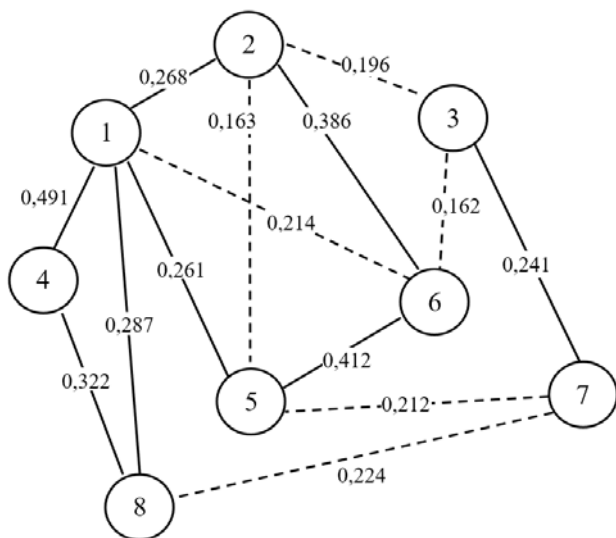
На рис. 1 лінії відображають статистично значущі, позитивні кореляційні зв'язки, сила яких додатково позначена цифрами (використовувався двосторонній коефіцієнт Пірсона). Усі зв'язки, крім одного, значущі на рівні $p < 0,01$. Також варто зазначити: хоч зв'язки є слабкими, проте вони наявні між усіма складниками професійної самооцінки та формують досить щільну внутрішню структуру феномену.

Найбільшу увагу привертають найслабший та найсильніший зв'язки. Обидва пов'язані із самооцінкою потенціалу. На етапі теоретичної розробки дослідження передбачалося, що самооцінка потенціалу буде тісно пов'язана із самооцінкою результату, тобто виконуватиме функцію «роботи над помилками» та рефлексії щодо того, як можна досягти ще кращих результатів. Проте отримана

модель показує, що самооцінка потенціалу має сильніший зв'язок з особистісний аспектом, ніж із самооцінкою результату; самооцінка потенціалу є рефлексією щодо не стільки досягнень, скільки самовдосконалення та роботи над собою.

Другим феноменом, структуру якого необхідно актуалізувати, є успішність. Наразі широкому загалу (у межах конференції молодих науковців) уже були представлені певні напрацювання з цього питання [2], однак із часом вони були доопрацьовані та доповнені.

Кореляційні зв'язки (односторонній коефіцієнт Спірмена) між усіма компонентами успішності, дослідженими за допомогою анкети, представлені на рисунку 2.

Рис. 2. Графічне представлення структури успішності (пояснення до рис.: 1 – рівень доходів, 2 – отримання відгуків, 3 – запити від сторонніх ЗМІ, 4 – задоволеність рівнем доходів, 5 – довіра аудиторії, 6 – впізнаваність, 7 – нагороди, 8 – задоволеність посадою; пунктирна лінія – кореляція значуща на рівні $p < 0,05$, суцільна лінія – на рівні $p < 0,01$).

Сформована в процесі дослідження структура професійної успішності журналіста відрізняється численністю зв'язків. Усі виявлені зв'язки є позитивними та значущими. Найбільшу кількість зв'язків мають такі складники, як рівень доходів, отримання відгуків, довіра аудиторії та впізнаваність. Як бачимо, три з чотирьох центральних складників успішності відображають зв'язок журналіста з аудиторією, для якої і створюються всі матеріали, а також дозволяють дізнатися її реакцію, впевнитися в тому, що інформація дійшла до адресатів.

Четвертим складником, що має найбільше зв'язків, є рівень доходів. Проблема доходів є

доволі непростою в цій професії, зважаючи на те, що заробітна плата журналістів досить невисока, враховуючи психофізіологічний вклад у діяльність [8]. У будь-якому разі рівень доходів є досить типовим показником успішності чи не для всіх професій, тому його визначне місце у вищезазначеній структурі є цілком обґрунтованим.

Відповіді на запитання анкети об'єднані в смислові діади, спираючись на виявлені зв'язки та семантичну близькість:

- рівень доходів – задоволеність ним (фактор «дохід»);
- частота отримання відгуків – довіра аудиторії («взаємодія з аудиторією»);
- надходження запитів від інших ЗМІ – упізнаваність («популярність»);
- наявність та значущість нагород – задоволеність посадою («амбіційність»).

У кожній із діад є такі складники, як об'єктивний (зазначений першим у парі) та суб'єктивний (другим). Наприклад, рівень доходів або наявність нагород – це об'єктивні показники, щодо яких досліджуваним немає сенсу брехати, адже дослідження є анонімним, тоді як задоволеність доходами або посадою, оцінка власної впізнаваності чи довіри аудиторії – суто суб'єктивними змінними. Єднання таких об'єктивних та суб'єктивних факторів є особливістю підходу О.М. Родіної.

Як і у попередньому випадку з професійною самооцінкою, тепер необхідно створити інтегральний показник успішності. Саме для цього і знадобляться виокремлені діади: спочатку дві змінні кожної діади об'єднуються в один фактор за допомогою факторного аналізу, після чого отримані чотири фактори об'єднуються в інтегральний показник успішності.

Як наслідок, наявні два інтегральні показники – професійної самооцінки та успішності, між якими можна встановити статистичні зв'язки. Розпочнемо з кореляційних зв'язків. Застосування двостороннього коефіцієнта Пірсона дозволило встановити позитивний значущий кореляційний зв'язок між вищезгаданими змінними ($r=0,5$, $p < 0,01$). Хоча зв'язок є слабким, але він дає право стверджувати, що успішність зростає разом із професійною самооцінкою (і навпаки).

Однак виникає питання щодо того, чи є цей зв'язок причинно-наслідковим. Для відповіді на нього варто скористатися методом регресійного аналізу. Регресійна модель із двома змінними – успішністю (як залежною змінною) та професійною самооцінкою (як незалежною) – показує досить невисоку прогностичну здатність – 25%.

Однак метод регресійного аналізу передбачає наявність кількох незалежних змінних, кожна з яких частково описує дисперсію залежної. Виходячи з цих міркувань, змінна, яка описує четверту частину дисперсії залежної змінної, досить помітно впливає на неї. Ураховуючи складність самого феномену успішності, регресійна модель, яка його описує, має включати значно більшу кількість предикторів, щоб робити якісні передбачення.

Водночас результати цього дослідження доводять, що програми особистісного розвитку, психологічні тренінги та робота над професійною самооцінкою можуть позитивно вплинути на зростання професійної успішності журналіста.

Висновки. У результаті проведеного дослідження вдалося, по-перше, актуалізувати структуру професійної самооцінки журналіста, у якій усі елементи виявилися пов'язаними статистично значущими, але слабкими зв'язками. Зокрема, виявилося, що зв'язок самооцінки потенціалу з особис-

тисним аспектом сильніший, ніж із самооцінкою результату, тобто під потенціалом розуміють не стільки вершини, яких можна досягнути, скільки саме особисті ресурси, які варто розвинути.

По-друге, була сформована структура професійної успішності журналіста, центральними елементами якої стали рівень доходів, отримання відгуків, довіра аудиторії та впізнаваність.

По-третє, встановлено кореляційні та каузальні зв'язки між професійною самооцінкою та успішністю журналістів. Вплив на професійну самооцінку та робота над її складниками, усвідомлення власних сильних та слабких сторін сприяє зростанню рівня успішності журналіста.

Подальші перспективи дослідження пов'язані з розширенням кількості предикторів у регресійній моделі, яка описує успішність діяльності журналістів, наприклад, через додавання індивідуально-психологічних властивостей самого суб'єкта праці.

Список літератури:

1. Ананьєв А.М. Оцінка професійно-важливих якостей молодих журналістів. *Наука і освіта*. 2005, № 5–6. С. 4–6.
2. Бахвалова А.В. Огляд складових структури успішності професійної діяльності журналістів. *Матеріали XXIII Міжнародної конференції молодих науковців: «Проблеми розвитку особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження (PPMSRPR)»*. Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. С. 12–16.
3. Дзялошинский И.М. Российский журналист в посттоталитарную эпоху. Некоторые особенности личности и профессиональной деятельности. Москва : Изд-во «Восток», 1996.
4. Психология человека от рождения до смерти / Под общей ред. А.А. Реана. Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2002. 656 с.
5. Родина О.Н. О понятии «успешность трудовой деятельности». *Психология работы с персоналом в трудах отечественных специалистов* (под ред. Л.В. Винокурова). Санкт-Петербург : Питер, 2001. С. 74–83
6. Петрик О.В. Довіра як прояв соціального інтелекту у професійній діяльності журналістів. *Наукові записки національного університету «Острозька академія», Серія «Психологія», № 5, 2017. С. 120–128.*
7. Рудик М. Журналіст-блогер на сучасному інформаційному ринку: секрети майстерності. *Вісник Львівського університету. Серія : Журналістика*. 2017, Вип. 42. С. 267–272.
8. Cushion, S. (2007). Rich media, poor journalists. *Journalism Practice*, 1(1), 120–129. doi:10.1080/17512780601078910
9. Handzilevska, H., Shturkhetsky, S., Balashov, E., Kostiuchenko, O., & Shulyk, R. (2020). Barriers and resources for journalists' life success. *Journal of Education Culture and Society*, 11(1), 174–185. <https://doi.org/10.15503/jecs2020.1.174.185>
10. Harries G., Wahl-Jorgensen, K. (2007). The culture of arts journalists: Elitists, saviors or manic depressives? *Journalism*, 8(6): 619-639. doi:10.1177/1464884907083115
11. Klass, N., & Wellbrock, C.-M. (2019). The measurement of journalists' brand power and the influence on success. Proceedings of the European Marketing Academy, 48th EMAC Annual Conference, Hamburg. URL: <http://proceedings.emac-online.org/pdfs/A2019-8957.pdf>
12. Post, S., & Kepplinger, H. M. (2019). Coping with Audience Hostility. How Journalists' Experiences of Audience Hostility Influence Their Editorial Decisions, *Journalism Studies*, 20:16, 2422-2442, DOI: 10.1080/1461670X.2019.1599725

Bakhvalova A.V. THE CONNECTION BETWEEN JOURNALIST'S PROFESSIONAL SELF-ESTEEM AND THEIR SUCCESSFULNESS

The article is dedicated to finding links between professional self-esteem and the successfulness of journalists. These phenomena are described mainly as theoretical constructs and little studied empirically. Both of these constructs have a multicomponent structure. The approach of Rean was used to describe the

structure of professional self-esteem. This structure consists of next components: operational and personal aspects, self-assessment of results and potential's self-assessment. Instead, the approach of Rodina was used to describe the construct of successfulness, which involves the separation of subjective and objective success aspects. Psychodiagnostic methods were used to study professional self-esteem (with studying the journalists' professionalism, journalists' professionally important qualities, etc.), and the successfulness was studied using a questionnaire. The last had questions about income level, frequency of receiving feedback from the audience, professional awards, satisfaction with the income level and satisfaction of work position, degree of the audience trust, degree of journalist's recognition by the audience, receiving requests from others media. The study found that there are positive statistically significant relationships between all components of professional self-esteem. Numerous correlations in the structure of successfulness were also found. In particular, four pairs of dyads were managed to single out. These dyads formed the following factors of a journalist's success: income, interaction with the audience, popularity and ambition. In the factor analysis, the components of professional self-esteem and successfulness were combined into two separate integral factors, between which the following links were established. Professional self-esteem positively and significantly correlates with successfulness. In addition, professional self-esteem as an independent variable in the regression model describes the fourth part of the successfulness variance. The resulting regression model needs to be refined, but it confirms the causal link between professional self-esteem and the successfulness of journalists.

Key words: *journalists, causation, professional activity, professional self-esteem, professional success, structure.*

Горбачова О.Ю.

Криворізький державний педагогічний університет

Сошина Ю.М.

Криворізький державний педагогічний університет

ГЕНЕЗА МЕХАНІЗМІВ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГА

Статтю присвячено розгляду процесу професіоналізації студентів – майбутніх психологів. Автори зосереджують увагу на механізмах саморегуляції особистості студентів на різних етапах професіоналізації. Так, окремого розгляду отримали такі, як самооцінка професійної діяльності, цілепокладання, рефлексія, професійна ідентичність, смислотворення. Самооцінка професійної діяльності студента-психолога, що виявляється в площині професійної самореалізації, визначається авторами як один із механізмів саморегуляції студента, доступний із першого такту професіоналізації – професійної освіти. Наступним у генезі механізмів саморегуляції особистості зазначається механізм цілепокладання, що розглядається як феноменологічний складник саморегуляції. Розглянуті початкові етапи розвитку саморегуляції психолога становлять, на думку авторів, передумови свідомого початку практичної професійної діяльності. Досвід практичної професійної діяльності зумовлює активізацію таких механізмів саморегуляції психолога, як ідентифікація та рефлексія. Обидва механізми саморегуляції передбачають професійну оцінку і самоаналіз та розглядаються опосередковано через інтеграцію в професійну спільноту. Так, ідентифікація як механізм саморегуляції психолога дозволить закласти основи практичної діяльності, а рефлексія – рухатися в напрямі розвитку особистісної зрілості та професійної досконалості. Аналізуючи тлумачення регулятивної функції смислової сфери особистості в різних психологічних теоріях, автори зосереджуються на смислотворенні як одному з механізмів саморегуляції. Смислотворення як механізм саморегуляції особистості, на думку авторів, є результатом професійної діяльності, набуття життєвого та професійного досвіду, тому корелює з показником особистісної зрілості психолога. Проаналізовані механізми саморегуляції особистості представлені системно в пропонованій авторами моделі. Створена модель генези механізмів саморегуляції психолога змістовно презентує такі два такти професіоналізації, як професійна освіта і професійна діяльність.

Ключові слова: професіоналізація, саморегуляція, професійна компетентність, самооцінка професійної діяльності, цілепокладання, рефлексія, професійна ідентичність, смислотворення, психолог.

Постановка проблеми. Численні дослідження й наукові розробки дозволяють ствердитись у думці, що воля стоїть у витоків свідомого життєвого вибору особистості, управління психічною активністю, що виражається в її активізації і гальмуванні. Здатність до саморегуляції є показником розвитку особистості, результатом її життєвого досвіду, тобто обізнаності, компетентності як складників зрілості. Сучасний погляд на особистість акцентує увагу на її унікальності, багатогранності і соціальній залученості (як віддзеркалення «Я» в системі соціальних контактів та зв'язків). У такому разі особистісна зрілість є результатом процесу особистісного зростання, що виражається в здатності до самоактуалізації та реалізації власного потенціалу. Так, постає

проблема вибору особистістю сфери буття для самореалізації, самовдосконалення та самоздійснення. Ключовою детермінантою цього вибору є, на нашу думку, освіта як механізм спрямованої соціалізації.

Розмірковуючи над проблемою волі та регуляції поведінки і діяльності, очевидним є дуалізм статусу особистості, адже особистість, оволодіваючи механізмами вольової регуляції і наближаючись до суб'єктності через керованість власної життєдіяльності, все більше позбавляється її, набуваючи ознак об'єкта соціалізації через передбачуваність моделей рольової поведінки. Керованість і керування власною активністю постають в інтегративній єдності і визначають спрямованість діяльності особистості в усіх сферах її життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процес оволодіння власною психічною активністю, наділення її свідомим контролем через окремі вияви волі, вольові стратегії представлено в працях відомих вітчизняних та зарубіжних учених (К. Абульханова-Славська, Л. Божович, В. Іванніков, В. Котирло, Б. Зіммерман, Й. Бекман, Н. Ах та ін.). Узагальнюючи погляди і дослідження вчених, можна зробити такі висновки: воля взаємопов'язана з мотивацією і розглядається як складник мотиваційного процесу (Х. Хекхаузен), як вища психічна функція в мотиваційній сфері (Д. Божович); воля – це завжди вибір у дії (як опанування власної поведінки) (Л. Виготський, С. Рубінштейн, В. Франкл); воля є механізмом регуляції психіки (М. Басов, Ч. Шеррінгтон, К. Левін).

Мотиваційний підхід до розуміння саморегуляції особистості дозволяє нам розглядати інтерес до певної сфери пізнання як передумову спрямованості й особистісних тенденцій. Так, П. Сімонов [8] пов'язує волю не лише з мотивом, що породжує акт поведінки людини, а й із потребою додання перешкод.

Постановка завдання. З огляду на викладене, професійна освіта, мотивована інтересом до окресленої сфери реалізації особистісного потенціалу, є одним зі шляхів набуття особистісної зрілості. Наше дослідження присвячене огляду проблеми набуття особистісної зрілості студентами – майбутніми психологами через оволодіння механізмами саморегуляції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи механізми саморегуляції психолога, необхідно зауважити на специфіці професійної діяльності, готовність до якої здійснюється в декілька тактів професіогенезу, а саме:

I такт – саморегуляція в процесі професійної освіти як рух особистості в напрямі саморозвитку;

II такт – саморегуляція в процесі практичної професійної діяльності як рух особистості в напрямі самореалізації.

Професійна регуляція є утворенням професійного складника «Я-концепції» особистості і забезпечує професійну стійкість та толерантність, подолання фрустрації та роздратування, що виникають у професійній ситуації. Так, професійна саморегуляція є провідним компонентом регулятивної підструктури моделі особистості психолога, запропонованої Н. Чепелевою та Н. Пов'якель. Дослідники пропонують п'ять складників у структурі особистості психолога: мотиваційно-цільовий, когнітивний, операційно-технологічний, комунікативно-рольовий та регу-

лятивний [9]. Останній виступає як інтегративний, на нашу думку, адже завдяки саморегуляції психолог здатний оволодіти професійною поведінкою та системою рольових дій.

Професіоналізація, що здійснюється, зокрема, через професійну освіту, спрямована на розвиток тенденції особистості психолога до набуття професійної компетентності через освіту та самоосвіту. Слід зазначити: урахуовуючи необхідність додаткового стимулу для здійснення вольової дії, професіоналізація, що супроводжує професійний шлях психолога, потребує певних механізмів саморегуляції, функціонування яких дозволить досягти поставленої мети психологом. Так, визначившись у професійному виборі, студент – майбутній психолог реалізує власне свідоме бажання оволодіти професійними компетентностями, вступає до ВНЗ, однак протягом професіоналізації в межах навчального плану підготовки фахівця випробовує дефіцит спонукання вольової дії. Професійний вибір супроводжується, як правило, боротьбою мотивів, що може бути віднесений до одного з критеріїв волі. У такому разі вибір постає як мета і результат саморегуляції. Конфлікт мотивів вибору професії зумовлений різними причинами та виникає за різних умов, найбільш поширеними з яких, за результатами наших досліджень, є конфлікт між соціально заданим мотивом вибору професії (агенти соціалізації, соціальні інститути) та особистим мотивом, між різними мотивами та цілями вибору професії психолога («сам собі психолог» / «психолог для інших»), емансипація через вибір професії).

Забезпечення реалізації вольової дії на цьому такті професіогенезу психолога можливе, на нашу думку, за рахунок функціонування таких механізмів саморегуляції:

- самооцінки;
- цілепокладання.

Одним із виявів волі є вольові якості особистості (сміливість, витримка, рішучість, терпимість та ін.), розвиток яких спирається на такі характеристики особистості, як самооцінка та рівень домагань. Так, невпевненість особистості у власних силах та «недалека» думка про себе призводить, як правило, до нерішучості та нездатності реалізувати окреслені цілі. Цілком очевидно, що специфіка кожної професії зумовлює перелік певного набору вольових якостей особистості, що дозволить сформувати стійку професійну позицію, яка буде реалізована в регуляції поведінки і діяльності професіонала.

Самооцінка студента є результатом його соціальної активності в різних сферах власного життя.

Ураховуючи вікові особливості й професійний вибір, система уявлень студента про себе детермінована успішністю в оволодінні системою професійних знань та вмінь. Значний вплив на самооцінку студента чинить оцінка зі сторони, яка є зовнішнім чинником розвитку саморегуляції. Оцінки зі сторони виконують такі функції: інформативну – доповнюють уявлення студента про себе, отримані ним через самопізнання, формуючи професійний складник «Я-концепції»; корегувальну – впливають на самооцінку з можливими наслідками у вигляді зміни самооцінки студента загалом.

Повертаючись до пропонуваного на початку наукових розвідок тактів професіогенезу, пропонуємо пов'язати логіку подальших розмірвань із процесом входження в професію психолога та оволодінням професійною компетентністю. Розділяючи позицію К. Роджерса щодо провідної ролі самооцінки в презентації особистості, пропонуємо визначити її як вихідний механізм саморегуляції психолога, до реалізації якого він буде здатний на початку власної професіоналізації. У розрізі нашого дослідження йдеться про самооцінку власних здібностей, що визначаються суб'єктом як необхідні і достатні для опанування професії психолога та адаптивного входження в професійне середовище. Як зазначалось раніше, вагоме місце в оцінці професійного складника Я-концепції відводиться оцінці ззовні – експертним оцінкам, що реалізують психологи-фахівці, психологи-науковці, які є суб'єктами професіоналізації студента. Самооцінка як механізм саморегуляції може вважатися ефективним за умови постійного супроводу процесу професіоналізації студента, а також будучи const професійної діяльності (супервізія, інтервізія).

Оволодіння професією передбачає перетворення вимог суспільства до особистості як фахівця у внутрішню потребу. У такому разі ми розглядаємо проблему цілепокладання як спрямованості на майбутні професійні дії. Цілепокладання становить опредмечення результату професійної діяльності, що супроводжується переживанням труднощів й імовірнісних перешкод на шляху реалізації акту професійної діяльності. Зазначене може бути помірковане нами в розрізі погляду Н. Аха [10] на будову вольового акту, в якому він пропонує розрізняти дві сторони – феноменологічну та динамічну. Перша сторона вольового акту – образно-предметна, друга – дійова. Цілепокладання є механізмом феноменологічної сторони вольового акту, його ініціації.

Професійна діяльність психолога передбачає оцінку і модифікацію психічної реальності, що імпліцитно несе в собі загрозу порушень меж «Я»

всіх учасників професійної ситуації. З огляду на це, механізми саморегуляції в процесі надання допомоги психологом покликані забезпечити не тільки ефективну взаємодію в діаді «психолог – клієнт», а й забезпечити збереження особистісної цілісності та суверенності всіх учасників професійної ситуації. До таких механізмів належить:

- рефлексія;
- профідентичність.

Розуміючи рефлексію як здатність до переосмислення власного досвіду, слід указати на складність її здійснення в процесі професійної діяльності психолога. Професійна рефлексія передбачає осмислення та орієнтацію в діях клієнта та самоаналіз власного психічного стану. Рефлексія як механізм саморегуляції спирається на здатність особистості виступити з рефлексивної позиції з метою перегляду та корекції власних стереотипів та моделей поведінки [2; 5]. Зазначене може супроводжуватися явищами переносу та контрпереносу, за яких критична оцінка континууму психічної активності психолога ускладнюється і потребує супервізійної підтримки.

Профідентичність можна розглядати з декількох позицій: по-перше, як результат професійної освіти; по-друге, як результат процесу отождолення себе з професійною групою за наявністю спільних із ними характеристик та здатності до реалізації професійної діяльності.

Професійна ідентичність виконує декілька функцій: адаптації до професійної ситуації, інтеграції в професію, смислоутворювальну.

Професійна ідентичність є динамічним утворенням, тому може зазнавати не лише деформацій, а й трансформацій. Найбільш поширеними прикладами деформації професійної ідентичності є такі: порушення здійснення раніше освоєних способів дій та професійних якостей; блокування подальшого професійного росту (А. Маркова); перенесення здобутих у професійній діяльності поглядів, стереотипів та моделей поведінки на інші сфери життєдіяльності психолога (Є. Ільїн).

Трансформації професійної ідентичності є поширеним явищем за умов сучасного підходу до вищої освіти зі спрямованістю на підготовку поліпрофільного та поліфункціонального фахівця. Останнє характерне для підготовки фахівців на подвійних спеціальностях або міждисциплінарних освітніх програмах, що ускладнює професійну ідентифікацію, результатом чого може бути дифузна або маргінальна профідентичність.

Розглянуті механізми саморегуляції психолога можуть бути доповнені ще одним – смислотворенням.

Як зазначає К. Абульханова-Славська [1], особистісно значуща діяльність не потребує регуляції стану особистості, тоді як особистісно незначуща діяльність потребує вольових зусиль для подолання перешкод та регуляції власного стану. Дослідження смислової регуляції поведінки і діяльності знаходимо в працях Л. Виготського, О. Запорожця, Н. Непомнящої, О. Леонтєва, Д. Леонтєва та ін., які зауважують на можливості продовження виконання діяльності через наділення її додатковим смислом.

Смислова регуляція професійної діяльності психолога розкриває специфіку її детермінації самим суб'єктом – психологом. У такому разі провідними утвореннями особистості, з якими узгоджуються професійні цілі та засоби їх досягнення, є мотиви, потреби, цінності та установки.

Смислотворення стає необхідним за умови необхідності реалізації малозначущої чи незначущої дії і здійснюється через включення її до смислової сфери особистості. За такого розуміння смислотворення висувуються вимоги до структури смислової сфери особистості, рівня її розвитку і складності, що може бути осмислене нами в розрізі особистісної зрілості. Поміркованість у ситуації оцінки потягів і боротьби мотивів, розважливість у ситуації морального вибору та мужність у відповіді за власний життєвий вибір є зрілими виявами смислової регуляції особистості, здатними забезпечити ефективне «перетворення» прагматичної дії в самоцінність.

Схожі розміркування знаходимо в працях М. Добриніна [4], який, наділяючи «значущість» стимулювальною до активності свідомості функцією, пропонує таку черговість етапів перетворення суспільної значущості в особистісну: зовнішньо детерміноване смислонаділення – смислонаділення тимчасових нервових зв'язків та асоціацій – самозначущість у конкретних діях особистості.

Регулятивна функція смислової сфери особистості відзначається в зарубіжних і вітчизняних психологічних теоріях як: супровід функціонування в соціумі (психодинамічна теорія), інтеграція особистісних конструктів, організація їх функціонування (аналітична теорія), спрямованість психічної активності за умови дії в типових ситуаціях (логотерапія та екзистенційний аналіз), забезпечення функціонування особистості за умови подолання самотності (гуманістична теорія), зумовлення психічної реальності суб'єкта (феноменологічна теорія), інтерпретація та інтеріоризація особистісного конструкту як регулятора життєдіяльності (когні-

тивна теорія), суспільно зумовлена одиниця діяльності (діяльнісний підхід).

Так, суголосну в розрізі нашого дослідження наукову позицію знаходимо в працях Ф. Франкла, А. Ленгле стосовно визнання суб'єктивної значущості елементів буття особистості в момент прийняття рішення і, відповідно, реалізації дії. Окрім зазначеного, послідовник В. Франкла А. Ленгле акцентує увагу на взаємозв'язку між зрілістю (як осмисленого та сформованого ставлення до власного буття) та розвитком смислових механізмів регуляції.

Смислотворення є індивідуально-неповторним актом (Д. Леонтєв) і реалізується через такі механізми [6], як:

- замикання життєвих відносин як набуття об'єктом смислу, якісно нового, необхідного і достатнього для суб'єкта;
- індукція смислу як наділення смислом діяльності, що вже реалізується, але під дією інших регуляторних механізмів;
- ідентифікація як опанування системи групових цінностей, присвоєння орієнтацій та моделей діяльності, характерних цій групі;
- інсайт як осяяння та раптове смислонаділення;
- зіткнення смислів як результат порівняння власного смислового світу суб'єкта з іншим смисловим світом, результатом чого може стати деформація в структурі смислового світу з імовірнісною асиміляцією;
- смислопокладання як свідоме наділення значущістю суб'єктом будь-якого складника власної життєдіяльності.

Доречним буде звернення до поглядів Б. Братуса [3] на смислову сферу особистості, якій він відводив першочергове значення в процесі становлення моральної позиції особистості. Учений розглядає усвідомлені та прийняті сенси як такі, що об'єктивно зумовлюють позицію людини, а не декларують її. З огляду на зазначене, доречно розглядати смислотворення як механізм саморегуляції психолога – зрілої особистості, здатної до інтеграції власного життєвого досвіду та його екстраполяції в професійній діяльності.

З огляду на пропонований аналіз механізмів саморегуляції психолога, слід зробити зауваження щодо характеру їх зв'язку та системного функціонування. Дотримуючись сучасного погляду психологічної теорії і практики на особистість як цілісну систему, специфіку реалізації усіх її функцій (зокрема, саморегуляції поведінки і діяльності) визначаємо як єдиний процес взаємопов'язаних операцій. Отже, представлені нами до аналізу

механізми саморегуляції особистості (у професійному вимірі життєздійснення – професії психолог) постають як динамічна і, відповідно, відкрита до змін і трансформацій структура. Так, досліджуючи проблему духовного розвитку особистості, Е. Помиткін [7] зауважує на смисловій детермінації набуття зрілості. Учений виокремлює ідентифікацію та рефлексію як механізми духовного розвитку особистості, що, на його думку, зумовлює розвиток її смислової сфери.

Висновки. Отже, доречно говорити про генезу механізмів саморегуляції психолога в розрізі набуття особистісної зрілості. Слід зазначити: визначивши саморегуляцію особистості психолога як динамічну структуру, ми розглядаємо механізми саморегуляції як стійкі вияви в поведінці і діяльності, специфічні для певної (визначеної) перешкоди. Так, під перешкодами, що виникають у професійній діяльності психолога, можна розуміти стани фрустрації, ситуації знецінення в професійній ситуації та ін. Результатом теоретичних розміркувань та наукових пошу-

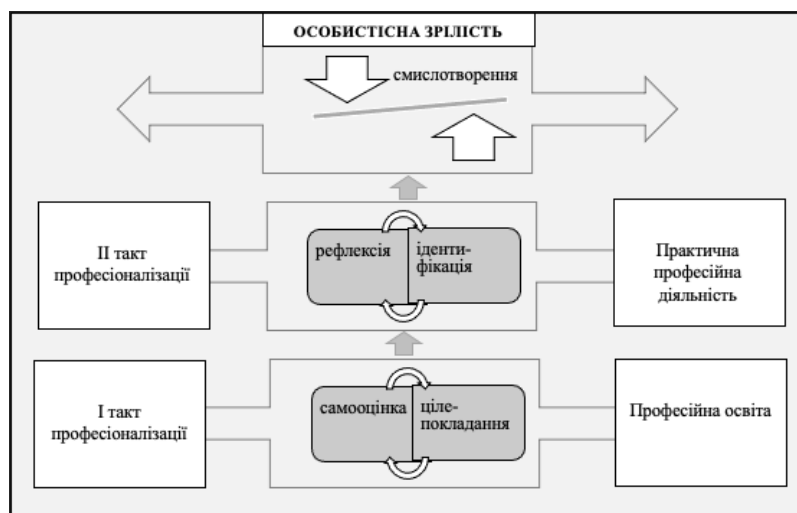

Рис. 1. Генеза механізмів саморегуляції психолога

ків стала модель генези механізмів саморегуляції психолога (рис. 1).

Представлена модель генези механізмів саморегуляції психолога демонструє її детермінованість смисловою регуляцією, що реалізується через механізм смислотворення, зумовленого рівнем особистісної зрілості психолога та його професійним досвідом. Емпіричне вивчення розглянутих механізмів саморегуляції психолога становить такі розвідки з теми дослідження.

Список літератури:

1. Абульханова К.А. Психология и сознание личности: Избранные психологические труды. Москва : МПСИ; Воронеж : НПО МОДЭК, 1999. 176 с.
2. Асмолов А.Г. Психология личности: учебник. Москва : Изд-во МГУ, 1990. 367 с.
3. Братусь Б.С. Аномалии личности. Москва : Мысль, 1988. 301 с.
4. Добрынин Н.Ф. Об активности сознания. *Психология сознания* / сост. и общ. ред. Л.В. Куликова. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 480 с.
5. Конопкин О.А. Психологические механизмы регуляции деятельности. Москва : ЛЕНАНД, 2011. 320 с.
6. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. 2-е изд., доп. Москва : Смысл, 2007, 487 с.
7. Помиткін Е.О. Психологічні закономірності та механізми духовного розвитку дітей та молоді : автореф. дис. ... д-ра психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2009. 44 с.
8. Симонов П.В. Мотивированный мозг. Москва : Наука, 1987. 272 с.
9. Чепелева Н.В., Повякель Н.І. Теоретичне обґрунтування моделі особистості практичного психолога. *Психологія: збірник наукових праць*. Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1998. Вип. 3. С. 35–41.
10. Ach N. Analyse des Willens. *Handbuch der biologischen Arbeitsmethoden*. Teil E.Abt.VI. Berlin, 1935.

Horbachova O.Yu., Soshyna Yu.M. GENESIS OF SELF-REGULATION MECHANISMS OF PERSONALITY IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF A PSYCHOLOGIST

The article is devoted to the process of professionalization of students - future psychologists. The authors focus on the mechanisms of students' personality self-regulation at different levels of professionalization. Thus, the following were considered separately: self-assessment of professional activity, goal-setting, reflection, professional identity, meaning-making. Self-assessment of professional activity of a student-psychologist, which is manifested in the plane of professional self-realization, is defined by the authors as one of the mechanisms of student self-regulation, available from the first cycle of professionalization - professional education. Next in the genesis of the individual's self-regulation mechanisms is the mechanism of goal-setting,

which is considered as a phenomenological component of self-regulation. The considered initial stages of development of the psychologist self-regulation make, according to authors, preconditions of the conscious beginning of practical professional activity. The experience of practical professional activity determines the activation of the following mechanisms of self-regulation of the psychologist – identification and reflection. Both of these mechanisms of self-regulation provide for professional evaluation and self-analysis, and are considered indirectly through integration into the professional community. Thus, identification as a mechanism of self-regulation of the psychologist will allow to set guidelines for practical activities, reflection - will allow to move in the direction of personal maturity and professional excellence. Analyzing the interpretation of the regulatory function of the semantic sphere of personality in various psychological theories, the authors focus on meaning-making as one of the mechanisms of self-regulation. Meaning-making, according to the authors, as a mechanism of self-regulation of the individual is rather the result of professional activity, gaining life and professional experience and, thus, correlates with the indicator of personal maturity of the psychologist. The analyzed mechanisms of self-regulation of personality are presented systematically in the model proposed by the authors. The created model of genesis of mechanisms of self-regulation of the psychologist substantially presents two measures of professionalization - professional education, professional activity.

Key words: *professionalization, self-regulation, professional competence, self-assessment of professional activity, goal-setting, reflection, professional identity, meaning-making, psychologist.*

Данильченко Т.В.

Академія Державної пенітенціарної служби

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ОСОБИСТІСНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ПСИХОЛОГІВ УВП ТА СІЗО

У статті йдеться про психологічні характеристики особистості, які сприяють переживанню особистісного благополуччя психологами УВП і СІЗО. Особистісне благополуччя розглядається як екзистенційний мультиконцепт, що відображає баланс між пошуком суб'єктом задоволення (позитивних емоцій) в різних життєвих сферах (згідно з імпліцитною концепцією благополуччя) та розкриттям особистісного потенціалу й досягненням гармонії між внутрішнім і зовнішнім світом на основі базових емоційних характеристик особистості і позитивних рис характеру.

У дослідженні взяли участь психологи установ виконання покарань та слідчих ізоляторів ДКВС усіх регіонів України та психологи відділів (секторів) із роботи з персоналом цих організацій. Усього – 107 осіб (43,9% чоловіків та 56,1% жінок). У процесі кластерного аналізу показників суб'єктивного, соціального і психологічного благополуччя виокремлено чотири групи за рівнем переживання особистісного благополуччя: неблагополучні – 19 осіб; особистісне благополуччя нижче за середнє – 38 осіб; вище за середнє – 28 осіб; із високим рівнем благополуччя – 20 осіб.

Виявлено психологічні чинники особистісного благополуччя. Переживанню евдемонічного благополуччя сприяє відсутність фіксації на травматичному досвіді і спрямованість на майбутнє (знижена часова перспектива негативного минулого та фаталістичного теперішнього), а також довіра до себе (самостійність, цінність власного «Я»). Чинниками суб'єктивного соціального благополуччя є відсутність негативного досвіду в особистій історії, значущість доброти як індивідуальної цінності, віра у контроль над подіями власного життя та емоціями, а також у можливість задоволення власних потреб. Для переживання суб'єктивного (гедоністичного) благополуччя важливими є віра в сприяння з боку світу (особиста удачливість) та конформність як стримування дій і прагнень, що можуть зашкодити іншим, а також віра в те, що життям людини управляє вона сама.

Ключові слова: особистісне благополуччя, суб'єктивне благополуччя, суб'єктивне соціальне благополуччя, психологічне благополуччя, психологи установ виконання покарань та слідчих ізоляторів.

Постановка проблеми. Благополуччя особистості за останні десятиріччя стало предметом як побутового інтересу, так і наукової уваги, а також метою державної політики. З'ясовуючи чинники благополуччя, дослідники виявили їх своєрідність для різних вікових та професійних категорій. Практичний запит щодо попередження професійного вигорання психологів зумовив постановку питання про благополуччя професіоналів у цій сфері. Здебільшого це стосувалося психологів закладів освіти, а також організаційних психологів. Однак одна категорія психологів виявилася соціально «невидимою» – психологів, що працюють в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах і працюють з ув'язненими та засудженими. Своєрідне замовчування соціальних проблем призвело до обмеженого вивчення стигматизованих груп (безробітних, засуджених, наркоманів). У цю ж категорію потрапили і фахівці-психо-

логи, що з ними працюють. Ця розвідка має на меті заповнити цю прогалину.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковий обіг поняття «особистісне благополуччя» запровадили російські дослідники Н.А. Батурін, С.А. Башкатов, Н.В. Гафарова. Вони вважали, що цей феномен – це «специфічне поєднання властивостей темпераменту, особистості й позитивних рис характеру, що забезпечують людині умови для того, щоб робити позитивні вчинки, мати благополучні міжособистісні стосунки, глобальне позитивне ставлення до себе і світу» [1, с. 7]. У вітчизняній психології теоретичне обґрунтування цього концепту дала Н.В. Волинець, яка особистісне благополуччя визначила як «інтегральну рефлексивну оцінку суб'єктом якості власного життя і життєдіяльності загалом» [2, с. 2]. Особистісне благополуччя – узагальнювальне поняття для феноменів, якими позначають оптимальне функціонування людини в різних сферах,

його складниками є суб'єктивне (афективне, гедоністичне, емоційно-особистісне), психологічне (евдемонічне) та соціальне благополуччя.

Особистісне благополуччя розглядається як екзистенційний мультиконцепт, що відображає баланс між пошуком суб'єктом задоволення (позитивних емоцій) в різних життєвих сферах (згідно з імпліцитною концепцією благополуччя) та розкриттям особистісного потенціалу й досягненням гармонії між внутрішнім і зовнішнім світом на основі базових емоційних характеристик особистості й позитивних рис характеру [4].

Об'єктом вивчення благополуччя професійних груп найчастіше стають педагоги та військові. Зокрема, вивчається психоемоційний стан та психічне здоров'я військовослужбовців, що повернулися із зони АТО [8; 9; 14], персоналу Державної прикордонної служби [2]. Вивченню благополуччя педагогів присвячені роботи С.В. Олексенко [11], А.С. Харченко [15].

Самі психологи, їх психологічний стан (окрім професійного вигорання) рідко стають предметом психологічного аналізу. Психологи, що працюють в установах виконання покарань, є «невидимими», принаймні ми не змогли знайти вітчизняних досліджень, спрямованих на вивчення саме цієї категорії.

Незважаючи на широку палітру досліджень, присвячених виявленню чинників благополуччя в різних методологічних підходах (суб'єктивне, психологічне, емоційно-особистісне благополуччя), з'ясовуються узагальнені параметри повсякденного буття людини, тоді як специфічні категорії (професійні, гендерні, вікові тощо) представлені обмежено.

Постановка завдання. Метою статті є виявлення психологічних чинників особистісного благополуччя психологів, що працюють у системі установ виконання покарань та слідчих ізоляторів.

Методи дослідження. Для вимірювання особистісного благополуччя використані такі методики, як: Шкала суб'єктивного соціального благополуччя [3]; Шкала задоволеності життям Е. Динера (SWLS – Satisfaction with Life Scale, в адаптації Д.О. Леонтьєва та Є.М. Осіна [12]); Шкала психологічного благополуччя К. Ріфф в адаптації Л.В. Жуковської, Є.Г. Трошихіної [5]. Як психологічні чинники розглядалися базові соціальні уявлення (Шкала базисних переконань Р. Янов-Бульман в адаптації О.С. Кравцової [13]), довіра до людей (Шкала міжособистісної (соціальної) довіри Дж.Б. Роттера в адаптації С.Г. Достовалова), уявлення про життєвий час (Опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо в адаптації А.І. Сирцової, О.В. Мітіної [10]), ціннісні орієнтації

(Опитувальник цінностей Ш. Шварца в адаптації В.Н. Карандашева [7]). Математико-статистична обробка результатів здійснювалась за допомогою пакета комп'ютерних програм SPSS Statistica 22.0.

Емпірична база дослідження. У дослідженні взяли участь психологи установ виконання покарань та слідчих ізоляторів ДКВС усіх регіонів України та психологи відділів (секторів) із роботи з персоналом цих організацій. Усього – 107 осіб (43,9% чоловіків та 56,1% жінок). Середній вік – 28,7 років. Абсолютна більшість (99%) мають вищу освіту. Стаж роботи становить від 1 до 14 років.

Виклад основного результату дослідження. Для вивчення впливу психологічних характеристик на параметри особистісного благополуччя здійснено лінійний регресійний аналіз, де залежною змінною були почергово показники особистісного благополуччя, а незалежними – параметри ціннісно-сислової сфери, базисні переконання та уявлення про часові перспективи (рис. 1). Так, у процесі покрокової множинної регресії ($R^2=0,521$) самостійність як цінність виявилася найбільш важливою змінною в рівнянні і пояснила приблизно 30,2% дисперсії психологічного благополуччя ($\beta=0,370$, $p\leq 0,01$; β – стандартизований коефіцієнт регресії). Ці результати цілком очікувані, оскільки, на думку К. Ріфф, що розділяє погляди Е. Десі і Р. Райяна з їхньою теорією самодетермінації, автономія (як параметр психологічного благополуччя) виявляється в здатності протистояти соціальному тиску, саморегуляції та орієнтації на власні стандарти оцінки [19].

Негативне минуле було другою змінною і пояснило додаткові 13,7% ($\beta=-0,354$, $p\leq 0,01$). Майбутнє виступало третьою змінною ($\beta=0,292$, $p\leq 0,01$) і пояснювало 7,4%. Сьогодні тривають дискусії щодо найбільш оптимальної часової перспективи для переживання благополуччя. Щодо цього науковці так і не дійшли згоди. Так, одна частина дослідників (І. Бонівелл) стверджують, що найбільш сприятливою для досягнення благополуччя є орієнтація на майбутнє. Однак ця орієнтація обмежує час, що відводиться людиною на задоволення власних потреб у теперішньому. Інші дослідники (А. Маслоу, М. Чік-сентміхайї, Ф. Зімбардо) дотримуються думки, що найбільш важливою є орієнтація на теперішнє, підкреслюючи цінність життя «тут і зараз», але в такому разі менше враховуються віддалені наслідки дій [6]. Є й третя позиція, що найбільше сприяє переживанню благополуччя загалом, орієнтації на позитивне минуле, але й вона, на думку дослідників, не позбавлена таких недоліків, як надмірний консерватизм та обережність [16].

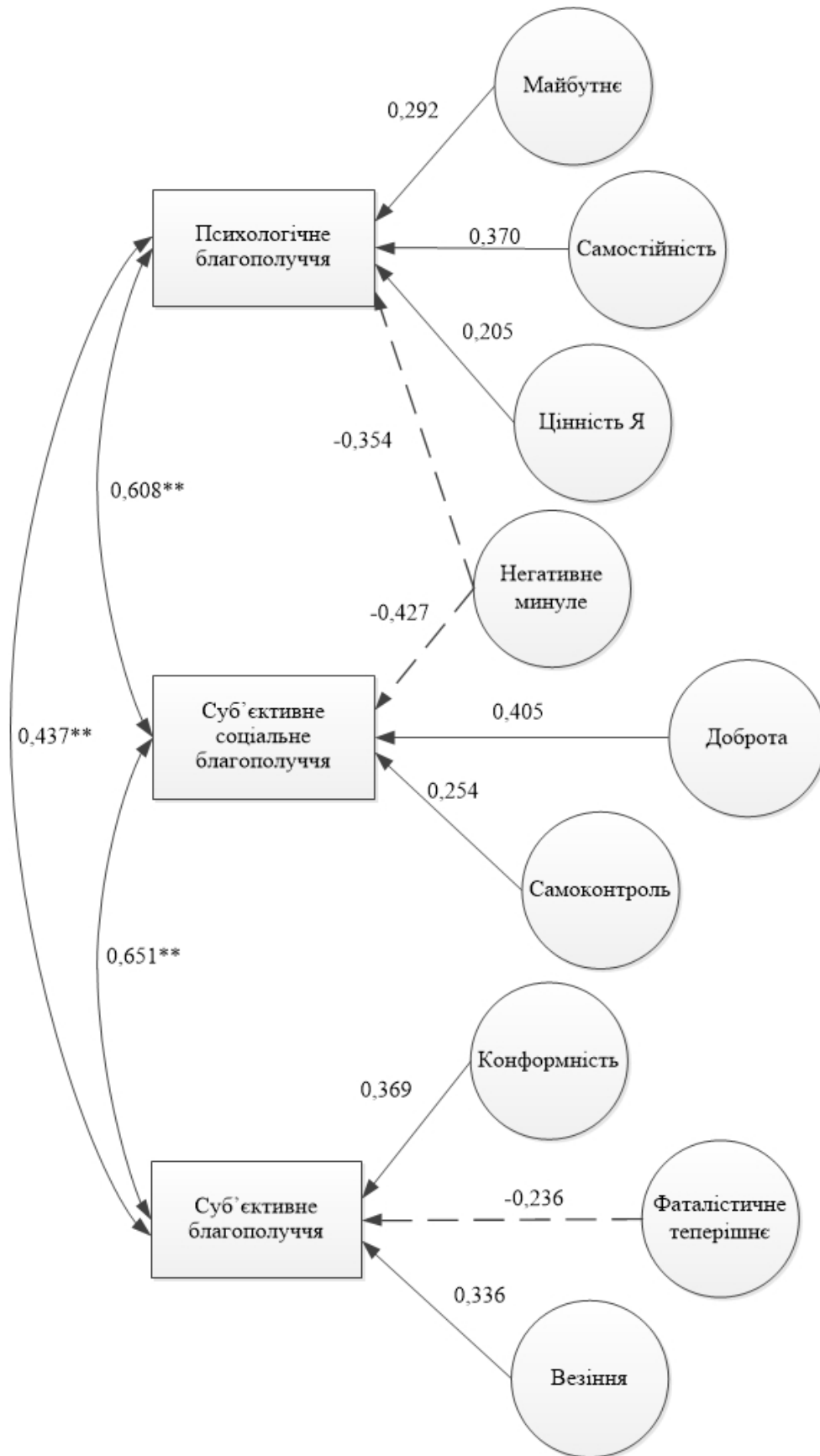

Рис. 1. Психологічні чинники особистісного благополуччя психологів УВП та СІЗО

Цікаво, що за нашими результатами більш важливим для переживання психологічного благополуччя є відсутність травматичного досвіду, а не наявність позитивних спогадів.

Під час побудови регресійної моделі суб'єктивного соціального благополуччя ($R^2=0,487$) найбільш важливою змінною виявилася доброта, що пояснила 24,0% дисперсії ($\beta=0,405$, $p\leq 0,001$). Ми припускали, що більш важливою для благополуччя буде значущість універсалізму як турботи про потреби групи (незнайомих) людей. Однак виявлено вплив саме доброти як турботи про благополуччя близьких людей. Імовірно, психологи, які працюють в установах виконання покарань, прагнуть концентруватися на благополуччі людей, із якими вони перебувають в особистих контактах, тоді як спілкування із засудженими сприймають як професійний обов'язок. Другим за значущістю було негативне минуле (21,4% дисперсії, $\beta=0,427$, $p\leq 0,001$), а на останньому місці – самоконтроль (5,5% дисперсії, $\beta=0,254$, $p\leq 0,01$). Відчуття контролю над подіями, що відбуваються в нашому житті, є важливим критерієм оцінки самоефективності.

У процесі вивчення впливу окремих психологічних характеристик на переживання суб'єктивного благополуччя були отримані такі дані ($R^2=0,331$). На першому місці – везіння (18,2% дисперсії, $\beta=0,336$, $p\leq 0,001$) як ступінь вдачі і сприятливості світу, на другому – конформність (10,8% дисперсії, $\beta=0,369$, $p\leq 0,001$), на останньому – фаталістичне теперішнє (4,1% дисперсії, $\beta=-0,216$, $p\leq 0,05$). Дуже цікавим, на нашу думку, є вплив на характер афектів конформності. Зазначимо, що в методиці Шварца, на відміну від традиційного трактування конформності як пристосовницького прийняття готових стандартів у поведінці, вона описується як «стримування дій і прагнень, що можуть зашкодити іншим і не відповідають соціальним очікуванням» [7, с. 27].

Очевидно, що в такому ракурсі конформність є критерієм ефективності професійної діяльності психологів УВП та СІЗО і не може не впливати на емоційний стан.

На другому етапі дослідження здійснено кластерний аналіз (метод k-середніх) загальних показників суб'єктивного, соціального і психологічного благополуччя, в процесі якого виокремлено чотири типи переживання особистісного благополуччя. Перший кластер (19 осіб) об'єднав тих респондентів, які мали низький рівень особистісного благополуччя (умовно можемо позначити їх як «неблагополучні»). Другий кластер (38 осіб) об'єднав респондентів із рівнем особистісного благополуччя нижчим за середній, а третій (28 осіб) – із вищим за середній. «Високоблагополучних» (4 кластер) виявилось 20 осіб (табл. 1).

У процесі порівняння психологічних характеристик у контрастних групах були зафіксовані такі тенденції. Не було виявлено статистично значущих відмінностей за стажем роботи, а також за розподілом за статтю та професійним статусом (званням). Хоча зазначимо, що жінки оцінюють вище свій рівень благополуччя [17]. Ця тенденція знайшла відображення і в нашому дослідженні, однак не отримала статистичного підтвердження. Також не було виявлено відмінностей за рівнем соціальної довіри. Імовірно, більшість працівників установ виконання покарань мають не дуже позитивні уявлення про людську природу.

Кожна людина для пояснення процесів, що відбувається навколо неї й у суб'єктивному світі, конструює «теорію реальності» (відповідно для емоційного реагування на ці процеси) [18]. У неї входить теорія власного «Я», теорія навколишнього світу (доброзичливого або небезпечного) та теорія відносин між «Я» та світом. Тому для діагностики суб'єктивного уявлення про себе і світ була використана Шкала базисних переконань (табл. 2).

Таблиця 1

Розподіл респондентів за групами особистісного благополуччя (М)*

	Низький рівень благополуччя	Нижче за середній рівень благополуччя	Вище за середній рівень благополуччя	Високий рівень благополуччя
	19 осіб	38 осіб	28 осіб	20 осіб
Суб'єктивне (гедоністичне) благополуччя	17,05	21,13	26,68	28,85
Психологічне (евдемонічне) благополуччя	167,26 (3 стенайни)	189,82 (5 стенайнів)	203,26 (7 стенайнів)	222,55 (8 стенайнів)
Суб'єктивне соціальне благополуччя	89,63 (3 стени)	119,84 (6 стенів)	136,43 (8 стенів)	148,20 (9 стенів)

* рівень статистичної значущості відмінностей між усіма показниками $p\leq 0,01$

У теорії базисних переконань Р. Янов-Бульман самоцінність («Я гарна людина»), самоконтроль і везіння описують як більш узагальнене переконання в цінності власного «Я» [13]. Чинником особистісного благополуччя є базове прийняття себе. Виявлено статистично значущі відмінності між групами з найвищим і найнижчим рівнем благополуччя щодо цінності власного «Я». Важливо зазначити, що розуміння власної цінності є умовою розвитку особистісного потенціалу, тому відображається на переживанні психологічного благополуччя.

Серед ціннісних орієнтацій найбільш суттєві відмінності між групами з найбільшим і найменшим рівнем особистісного благополуччя були виявлені стосовно самостійності, конформності і доброти. Ці параметри стосуються самотрансцендентності – виходу за межі виконання значущої дії, моральності. Таким чином, благополуччя зберігають ті психологи УВП та СІЗО, які вбачають моральний сенс у своїй

роботі і вірять у її ефективність незалежно від особистого досвіду. У такому контексті очікуваними були б відмінності за універсалізмом (терпимість і захист благополуччя всіх людей), однак статистично достовірних відмінностей виявлено не було, а цінність універсалізму має дещо нижчий статус у групі з високим рівнем благополуччя.

За рейтингом цінностей також є відмінності. Так, у групі «високоблагополучних» найбільш значущими були самостійність, доброта і гедонізм, тоді як у групі «неблагополучних» вищі щаблі рейтингу посідали досягнення, гедонізм, безпека – цінності притаманні орієнтації на самоствердження. Загалом, можемо зробити висновок, що для «благополучних» психологів більше характерні альтруїстичні орієнтації, тоді як особи, орієнтовані на самоствердження, переживають незадоволення його результатами, що і відбивається на емоційному стані (суб'єктивному благополуччі).

Таблиця 2

Відмінності психологів із різним рівнем особистісного благополуччя за психологічними характеристиками

	р	Низький рівень благополуччя	Нижче за середній рівень благополуччя	Вище за середній рівень благополуччя	Високий рівень благополуччя
Часові перспективи					
Негативне минуле	0,01	3,22↑ 4	2,48 5	2,54 5	2,17 5
Позитивне минуле	0,05	3,44↓ 1	3,61 1	3,75 1	3,91↑ 1
Гедоністичне теперішнє	–	3,30 3	3,24 3	3,25 3	3,22 3
Фаталістичне теперішнє	0,01	3,16↑ 5	2,69 4	2,67 4	2,29↓ 4
Майбутнє	–	3,43 2	3,52 2	3,51 2	3,73 2
Цінності					
Самостійність	0,01	3,68↓ 4	4,46 1	4,27 3	4,70 1
Влада	–	3,04 10	3,75 8	3,52 9	3,63 9
Універсалізм	–	3,64 5	3,97 4	3,93 8	4,16 6
Досягнення	–	4,17 1	4,02 3	4,15 5	4,45 4
Безпека	–	3,88 3	3,93 5	4,32 2	4,20 5
Стимулювання	–	3,44 7	3,81 7	4,02 7	3,85 8
Конформність	0,01	3,41↓ 8	3,38↓ 9	4,05↑ 6	3,90 7
Традиції	–	3,22 9	2,94 10	3,21 10	3,16 10
Гедонізм	–	4,14 2	4,39 2	4,33 1	4,60 3
Доброта	0,01	3,64↓ 5	3,91↓ 6	4,21 4	4,62↑ 2
Базисні переконання					
Приязність світу	–	16,20	17,14	16,82	19,25
Доброта людей	–	15,20	15,10	15,70	15,50
Справедливість	–	14,53	14,79	14,59	15,75
Контрольованість	–	16,07	15,62	15,35	17,33
Випадковість	–	14,0	13,14	14,18	13,75
Цінність «Я»	0,05	15,33↓	17,96	16,59	19,08↑
Самоконтроль	0,05	14,87↓	16,24	16,76	18,50↑
Везіння	0,01	13,13↓	15,66	15,76	17,67↑
Соціальна довіра	–	69,05	66,50	67,57	68,15

Часова перспектива зумовлює фокус уваги людини на минулому, теперішньому чи майбутньому під час прийняття рішень та діяльності. Часові профілі в усіх групах майже однакові (тільки одна варіація). На першому місці перебуває позитивне минуле. На думку Ф. Зімбардо, ця часова перспектива найбільше сприяє переживанню благополуччя [6]. Однак вираженість позитивності статистично значуще вища в групі з високим рівнем благополуччя, тоді як у групі «неблагополучні» статистично значуще оцінюється ступінь негативності власного минулого. Особи такого типу фіксуються на особистому досвіді негативних переживань. Фаталістичне теперішнє пов'язане з безпорадністю і вірою в те, що життям людини керують зовнішні сили, як-от держава. Зазначимо, що і за іншими результатами (знижений самоконтроль) особам із низьким рівнем благополуччя притаманні фаталізм та вивчена безпорадність. Очевидно, що в такому разі немає можливості говорити про причинно-наслідкові зв'язки: життєвий досвід призводить до негативної оцінки того, що відбувається, чи песимістичний стиль змушує виділяти тільки негативні аспекти життя. Однак можемо зробити висновок, що позитивна пам'ять і віра у власні сили підвищує переживання особистісного благополуччя.

Висновки. У процесі нашого дослідження ми дійшли таких висновків. По-перше, існує прогалина у вивченні особистісного благополуччя пси-

хологів, на відміну від педагогів та військових. Практичні психологи рідко стають об'єктом аналізу колег-науковців.

По-друге, в нашому дослідженні не виявлено впливу на особистісне благополуччя таких об'єктивних чинників, як стать, професійний статус та стаж роботи.

По-третє, найбільш суттєвими чинниками переживання особистісного благополуччя стали такі: психологічного благополуччя – відсутність фіксації на травматичному досвіді і спрямованість на майбутнє (знижена часова перспектива негативного минулого та фаталістичного теперішнього), а також довіра до себе (самостійність, цінність власного «Я»); суб'єктивного соціального благополуччя – відсутність негативного досвіду в особистій історії, значущість доброти як індивідуальної цінності, віра в контроль над подіями власного життя та емоціями, а також у можливість задовольнити власні потреби; суб'єктивного (гедоністичного) благополуччя – особиста удачливість та конформність, знову ж таки віра в те, що життям людини управляє вона сама.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в порівнянні чинників особистісного благополуччя в різних групах психологів (залежно від професійного стажу, виду організації, характеру професійної діяльності), а також виявленні тих особливостей психологічної підготовки психологів, що забезпечують переживання особистісного благополуччя.

Список літератури:

1. Батурич Н.А., Башкатов С.А., Гафарова Н.В. Теоретическая модель личностного благополучия. *Вестник Южно-Уральского Государственного Университета. Серия «Психология»*. 2013. Т. 6 № 4. С. 4–14.
2. Волинець Н.В. Психологія особистісного благополуччя персоналу Державної прикордонної служби України : дис. ... докт. псих. наук : 19.00.01 / Інститут психології імені Г.С. Костюка. Київ, 2020. 543 с.
3. Данильченко Т.В. Питальник «Суб'єктивне соціальне благополуччя»: методологічне обґрунтування і процедура розробки. *East European Scientific Journal*. 2015. № 3(4). С. 20–29.
4. Данильченко Т.В. Місце поняття «особистісне благополуччя» в системі категорій позитивної психології. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Освіта. Соціальні та поведінкові науки*. 2020. № 2(5). С. 52–69. DOI: <https://doi.org/10.32755/sjeducation.2020.02.052>
5. Жуковская Л.В., Трошихина Е.Г. Шкала психологического благополучия К. Рифф. *Психологический журнал*. 2011. № 2(32). С. 82–93.
6. Зимбардо Ф., Бойд Дж. Парадокс времени. Новая психология времени, которая улучшит вашу жизнь. Санкт-Петербург : Речь, 2010. 352 с.
7. Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство. Санкт-Петербург : Речь, 2004. 72 с.
8. Коваленко А.Б., Вишнягова Ю.А. Психологічне благополуччя військовослужбовців, що отримали поранення в зоні АТО. *Український психологічний журнал*. 2017. № 3(5). С. 124–134.
9. Мельник О.В., Лукомська С.О. Психологічне благополуччя як чинник соціальної адаптації учасників АТО. *Актуальні проблеми психології*. 2018. № 1(14). С. 233–242.
10. Митина О.В., Сырцова А. Опросник по временной перспективе Ф.Зимбардо (ЗТРИ): результаты психометрического анализа русскоязычной версии. *Вестник Московского государственного университета. Серия 14. Психология*. 2008. № 4. С. 67–89.

11. Олексенко С.В. Підтримка психологічного благополуччя педагога в професійній діяльності. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Психолого-педагогічний супровід професійного розвитку педагогічних працівників: стан і перспективи впровадження»*, 18 травня 2018 р. Київ : Київський ун-т ім. Бориса Грінченка, 2018. С. 74–81.
12. Осин Е.Н., Леонтьев Д.А. Апробация русско-язычных версий двух шкал экспресс-оценки субъективного благополучия. Мат-лы III Всероссийского социологического конгресса. Москва : Институт социологии РАН; Российское общество социологов, (CD), 2008. URL: <https://www.hse.ru/pubs/share/direct/document/78753837> (дата звернення: 23.03.2013).
13. Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности личности / Под ред. Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой. Москва : МГУ им. М.В. Ломоносова, 2003. 112 с.
14. Терещук А.Д. Психоемоційний стан і поведінка військовослужбовців, що повернулися із зони АТО. *Актуальні проблеми психології*. 2017. № 11(15). С. 526–534.
15. Харченко А.С. Особливості психологічного благополуччя викладачів закладів вищої освіти. *Синергетичний підхід до проєктування життєвого простору особистості*: зб. наук. матеріалів Міжнарод. наук.-практ. онлайн-конф. (27-28 квітня 2021 р., м. Полтава). Полтава, 2021. С. 302–304.
16. Boniwell I., Osin E., Linley A.P., Ivanchenko G. A question of balance: Time perspective and well-being in British and Russian samples. *The Journal of Positive Psychology*. 2010. № 5(1). P. 24–40.
17. Danilchenko T. V. Gender differences of experiencing of subjective social well-being. *European Journal of Education and Applied Psychology*. 2018. № 1(1). P. 1-10.
18. Epstein, S. (1991). Cognitive-experiential self theory: Implications for developmental psychology. In M. R. Gunnar & L. A. Sroufe (Eds.), *Self processes and development* (pp. 79–123). Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
19. Ryff C. D., Singer B. Know thyself and become what you are: A eudaimonic approach to psychological well-being. *Journal of Happiness Studies*. 2008. № 9(1). P. 13–39.

Danylchenko T.V. PSYCHOLOGICAL FACTORS OF PERSONAL WELL-BEING OF PI AND PDC PSYCHOLOGIST

The article deals with the psychological characteristics of the individual that contribute to the experience of personal well-being by psychologists in the penitentiary and pre-trial detention center. Personal well-being is seen as an existential multi-concept that reflects the balance between the subject's search for pleasure (positive emotions) in various spheres of life according to the implicit concept of well-being and the disclosure of personal potential and harmony between inner and outer world, based on positive traits of character.

The study involved psychologists of penitentiaries and remand centers in all regions of Ukraine and psychologists of departments (sectors) working with the staff of these organizations. In total – 107 people, including 43.9% men and 56.1% women. During the cluster analysis of general indicators of subjective, social and psychological well-being, four groups were identified according to the level of experience of personal well-being: “disadvantaged” – 19 people; personal well-being below average – 38 people; above average – 28 people; with a high level of well-being – 20 people.

The following psychological factors of personal well-being are revealed. The experience of eudemonic well-being is facilitated by the lack of fixation on the traumatic experience and focus on the future (reduced time perspective of the negative past and fatalistic present), as well as self-confidence (independence, self-worth). Factors of subjective social well-being include the absence of negative experiences in personal history, the importance of kindness as an individual value, the belief in control over one's own life and emotions, and the ability to meet one's own needs.

For the experience of subjective (hedonistic) well-being, it is important to believe in the help of the world (personal luck) and conformity as restraint of actions and aspirations that can harm others, and again the belief that human life is governed by itself.

Key worlds: *personal well-being, subjective well-being, subjective social well-being, psychological well-being, psychologists of penitentiaries and remand centers.*

Левицька Л.В.

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Демцова М.В.

Відокремлений структурний підрозділ закладу вищої освіти «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» Хмельницький інститут соціальних технологій

ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ СФОРМОВАНОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У ПСИХОЛОГІВ-КОНСУЛЬТАНТІВ

У статті зазначено, що в теперішньому суспільстві чимала увага приділяється наданню кваліфікованої фахової допомоги. Зазначено, що підвищення вимог до виконання професійних обов'язків передбачає зростання комунікативної компетентності у професійній діяльності психолога-консультанта. Представлено емпіричний аналіз проблеми сформованості комунікативної компетентності психологів-консультантів. Розкрито професійно важливі компоненти комунікативної компетентності у психологів-консультантів, як-от: здатність до повного і правильного сприйняття об'єкта (уміння вступити в контакт з іншою людиною, уміння слухати, уміння усвідомлювати почуття інших людей та розуміти їх); здатність до розуміння внутрішніх властивостей і особливостей об'єкта (ситуативна рефлексія; ретроспективна рефлексія, перспективна рефлексія, уважність); здатність до емпатії (раціональний канал емпатії, емоційний канал емпатії, інтуїтивний канал емпатії, настанови, що сприяють емпатії, емпатійній ідентифікації, здатність створювати атмосферу відкритості, довірливості, задушевності); здатність до толерантності, фрустраційної толерантності; здатність до комунікативної ергічності, пластичності, емоційності; здатність виявляти компетентні комунікативні позиції; здатність керувати процесом спілкування. Представлено методичний інструментарій експериментального дослідження комунікативної компетентності у психологів-консультантів. Подано аналіз отриманих результатів. Вказано на необхідність упровадження корекційної програми, яка спрямована на формування комунікативної компетентності у психологів-консультантів методом ділового тренінгу.

Ключові слова: психологи-консультанти, комунікативна компетентність, компоненти комунікативної компетентності, здатність до повного і правильного сприйняття об'єкта, здатність до розуміння внутрішніх властивостей і особливостей об'єкта, здатність до емпатії, здатність до толерантності, фрустраційної толерантності, здатність виявляти компетентні комунікативні позиції, здатність керувати процесом спілкування.

Постановка проблеми. Професія психолога-консультанта по своїй суті зорієнтована на допомогу іншим людям у розв'язанні найскладніших душевних та життєвих проблем. Однією з найважливіших складових частин професійної компетенції психолога-консультанта є комунікативна компетентність. Варто зазначити, що комунікативна компетентність психолога-консультанта охоплює соціально-когнітивні та комунікативні вміння, уміння використовувати різноманітні методи впливу на клієнта, адекватно сприймати і розуміти його, налагоджувати ефективну взаємодію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аспекти комунікативної компетенції вивчали О. Бодальов, В. Бочелюк, Л. Серипко (комунікабельність); Н. Пов'якель, Н. Чепелева (діалогізм); Г. Абрамова, Л. Волберг, Р. Кочунас, К. Роджерс,

В. Панок, Т. Яценко (емпатійне слухання); С. Грищенко, В. Зарицька (рефлексивне слухання). Проблемами теорії та практики формування комунікативної компетентності психологів за допомогою тренінгових технологій цікавилися Н. Богомолова, О. Винославська, А. Ковальова, С. Петрушина, Л. Петровська, Є. Сидоренко, Н. Хряцова й інші [2; 3].

Постановка завдання. Мета дослідження – емпіричне вивчення рівня сформованості комунікативної компетентності у психологів-консультантів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для проведення експерименту було залучено двадцять вісім психологів-консультантів міської й обласної соціальної служби для сім'ї дітей та молоді; психологів-практиків. Проведення експерименту відбувалося в шість етапів: на

першому проводилось дослідження здатності до повного і правильного сприйняття об'єкта; на другому – здатності до розуміння внутрішніх властивостей і особливостей об'єкта; на третьому – здатності до толерантності, фрустраційної толерантності; на четвертому – здатності до емпатії; на п'ятому – здатності виявляти компетентні комунікативні позиції; на шостому – здатності керувати процесом спілкування.

Для діагностики рівня розвитку здатності психологів-консультантів до повного і правильного сприйняття об'єкта, а саме: уміння вступити в контакт з іншою людиною, уміння слухати, уміння усвідомлювати почуття інших людей та розуміти їх, були обрані такі методики: тест Г. Козирєва «Уміння слухати», тест Л. Міхельсона «Комунікативні уміння», анкета «Оцінимо себе» [5]. Результати дослідження представлені в табл. 2.1.

Якщо узагальнити ці дані, видно, що більше половини психологів-консультантів мають середній рівень розвитку та третина психологів-консультантів мають високий рівень здатності до повного і правильного сприйняття об'єкта. Аналіз співбесіди з ними показав, що ці психологи-консультанти відвідують різні тренінги та залучені до різних психотерапевтичних проєктів, як-от гештальттерапія, позитивна психотерапія, пси-2, арт-терапія, нейролінгвістичне програмування, відвідують майстер класи та беруть участь в онлайн-проєктах різного спрямування.

Також аналіз отриманих результатів дає можливість виявити психологів-консультантів, які мають низький рівень здатності до повного і правильного сприйняття об'єкта, а саме: а) уміння вступити в контакт з іншою людиною – по 2 (14,3%) психологів-консультантів соціальної служби для

сім'ї дітей та молоді, психологів-консультантів, які практикують; б) уміння слухати – 3 (21,4%) психологів-консультантів соціальної служби для сім'ї дітей та молоді; 2 (14,3%) психологів-консультантів; в) уміння усвідомлювати почуття інших людей – по 2 (14,3%) психологів-консультантів соціальної служби для сім'ї дітей та молоді, психологів-консультантів, які практикують; г) уміння розуміти інших людей – 4 (28,6%) психологів-консультантів соціальної служби для сім'ї дітей та молоді; 3 (21,4%) психологів-консультантів. У результаті співбесіди з ними було з'ясовано, що ці психологи-консультанти мають малий досвід роботи (від 1–3 роки). Окрім того, вони не відвідують тренінги та не залучені до різних психотерапевтичних проєктів, не цікавляться онлайн-проєктами, які також сприяють професійному зростанню в комунікативній сфері.

Розглянемо результати діагностики рівня розвитку здатності психологів-консультантів до розуміння внутрішніх властивостей і особливостей об'єкта (ситуативна рефлексія; ретроспективна рефлексія, перспективна рефлексія, уважність). Для діагностики була обрана методика А. Карпова «Опитувальник діагностики рефлексії» та методика В. Федерішена «Дослідження активності уваги». Результати дослідження представлені в табл. 2.2.

Аналіз результатів діагностики здатності психологів-консультантів до розуміння внутрішніх властивостей і особливостей об'єкта показав, що більше половини психологів-консультантів мають середній рівень розвитку та третина психологів-консультантів мають високий рівень. Також виявлено психологів-консультантів, які мають низький рівень здатності до розуміння внутрішніх властивостей і особливостей об'єкта, а саме:

Таблиця 2.1.

Результати емпіричного дослідження рівня розвитку здатності психологів-консультантів до повного і правильного сприйняття об'єкта на початку впровадження формувального експерименту (2021 р., вибірка – 28 осіб)

Здатність до повного і правильного сприйняття об'єкта	Рівні розвитку (у % від кількості обстежуваних)		
	Високий	Середній	Низький
Психологи-консультанти соціальної служби для сім'ї дітей та молоді			
Уміння вступити в контакт з іншою людиною	4 (28,6%)	8 (57,1%)	2 (14,3%)
Уміння слухати	4 (28,6%)	7 (50%)	3 (21,4%)
Уміння усвідомлювати почуття інших людей	5 (35,7%)	7 (50%)	2 (14,3%)
Уміння розуміти інших людей	2 (14,3%)	8 (57,1%)	4 (28,6%)
Психологи-консультанти, які практикують			
Уміння вступити в контакт з іншою людиною	5 (35,7%)	7 (50%)	2 (14,3%)
Уміння слухати	4 (28,6%)	8 (57,1%)	2 (14,3%)
Уміння усвідомлювати почуття інших людей	4 (28,6%)	8 (57,1%)	2 (14,3%)
Уміння розуміти інших людей	4 (28,6%)	7 (50%)	3 (21,4%)

Результати емпіричного дослідження рівня розвитку здатності психологів-консультантів до розуміння внутрішніх властивостей і особливостей об'єкта на початку впровадження формувального експерименту (2021 р., вибірка – 28 осіб)

Здатність до розуміння внутрішніх властивостей і особливостей об'єкта	Рівні розвитку (у % від кількості обстежуваних)		
	Високий	Середній	Низький
Психологи-консультанти соціальної служби для сім'ї дітей та молоді			
Ситуативна рефлексія	5 (35,7%)	7 (50%)	2 (14,3%)
Ретроспективна рефлексія	3 (21,4%)	8 (57,1%)	3 (21,4%)
Перспективна рефлексія	5 (35,7%)	7 (50%)	2 (14,3%)
Уважність	5 (35,7%)	7 (50%)	2 (14,3%)
Психологи-консультанти, які практикують			
Ситуативна рефлексія	4 (28,6%)	8 (57,1%)	2 (14,3%)
Ретроспективна рефлексія	5 (35,7%)	7 (50%)	2 (14,3%)
Перспективна рефлексія	2 (14,3%)	9 (64,3%)	3 (21,4%)
Уважність	5 (35,7%)	8 (57,1%)	1 (7,2%)

а) ситуативної рефлексії – по 2 (14,3%) психологів-консультантів соціальної служби для сім'ї дітей та молоді, психологів-консультантів, які практикують; б) ретроспективної рефлексії – 3 (21,4%) психологів-консультантів соціальної служби для сім'ї дітей та молоді; 2 (14,3%) психологів-консультантів, які практикують; в) перспективної рефлексії – 2 (14,3%) психологів-консультантів соціальної служби для сім'ї дітей та молоді; 3 (21,4%) психологів-консультантів, які практикують; г) уважності – 2 (14,3%) психологів-консультантів соціальної служби для сім'ї дітей та молоді; 1 (7,2%) психолог-консультант, який практикує. Це означає, що ці респонденти не завжди розуміють внутрішні властивості й особливості об'єкта та не завжди володіють навичками ситуативної рефлексії, ретроспективної рефлексії, перспективної рефлексії. Також у них виникають проблеми, пов'язані з неуважністю, яка свідчить про знижену пізнавальну активність, труднощі у сприйманні, нездатність сфокусувати свою увагу на проблемах людей.

Наступний етап було спрямовано на дослідження здатності психологів-консультантів до толерантності, фрустраційної толерантності. Для діагностики було обрано методику Е. Зеєра [1, с. 126–132]. Аналіз експерименту за шкалою «толерантність» свідчить про локалізацію кількісного складу досліджених у діапазоні «середній» рівень. Цей рівень толерантності характеризуються прагненням до певної визначеності в діях та вчинках, проявами ортодоксальності мислення

й однозначності у сприйнятті, настановою на безумовність прийняття інших. Із середнім рівнем толерантності виявлено 8 (57,1%) психологів-консультантів соціальної служби для сім'ї дітей та молоді, 7 (50%) психологів-консультантів, які практикують. Високий рівень толерантності виявлено у 4 (28,6%) психологів-консультантів соціальної служби для сім'ї дітей та молоді, у 5 (35,7%) психологів-консультантів, які практикують. Низький рівень толерантності мають по 2 (14,3%) психологів-консультантів соціальної служби для сім'ї дітей та молоді, психологів-консультантів, які практикують. Отже, особливу увагу варто звернути на психологів-консультантів, у яких виявлено низький рівень розвитку толерантності.

Розглянемо показники діагностики фрустраційної толерантності. Зазначимо, що високі бали за шкалою фрустраційної толерантності даної методики свідчать про низьке самовладання, слабку здатність майбутніх психологів протистояти різного роду труднощам, зберігати психологічну рівновагу, неналежну адекватність оцінки психологічної ситуації та низьку здатність передбачення її перспективи розвитку. Високий рівень фрустраційної толерантності мають 2 (14,3%) психологів-консультантів соціальної служби для сім'ї дітей та молоді; 1 (7,2%) психолог-консультант, який практикує. Локалізація показників фрустраційної толерантності відзначається на середньому рівні, що свідчить про середній рівень навичок самоконтролю, неналежне володіння техніками зняття емоційного психічного напруження, зниження

певності в разі виникненні професійних перешкод, про можливість виникнення професійних деструкцій психологічного характеру. З такими зниженими можливостями було виявлено по 8 (57,1%) психологів-консультантів соціальної служби для сім'ї дітей та молоді, психологів-консультантів, які практикують. Отримані результати свідчать про актуальність проблеми підвищення фрустраційної толерантності психологів-консультантів. Здатність до фрустраційної толерантності (високе самовладання, здатність зберігати психологічну рівновагу, адекватність оцінки психологічної ситуації, здатність передбачити перспективи її розвитку) було виявлено в 4 (28,6%) психологів-консультантів соціальної служби для сім'ї дітей та молоді; у 5 (35,7%) психологів-консультантів, які практикують. Отже, особливу увагу варто звер-

нути на психологів-консультантів, у яких виявлено низькі показники самовладання, здатності зберігати психологічну рівновагу, адекватності оцінки психологічної ситуації, здатності передбачити перспективи її розвитку.

Розглянемо рівень розвитку здатності психологів-консультантів до прояву емпатії за методикою В. Бойко «Діагностика рівня емпатичних здібностей» [4]. Результати дослідження емпатійності представлені в табл. 2.3.

Аналіз результатів констатувального експерименту серед психологів-консультантів дозволяє відзначити низький рівень розвитку: а) раціонального каналу емпатії: по 2 (14,3%) психологів-консультантів соціальної служби для сім'ї дітей та молоді, психологів-консультантів, які практикують; б) емоційного каналу емпатії – 3 (21,4%)

Таблиця 2.3.

Результати емпіричного дослідження рівня розвитку емпатійності психологів-консультантів на початку впровадження формувального експерименту (2021 р., вибірка – 28 осіб)

Рівні	Рівні розвитку (у % від кількості обстежуваних)	
	Психологи-консультанти соціальної служби для сім'ї дітей та молоді	Психологи-консультанти, які практикують
Раціональний канал емпатії		
Дуже високий	4 (28,6%)	5 (35,7%)
Середній	8 (57,1%)	7 (50%)
Низький	2 (14,3%)	2 (14,3%)
Дуже низький	–	–
Емоційний канал емпатії		
Дуже високий	3 (21,4%)	4 (28,6%)
Середній	8 (57,2%)	8 (57,1%)
Низький	3 (21,4%)	2 (14,3%)
Дуже низький	–	–
Інтуїтивний канал емпатії		
Дуже високий	2 (14,3%)	3 (21,4%)
Середній	9 (64,3%)	8 (57,2%)
Низький	3 (21,4%)	3 (21,4%)
Дуже низький	–	–
Настанови, що сприяють емпатії		
Дуже високий	4 (28,6%)	5 (35,7%)
Середній	8 (57,1%)	8 (57,1%)
Низький	2 (14,3%)	1 (7,2%)
Дуже низький	–	–
Емпатійна ідентифікація		
Дуже високий	3 (21,4%)	4 (28,6%)
Середній	8 (57,1%)	8 (57,1%)
Низький	3 (21,4%)	2 (14,3%)
Дуже низький	–	–
Здатність створювати атмосферу відкритості, довірливості, задушевності		
Дуже високий	5 (35,7%)	5 (35,7%)
Середній	7 (50%)	8 (57,1%)
Низький	2 (14,3%)	1 (7,2%)
Дуже низький	–	–

психологів-консультантів соціальної служби для сім'ї дітей та молоді; 2 (14,3%) психологів-консультантів, які практикують; в) інтуїтивного каналу емпатії – по 3 (21,4%) психологів-консультантів соціальної служби для сім'ї дітей та молоді; психологів-консультантів, які практикують; г) настанови, що сприяють емпатії, – 2 (14,3%) психологів-консультантів соціальної служби для сім'ї дітей та молоді; 1 (7,2%) психолог-консультант, який практикує; г) емпатійної ідентифікації – 3 (21,4%) психолога-консультанта соціальної служби для сім'ї дітей та молоді; 2 (14,3%) психологів-консультантів, які практикують; д) здатності створювати атмосферу відкритості, довірливості, задушевності – 2 (14,3%) психологів-консультантів соціальної служби для сім'ї дітей та молоді; 1 (7,2%) психолог-консультант, який практикує. Аналіз наукової літератури показав, що ці психологи-консультанти мають труднощі, а саме: а) їм складно проявляти спонтанний інтерес до іншого, інтуїтивно відчувати партнера, виявляти його сутність; б) важко співпереживати, розуміти внутрішній світ клієнта та прогнозувати його поведінку; в) складно бачити поведінку партнерів, діяти в умовах дефіциту інформації про клієнтів, спиратися на власний досвід; г) складно виявляти цікавість до іншої особистості та вірити в її успіх; г) важко бути гнучкими у спілкуванні; д) створювати атмосферу відкритості, довірливості, задушевності; е) складно ввійти у внутрішній світ емоцій і переживань клієнта. Варто зазначити, що середній рівень раціонального каналу емпатії, емоційного каналу емпатії, інтуїтивного каналу емпатії, настанови, що сприяють емпатії, емпатійної ідентифікації, здатності створювати атмосферу відкритості, довірливості, задушевності у психологів-консультантів є панівним за кількісними показниками. Рівень високого раціонального каналу емпатії було виявлено в 4 (28,6%) психологів соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді, у 5 (35,7%) психологів-консультантів, які практикують; емоційного каналу емпатії було виявлено у 4 (28,6%) психологів соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді та в 4 (28,6%) психологів-консультантів, які практикують; інтуїтивного каналу емпатії було виявлено у 2 (14,3%) психологів соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді та 3 (21,4%) психологів-консультантів, які практикують; настанови, що сприяють емпатії, було виявлено в 4 (28,6%) психологів соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді та в 5 (35,7%) психологів-консультантів, які практикують; емпатійної ідентифікації було виявлено у 3 (21,4%)

психологів соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді та в 4 (28,6%) психологів-консультантів, які практикують; здатності створювати атмосферу відкритості, довірливості, задушевності, емпатійності було виявлено у 3 (21,4%) психологів соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді та в 4 (28,6%) психологів-консультантів, які практикують. Отже, особливу увагу варто звернути на психологів-консультантів, у яких виявлено низький рівень розвитку раціонального каналу емпатії; емоційного каналу емпатії; інтуїтивного каналу емпатії; настанов, що сприяють емпатії; емпатійної ідентифікації; здатності створювати атмосферу відкритості, довірливості, задушевності.

Наступний етап констатувального експерименту передбачав дослідження рівня комунікативної компетентності психологів-консультантів за методикою Л. Михельсона «Комунікативні вміння» (адаптація Ю. Гільбуха) [5]. Аналіз результатів діагностики рівня розвитку комунікативної компетентності психологів-консультантів дає можливість зробити такі висновки. Високий рівень розвитку комунікативної компетентності було виявлено в 4 (28,6%) психологів-консультантів соціальної служби для сім'ї дітей та молоді, у 5 (35,7%) психологів-консультантів, які практикують. Зауважимо, що високий рівень розвитку комунікативної компетентності психологів-консультантів означає, що вони проявляють пластичність, гнучкість у спілкуванні, уміють взаємодіяти з людьми, мобільні та легко пристосовуються до швидкозмінних обставин професійної діяльності. Окрім того, вони проявляють соціальну активність у міжособистісній взаємодії. Низький рівень розвитку комунікативної компетентності мають по 2 (14,3%) психологів-консультантів соціальної служби для сім'ї дітей та молоді, психологів-консультантів, які практикують. Зауважимо, що низький рівень розвитку комунікативної компетентності означає слабкий рівень розвинутості соціально-комунікативної сфери особистості й особливо позначається у професійній діяльності психологів-консультантів. Низький рівень розвитку комунікативної компетентності означає наявність деяких утруднень у спілкуванні та професійній діяльності. Середній рівень розвитку комунікативної компетентності є панівним за кількісними показниками. Його було виявлено у 8 (57,1%) психологів-консультантів соціальної служби для сім'ї дітей та молоді, у 7 (50%) психологів-консультантів, які практикують. Отже, особливу увагу під час розроблення ділового тренінгу необхідно звернути на психологів-консуль-

тантів, у яких виявлено низький рівень розвитку комунікативної компетентності (по 2 (14,3%) психологів-консультантів соціальної служби для сім'ї дітей та молоді та психологів-консультантів, які практикують).

Наступним етапом емпіричного дослідження є виявлення рівня розвитку показників самоконтролю у спілкуванні психологів-консультантів. Показники самоконтролю у спілкуванні досліджувались за методикою М. Снайдера «Самоконтроль у спілкуванні» [4], яка дозволяє виявити легкість контролю власної поведінки в будь-якій соціально-комунікативній ситуації, що ґрунтується на глибокому самопізнанні власних можливостей та дозволяє контролювати динаміку власної «Я-позиції», контролювати ефективність встановлення інтерперсональних зв'язків. Аналіз розподілу результатів діагностики самоконтролю у спілкуванні психологів-консультантів виявляє локалізацію значень кількісного складу на середньому рівні розвитку, а саме у 7 (50%) психологів-консультантів соціальної служби для сім'ї дітей та молоді, у 9 (64,3%) психологів-консультантів, які практикують. Респонденти із середнім рівнем розвитку самоконтролю у спілкуванні характеризуються фрагментарними проявами неконтрольованості власної «Я-позиції» у спілкуванні, неналежною емоційною стриманістю у складних, напружених психологічних ситуаціях. Високий рівень розвитку самоконтролю у спілкуванні зумовлює легкість контролю власної поведінки в будь-якій соціально-комунікативній ситуації та міжособистісній взаємодії, що ґрунтується на

глибокому самопізнанні власних дій та дозволяє контролювати динаміку власної «Я-позиції», контролювати ефективність встановлення інтерперсональних зв'язків. Таких досліджуваних виявлено 5 (35,7%) психологів-консультантів соціальної служби для сім'ї дітей та молоді, 3 (21,4%) психологів-консультантів, які практикують. Низький рівень самоконтролю у спілкуванні характеризується безпосереднім проявом власної «Я-позиції», слабким самоконтролем, ригідністю, неналежним розвитком міжособистісної взаємодії через низькоефективне самопізнання. Це спричиняє в ситуаціях міжособистісної взаємодії прояви неконтрольованої прямолинійності, що погіршує можливості налагодження сприятливої психологічної атмосфери міжособистісного спілкування. Серед психологів-консультантів із низьким рівнем самоконтролю у спілкуванні виявлено по 2 (14,3%) психологів-консультантів соціальної служби для сім'ї дітей та молоді, психологів-консультантів, які практикують. Отже, необхідно звернути увагу на психологів-консультантів, у яких виявлено низький рівень самоконтролю у спілкуванні.

Висновки. Отже, особливу увагу під час розроблення ділового тренінгу необхідно звернути на психологів-консультантів, у яких виявлено низький рівень розвитку вміння вступити в контакт з іншою людиною, вміння слухати, вміння усвідомлювати почуття інших людей та розуміти їх; рефлексії; уважності; емпатії; толерантності, фрустраційної толерантності; комунікативної компетентності; самоконтролю у спілкуванні.

Список літератури:

1. Зеер Э. Психология профессионального образования : учебное пособие. Москва ; Воронеж : Московский психосоц. инс-т ; МОДЭК, 2003. 480 с.
2. Низовець О. Теоретико-методологічний аналіз феномену комунікативної компетентності. *Актуальні проблеми психології*. Київ ; Ніжин : Видавництво НДУ, ДС «Міланік», 2012. Т. 10. Вип. 1. С. 153–160.
3. Низовець-Кропта О. Структурно-змістові характеристики образу комунікативно-компетентного психолога. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія «Психологічні науки». 2015. Вип. 128. С. 191–196. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPH_2015_128_44.
4. Райгородский Д. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебное пособие. Самара : Издательский дом «Бахрах», 1998. 672 с.
5. Тест коммуникативных учений Михельсона. URL: <http://azps.ru/tests/5/mihelson.html>.

Levytska L.V., Demtsova M.V. EMPIRICAL STUDY OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN PSYCHOLOGISTS-CONSULTANTS.

The article states that in today's society a lot of attention is paid to the provision of qualified professional assistance. It is stated that increasing the requirements for professional duties implies an increase in communicative competence in the professional activity of a counseling psychologist. An empirical analysis of the problem of formation of communicative competence of counseling psychologists is presented. Professionally important components of communicative competence in counseling psychologists are revealed, such as: the ability to fully and correctly perceive the object (the ability to come into contact with another person, the

ability to listen, the ability to understand other people's feelings and understand them); ability to understand intrinsic properties and features of the object (situational reflection; retrospective reflection, perspective reflection, attentiveness); ability to empathy (rational channel of empathy, emotional channel of empathy, intuitive channel of empathy, attitudes that promote empathy, empathic identification, the ability to create an atmosphere of openness, trust, sincerity); ability to tolerance, frustrating tolerance; ability to communicative ergic, plasticity, emotionality; ability to identify competent communicative positions; ability to control the communication process. The methodical tools of experimental research of communicative competence at psychologists-consultants are presented. The analysis of the received results is given. The necessity of introduction of the correctional program which is directed on formation of communicative competence at psychologists-consultants by a method of business training is pointed out.

Key words: *psychologists-consultants, communicative competence, components of communicative competence, ability to full and correct perception of object, ability to understand internal properties and features of object, ability to empathy, ability to tolerance, frustrating tolerance, ability to show competent communicative position, ability to manage communication process.*

Михайлов Р.В.

Університет митної справи та фінансів

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ СПОРТСМЕНА-ДЗЮДОЇСТА ДО МІЖНАРОДНИХ ЗМАГАНЬ

У статті описано емоційні аспекти психологічної підготовки спортсменів-дзюдоїстів до міжнародних змагань. Показано, що у спортсменів з адекватним стилем емоційного переживання домінує середня емоційність, тоді як у досліджуваних із неадекватним стилем (тривожний і амбівалентний) чітко видна тенденція до високого рівня емоційності. На основі отриманих кореляцій зроблено висновки, що наявний прямо пропорційний взаємозв'язок між рівнем енергійності спортсменів та інтенсивністю їхніх емоційних реакцій: у разі зростання одного із цих показників відбувається зростання іншого. У середньому найбільш вираженою характеристикою емоційності у спортсменів на останньому етапі підготовки до міжнародних змагань є інтенсивність. Тривалість емоційного стану є найменш вираженою рисою емоційності досліджуваних спортсменів; емоційна збудливість, а також негативний вплив емоцій на діяльність та спілкування як характеристики емоційності досліджуваних виражені посередньо. Найбільш виражені емоційна збудливість та інтенсивність емоцій у спортсменів із тривожним стилем емоційного переживання; тривалість емоцій найбільш виражена в осіб з адекватним стилем емоційного переживання; негативний вплив емоцій на діяльність найбільше проявляється у спортсменів із тривожним і амбівалентним стилями емоційного переживання. Проведений аналіз дозволив припустити, що у спортсменів, які готуються до міжнародних змагань вперше, і тих, які беруть участь у міжнародних змаганнях повторно, співзв'язок стилю емоційного переживання й емоційних переживань стосовно безпосередньої підготовки до міжнародних змагань є аналогічним. На формування стилю емоційного переживання в молодих спортсменів-дзюдоїстів великий вплив чинять особистісні особливості, зокрема структура Я-функцій особистості, а також особистісна і ситуативна тривожність. Наявність деструктивних і дефіцитарних Я-функцій особистості підвищує ризик розвитку неадекватних стилів емоційного переживання у процесі підготовки до міжнародних змагань. Отже, своєчасна корекція приведе до розвитку конструктивних Я-функцій осіб і надалі успішній професійній реалізації спортсменів-дзюдоїстів.

Ключові слова: спортсмени-дзюдоїсти, міжнародні спортивні змагання, стилі емоційного переживання, самооцінка емоційного стану спортсмена, емоційне ставлення спортсменів-дзюдоїстів.

Постановка проблеми. Психологічна готовність спортсмена до міжнародних змагань є одним із провідних складників успішності у професійному спорті, зокрема і дзюдо. Види спорту, пов'язані з екстремальними переживаннями, дзюдо також, передбачають наявність у спортсменів суттєвого запасу нервово-психічної стійкості й емоційної витримки [1–4].

Питання емоційної стабільності та підконтрольності емоційних переживань актуалізується під час підготовки спортсмена до виступу на міжнародних змаганнях. До значного емоційного навантаження щодо екстремальності дзюдо як виду спорту додається інтенсифікація в ракурсі посиленої емоційної відповідальності за якісний змагальний результат.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати наукових робіт [3; 6; 7] свідчать про

те, що спостерігається спадкоємність стилів емоційного переживання і стилів ставлення до спортивної діяльності. Адекватний стиль емоційного переживання, який складається з початку спортивної підготовки, стійко корелює з адекватною цінністю спорту і з адекватним стилем емоційного ставлення. Амбівалентний стиль емоційного переживання стійко поєднується з недостатньою цінністю спорту й емоційно відчуженим, регулюючим стилем емоційного ставлення [8–10]. Тривожний стиль емоційного переживання корелює зі зниженою або неадекватно завищеною цінністю спорту і тривожним стилем емоційного ставлення [5]. Отже, під час обстеження спортсменів-дзюдоїстів серед професіоналів можна передбачити з високим ступенем вірогідності появу емоційно девіантної поведінки.

Постановка завдання. Мета статті – визначити особливості емоційних стилів переживання спортсменів-дзюдоїстів у зв'язку з підготовкою до міжнародних змагань.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні застосовувалися такі методики: 1) структуроване інтерв'ю; 2) Я-структурний тест Г. Аммона (за допомогою якого були визначені Я-функції). Оскільки метою дослідження був аналіз особливостей емоційних станів та їхнього взаємозв'язку з підготовкою спортсмена-дзюдоїста до міжнародних змагань, нами також було застосовано такі методики, як: методика самооцінки психічних станів Г. Айзенка; тест самооцінки «Характеристики емоційності» (Є.П. Ільїн); методика самооцінки емоційних станів (А. Уессман і Д. Рікс). Аналіз отриманих результатів проводився в декілька етапів. На першому етапі були проаналізовані результати структурованого інтерв'ю спортсменів-дзюдоїстів із метою виділення груп із різними стилями емоційного переживання. Виділена контрольна група – спортсмени-дзюдоїсти, які повторно виступають на міжнародних змаганнях, до складу ж експериментальної групи ввійшли досліджувані, поділені на умовні підгрупи за стилями емоційного переживання: спортсмени з адекватним стилем емоційного переживання (зі сформованою готовністю до змагальної активності) і спортсмени з девіантними стилями (тривожний, амбівалентний, ейфоричний, ігноруючий, відторгаючий типи). На другому етапі було зіставлено досліджувані групи. Виявлені можливі витоки девіантної поведінки, а також специфічні емоційні переживання в період міжнародних змагань. Застосовувалися якісні та кількісні способи обробки отриманих результатів. Отримані дані були обраховані методами математичної статистики за допомогою програмного пакету SPSS, а також за допомогою U-критерію Манна – Вітні. Ми проаналізували результати структурованого інтерв'ю і виділили основні групи (табл. 1).

Як бачимо з отриманих результатів, спостерігаються лише незначні відмінності між досліджуваними групами, що не є статистично значущими.

Перша група випробовуваних – з адекватним стилем емоційного переживання: 60% – спортсмени-дзюдоїсти, які очікують на перші змагання, 64% спортсменів – повторні змагання. У процесі дослідження була виявлена група випробовуваних із стилем емоційного переживання, який відхиляється від адекватного (40% – перші змагання, 36% – повторні). Девіантний стиль емоційного переживання включав 2 підгрупи.

А. Тривожний стиль емоційного переживання (26 та 20% відповідно). Для спортсменів із таким типом емоційного переживання характерні тривоги, страхи, турботи. Соматичний компонент сильно виражений за типом хворобливого стану; емоційний стан підвищений тривожний або депресивний. Далі у процесі підготовки до змагань не спостерігається стабілізації, загалом тривога посилюється, повторюються депресивні або тривожні епізоди. Безпосередньо перед виступом на змаганнях ця тенденція посилюється; активність пов'язана зі страхами за результат змагання. Особливістю є різко протилежні за фізичними й емоційними відчуттями переживання, характерне виникнення больових відчуттів; інтерпретація своїх негативних емоцій переважно виражена як страх за провал або результат неналежної підготовленості; характерні посилення на зовнішні обставини, що заважають благополучному виступу на змаганнях.

Б. Амбівалентний стиль емоційного переживання (14 та 16% відповідно), який не змінювався протягом усього періоду до змагань та після них. Для амбівалентного стилю емоційного переживання характерні 3 варіанти:

1-й варіант: дуже пізня спортивна ідентифікація супроводжується відчуттям досади або неприємного здивування, соматичний компонент або не виражений зовсім, або стан навіть краще, ніж до змагань.

2-й варіант: спортивна ідентифікація супроводжується різкими негативними емоціями, уся симптоматика різко виражена і негативно фізично й емоційно забарвлена, переживання підготовки до змагань як перешкоди тощо.

3-й варіант амбівалентності – ейфорія, коли всі характеристики мають неадекватно ейфоричне

Таблиця 1

Відмінності у стилях емоційного переживання у спортсменів-дзюдоїстів

№	Тип емоційного переживання	Перші змагання		Повторні змагання	
		К-сть досліджуваних	% досліджуваних	К-сть досліджуваних	% досліджуваних
1.	Адекватний	30	60	32	64
2.	Тривожний	13	26	10	20
3.	Амбівалентний	7	14	8	16

забарвлення, а труднощі недооцінюються. Спостерігається некритичне ставлення до можливих проблем змагального процесу, немає диференційованого ставлення до характеру виступів на змаганнях.

Можна виказати припущення, що найважчим для спортивної корекції є емоційно відчужений стиль емоційного переживання, який, у свою чергу, веде до такого ж стилю емоційного ставлення (емоційно відчужений, регулювальний), який також погано піддається корекції зі стажем спортивних тренувань та виступів на змаганнях.

На наступному етапі дослідження спортсмени-дзюдоїсти заповнювали Я-структурний тест Г. Аммона (ISTA), що дозволяє порівняти структуру Я-функцій особистості спортсмена з адекватним стилем емоційного переживання (далі – СЕП) і неадекватним СЕП.

Аналіз результатів дослідження Я-функцій показав, що у групі спортсменів-дзюдоїстів з адекватним СЕП достовірно переважають конструктивні Я-функції: конструктивна агресія ($P=0,002134$), конструктивна тривога ($P=0,030697$), конструктивне зовнішнє ($0,000001$) і внутрішнє Я-відмежувальне ($0,002339$). У групі з неадекватним СЕП достовірно підвищені деструктивна тривога ($0,000637$), дефіцитарна тривога ($0,023043$), дефіцитарне зовнішнє Я ($0,023043$), деструктивне внутрішнє Я ($0,008916$), деструктивний нарцисизм ($0,005147$), дефіцитарний нарцисизм ($0,000354$).

Спортсменів, що належать до групи неадекватного СЕП, можна схарактеризувати як недоброчинливих, конфліктних, агресивних, не здатних тривалий час підтримувати дружні відносини. Агресивність у таких людей може виявлятися як у відкритих спалахах гніву, імпульсу і вибуху, так і в надмірній вимогливості, іронічності або сарказмі. Енергія, що потребує реалізації, виявляється в руйнівних фантазіях або кошмарних сновидіннях. Часті порушення емоційного, особливо вольового, контролю мають тимчасовий або відносно постійний характер [2]. Завищені показники за шкалою

дефіцитарного зовнішнього Я означають, що даним спортсменам властиві імпульсивність, слабкість емоційного контролю, схильність до екзальтованих станів, недостатня зваженість вчинків і ухвалення рішень, «переповненість» розрізненими, різноманітними відчуттями, образами або думками, крайня непослідовність в інтерперсональних відносинах, нездатність до належної концентрації зусиль, погана регуляція тілесних процесів [4]. На наступному етапі дослідження для вивчення особливостей емоційних станів досліджуваних спортсменів-дзюдоїстів нами було використано три відповідні методики, аналіз яких допоможе визначити рівень та характеристики емоційності досліджуваних спортсменів із різними стилями емоційного переживання, а також здійснити самооцінку ними власних емоційних станів. Спочатку було проаналізовано показники за методикою самооцінки психічних станів Г. Айзенка (табл. 2).

Як бачимо з отриманих результатів та за допомогою U-критерію Манна – Вітні, жоден показник типів психічних станів у спортсменів-дзюдоїстів з амбівалентним стилем емоційного переживання у двох групах (перші змагання / повторні змагання) теж не виявився в зоні значущості, що емпірично підтверджує відсутність достовірно значущих відмінностей між досліджуваними групами.

Проаналізуємо характеристики емоційності за допомогою методики «Характеристики емоційності» Є.П. Ільїна, результати чого наведено в табл. 3.

Як бачимо з табл. 3, визначені показники самооцінки психічних станів у досліджуваних спортсменів обох груп достовірно не відрізняються, тобто у спортсменів, які вперше та повторно готуються до міжнародних змагань, практично відсутня різниця у ступені вираженості емоційних станів. У середньому найбільш вираженою характеристикою емоційності у спортсменів-дзюдоїстів безпосередньо перед змаганнями є інтенсивність (5,3 бали). Тривалість емоційного стану є найменш вираженою рисою емоційності

Таблиця 2

Самооцінка переживання психічних станів спортсменів-дзюдоїстів (перші – повторні змагання)

	Самооцінка психічних станів	Тип емоційного переживання		
		адекватний	тривожний	амбівалентний
Перші змагання	Тривожність	4	18	10
	Фрустрація	9	12	15
	Агресивність	7	11	13
	Ригідність	6	14	17
Повторні змагання	Тривожність	5	17	15
	Фрустрація	10	12	12
	Агресивність	8	10	10
	Ригідність	8	11	13

досліджуваних (4 бали); емоційна збудливість, а також негативний вплив емоцій на діяльність та спілкування як характеристики емоційності досліджуваних виражені посередньо (5,3 та 4,3 бали відповідно). Зазначимо, що максимально можливий показник за кожною зі шкал становить 8 балів.

Загалом, як видно з отриманих результатів, найбільш виражені емоційна збудливість та інтенсивність емоцій у спортсменів із тривожним стилем емоційного переживання; тривалість емоцій найбільш виражена у спортсменів з адекватним стилем емоційного переживання; негативний вплив емоцій на діяльність найбільше проявляється у спортсменів з амбівалентним і тривожним стилями емоційного переживання.

Як видно з табл. 4, отримані показники самооцінки емоційних станів спортсменів залежно від новизни участі в міжнародних змаганнях достовірно не відрізняються. Міра вираженості кож-

ного з досліджених емоційних станів у спортсменів-дзюдоїстів середня: дещо більш вираженими є стани спокою та впевненості в собі; менш виражені стани енергійності та піднесеності. Отримані результати зобразимо графічно (рис. 1–2).

Отже, у спортсменів з адекватним стилем емоційного переживання є високими показники спокійності, енергійності, піднесеності, відчуття впевненості в собі, тоді як у спортсменів із тривожно-амбівалентним типом переживання ці показники значно нижчі. У спортсменів з емоційно відчуженим стилем емоційного переживання, за результатами нашого дослідження, домінують тривожність, утомленість, пригніченість та відчуття безпорадності.

Для виявлення взаємозв'язків між дослідженими характеристиками та показниками емоційності й емоційних станів досліджуваних спортсменів-дзюдоїстів нами було застосовано кореляційний аналіз, результати якого представлені в табл. 5.

Таблиця 3

Характеристики емоційності спортсменів-дзюдоїстів із різними стилями емоційного переживання (за методикою С.П. Льїна)

	Характеристики емоційності	Тип емоційного переживання		
		адекватний	тривожний	амбівалентний
Перші змагання	Емоційна збудливість	5	4	7
	Інтенсивність емоцій	5	7	4
	Тривалість емоцій	6	5	1
	Негативний вплив емоцій на діяльність	3	5	5
Повторні змагання	Емоційна збудливість	7	6	6
	Інтенсивність емоцій	6	7	5
	Тривалість емоцій	4	5	2
	Негативний вплив емоцій на діяльність	4	7	6

Таблиця 4

Рівні самооцінки емоційних станів спортсменів-дзюдоїстів із різними стилями емоційного переживання (за методикою А. Уессман і Д. Рікс)

	Характеристики емоційності	Тип емоційного переживання		
		адекватний	тривожний	амбівалентний
Перші змагання	Спокійність – тривожність	8	7	6
	Енергійність – утомленість	7	6	5
	Піднесеність – пригніченість	7	5	4
	Відчуття впевненості в собі – відчуття безпорадності	8	7	6
	сумарний показник	30	25	21
Повторні змагання	Спокійність – тривожність	7	7	8
	Енергійність – утомленість	8	5	5
	Піднесеність – пригніченість	6	6	7
	Відчуття впевненості в собі – відчуття безпорадності	6	6	7
	сумарний показник	27	24	27

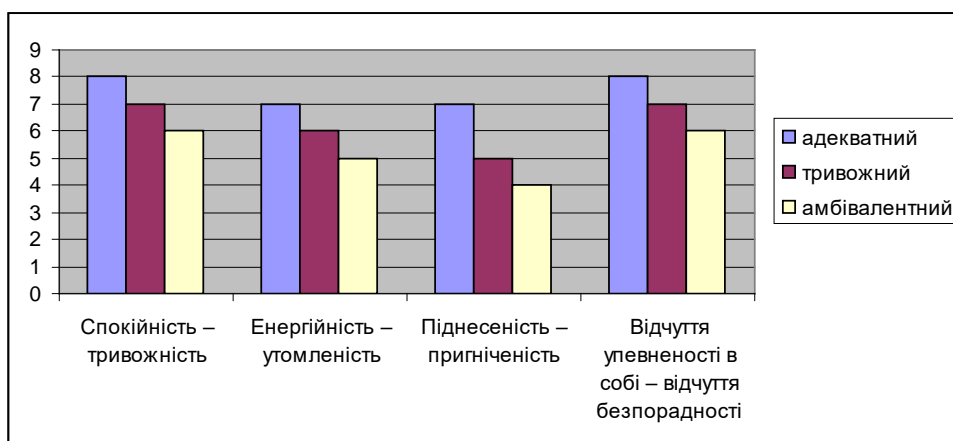

Рис. 1. Рівні самооцінки емоційних станів спортсменів-дзюдоїстів (перші змагання)

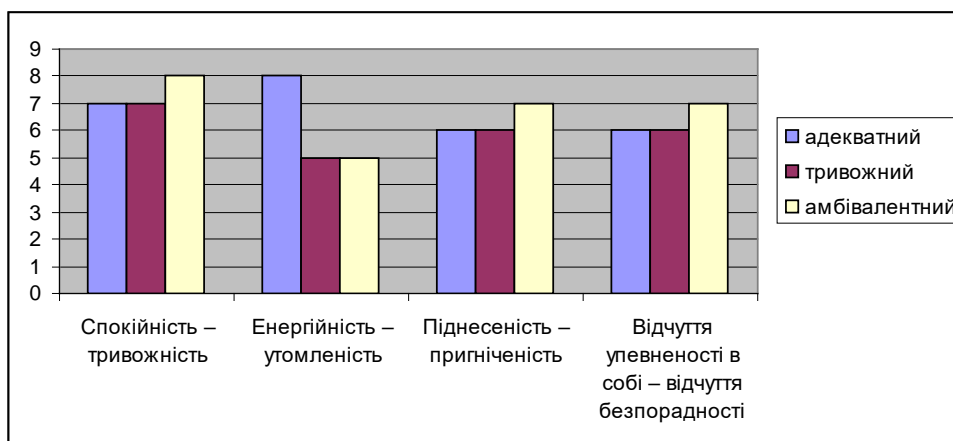

Рис. 2. Рівні самооцінки емоційних станів спортсменів-дзюдоїстів (повторні змагання)

Таблиця 5

Результати кореляційного аналізу між показниками емоційності й емоційних станів спортсменів-дзюдоїстів

	I ₁	I ₂	I ₃	I ₄	I ₅
Загальна емоційність	-0,15	0,02	-0,01	-0,33**	-0,23**
Емоційна збудливість	0,01	-0,23**	-0,33**	0,1	-0,2
Інтенсивність емоцій	0,11	0,46*	0,05	0,13	0,37*
Тривалість емоцій	0,29**	-0,07	0,29**	0,18	0,32**
Негативний вплив емоцій на діяльність	-0,24**	-0,06	-0,04	0,01	0,08

* статистично значущі кореляції;

** кореляції на рівні статистичної тенденції.

I₁ – «Спокійність – тривожність».

I₂ – «Енергійність – утомленість».

I₃ – «Піднесеність – пригніченість».

I₄ – «Відчуття впевненості в собі – відчуття безпорадності».

I₅ – сумарний показник.

Отже, як бачимо з отриманих результатів кореляційного аналізу, взаємозв'язки на рівні статистичної значущості було одержано нами між показниками інтенсивності емоцій і енергійності, інтенсивності емоцій та загального емоційного стану.

На основі отриманих кореляцій можемо зробити висновки, що наявний прямо пропорційний взаємозв'язок між рівнем енергійності спортсменів та інтенсивністю їхніх емоційних реакцій: у разі зростання одного із цих показників відбувається зростання іншого. Зазначимо також, що кореляційний аналіз не дає можливості говорити про спрямованість взаємозв'язку між досліджуваними показниками, тобто ми не можемо говорити про те, що, наприклад, інтенсивність емоцій у спортсменів провокує підвищену енергійність чи навпаки; можна констатувати лише наявність взаємозв'язку, але не його спрямованість. Також можемо твердити, що загальний емоційний стан пов'язаний з інтенсивністю емоцій у спортсменів-дзюдоїстів на останньому етапі підготовки до міжнародних змагань: позитивний емоційний стан, що включає високі показники спокійності, енергійності, піднесеності, відчуття впевненості в собі, пов'язаний із високою інтенсивністю емоційних переживань спортсмена. Окрім зазначених кореляцій, визначених нами на рівні статистичної значущості, можемо виділити декілька кореляцій, які виявлені нами на рівні статистичної тенденції (тобто в разі більш детального аналізу або ж за наявності визначених умов кореляційний зв'язок може бути виражений): пряма кореляція між тривалістю емоцій та спокійністю; пряма кореляція між тривалістю емоцій та піднесеністю; зворотна кореляція між негативним впливом емоцій на діяльність та спокійністю; зворотна кореляція між емоційною збудливістю й енергійністю; зворотна кореляція між емоційною збудливістю та піднесеністю; зворотна кореляція між загальною емоційністю та впевненістю в собі; зворотна кореляція між загальною емоційністю та загальним емоційним станом (позитивним); пряма кореляція між тривалістю емоцій та загальним емоційним станом (позитивним). Під прямою кореляцією ми розуміємо залежність на кшталт «у разі зростання однієї ознаки спостерігається зростання й іншої»; під зворотною кореляцією мається на увазі залежність на кшталт «у разі зростання однієї ознаки спостерігається зниження іншої». Отже, за результатами кореляційного аналізу ми виявили, що: тривалість емоцій у спортсменів прямо пропорційно взаємопов'язана з такими емоційними станами, як спокійність, піднесеність, а також загальний

позитивний емоційний стан; негативний вплив емоцій спортсмена на діяльність та спілкування перебуває у взаємозв'язку з такими емоційними станами, як спокійність / тривожність, тобто в разі зростання тривожності посилюється й негативний вплив емоцій на спілкування та спортивну діяльність; інтенсивність емоцій у спортсмена перебуває в тісному прямопропорційному взаємозв'язку з емоційним станом енергійності, а також із загальним позитивним емоційним станом. Однак, імовірно, у даному разі йдеться про помірну інтенсивність емоцій, бо за надмірної інтенсивності емоційних проявів спостерігається деструктивний вплив на поведінку та спортивну діяльність, зокрема й на загальний емоційний стан спортсмена; емоційна збудливість як характеристика емоційності спортсменів-дзюдоїстів обернено пропорційна таким емоційним станам, як енергійність та піднесеність, тобто прямопропорційна емоційним станам утомленості та пригніченості. У цьому разі йдеться, імовірно, про надмірну емоційну збудливість, яка справді провокує негативні емоційні стани особистості спортсмена, зокрема і втомленість та пригніченість; загальна емоційність у спортсменів-дзюдоїстів перебуває у прямій взаємозалежності з негативними емоційними станами: пригніченості та загального негативного емоційного стану. Також зазначимо, що мається на увазі, імовірно, надмірна (підвищена) емоційність, за якої можуть спостерігатися стани пригніченості та загальної емоційної розгалюваності. Тому підвищена емоційність як властивість особистості спортсмена потребує відповідних засобів корекції, або, точніше, коригування.

Висновки. Для дослідження особливостей емоційних станів спортсменів-дзюдоїстів безпосередньо перед змаганнями було виділено та проведено відповідні психодіагностичні методики, результати за якими було проаналізовано з допомогою кореляційного аналізу. На основі отриманих кореляцій зроблено висновки про наявність взаємозв'язку між показниками енергійності й інтенсивністю емоційних реакцій у спортсменів, а також взаємозв'язку загального емоційного стану з інтенсивністю емоцій: позитивний емоційний стан, що включає високі показники спокійності, енергійності, піднесеності, відчуття впевненості в собі, пов'язаний із високою інтенсивністю емоційних переживань. За результатами дослідження можна зробити такі висновки: 1) адекватний стиль емоційного переживання спортсменів-дзюдоїстів під час підготовки до міжнародних змагань визначений лише в 60–64% вибірки, тоді як у 36–40% він

неадекватний; 2) достовірно значущих відмінностей між групами спортсменів-дзюдоїстів, які очікують на перші змагання, і тих, які беруть участь у міжнародних змаганнях повторно, зазначено не було; 3) у спортсменів із тривожним стилем емоційного переживання у структурі особистості переважає деструктивна агресія, дефіцитарне і деструктивне внутрішнє Я, деструктивний нарцисизм.

Список літератури:

1. Волков Л.В. Теория спортивного отбора: способности, одаренность, талант. Киев : Вежа, 1997. 126 с.
2. Гринь О.Р. Психологічне забезпечення та супровід підготовки кваліфікованих спортсменів : навчальний посібник. Київ : Олімпійська література, 2014. 233 с.
3. Иванов А.В., Боряев А.А. Техничко-тактические характеристики соревновательной деятельности элитных дзюдоистов-паралимпийцев. *Адаптивная физическая культура*. 2009. № 1 (37). С. 4–7.
4. Малкин В.Р. Формирование психической соревновательной надежности спортсмена. *Спортивный психолог*. 2004. № 2. С. 33–36.
5. Малкин В.Р., Рогалева Л.Н. Использование средств психической саморегуляции в спорте: итоги и перспективы. *Журнал спортивного психолога*. 2003. Спецвыпуск. С. 36–43.
6. Михелс Г. Построение команды : Путь к успеху. Пер. с англ. Киев : Центр лицензирования ФФУ, 2006. 224 с.
7. Найдиффер Р.М. Психология соревнующегося спортсмена. Москва : ФиС, 1979. 224 с.
8. Психорегуляция в подготовке спортсменов / В.П. Некрасов и др. Москва : ФиС, 1985. 176 с.
9. Николаев А.Н. Психологическая специфика деятельности тренера ДЮСШ. *Физическая культура*. 2003. № 4. С. 28–31.
10. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. *Общая теория и ее практические приложения*. Киев : Олимпийская литература, 2004. С. 441–454.
11. Рогалева Л.Н. Влияние спортивной деятельности на личность юного спортсмена в зависимости от установок тренера. *Спортивный психолог*. 2004. № 1. С. 54–58.
12. Романина Е.В., Романин Е.А. Особенности индивидуального стиля тренера в процессе профессиональной деятельности. *Теория и практика физической культуры*. 2006. № 6. С. 18–24.

Mykhailov R.V. PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF JUDO ATHLETE PREPARATION FOR INTERNATIONAL COMPETITIONS

The article describes the emotional aspects of psychological preparation of judo athletes for international competitions. It is shown that athletes with an adequate style of emotional experience are dominated by average emotionality, while in the researched with inadequate (anxious and ambivalent) style the tendency to a high level of emotionality is clearly visible. Based on the obtained correlations, conclusions were made that there is a directly proportional relationship between the level of energy of athletes and the intensity of their emotional reactions: the growth of one of these indicators is the growth of the other. On average, the most pronounced in athletes at the last stage of preparation for international competitions is a characteristic of emotionality – intensity. Duration of the emotional state is the least expressed feature of emotionality of the researched sportsmen; emotional excitability and also negative influence of emotions on activity and communication as characteristics of emotionality of the researched are expressed in average. Emotional excitability and intensity of emotions were most expressed in athletes with the anxious style of emotional experience; duration of emotions was most expressed in individuals with the adequate style of emotional experience; negative influence of emotions on activity was most expressed in athletes with anxious and ambivalent styles of emotional experience. The analysis suggested that in athletes preparing for international competitions for the first time and those who participate in international competitions repeatedly, the mutual relationship between the style of emotional experience and emotional experiences in relation to the immediate preparation for international competitions is similar. The formation of the style of emotional experience in young judoka athletes is greatly influenced by personal features, in particular the structure of personality self-functions, as well as personal and situational anxiety. The presence of destructive and defective personality self-functions increases the risk of the development of inadequate styles of emotional experience in the course of preparation for international competitions. Consequently, timely correction will lead to the development of constructive self-functions of individuals and further successful professional realization of judo athletes.

Key words: judo athletes, international sports competitions, styles of emotional experience, self-assessment of emotional state of athlete, emotional attitude of judo athletes.

Поліщук В.М.

Київський університет імені Бориса Грінченка

ПСИХОЛОГІЯ АВТОРИТАРИЗМУ І ПРОФЕСІЙНА САМОДОСТАТНІСТЬ УЧЕНОГО (ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЗРІЗ)

Смислова сутність статті полягає у встановленні закономірностей впливу типових особистісно-професійних характеристик «авторитарного управлінського типу» та їхніх вербальних індикаторів на формування самодостатності вченого. Аналізується психологія авторитаризму як загрозливий соціальний виклик для розвивальних перспектив вітчизняної вищої школи (історико-психологічний та історико-педагогічний ракурси про генезу «психології управління» як окремої галузі психологічного знання). Стверджується соціальна значущість освітнього консерватизму для внутрішньої і зовнішньої безпеки держави. Роз'яснюється феноменологія існування стабільного соціального запиту на авторитарний управлінський стиль (як приклад: недосконала громадянська ідентифікація людей зі своєю країною, наслідки тривалих у календарному часі авторитарних суспільних взаємин). Встановлено соціальні особливості системної професійної трансформації вченого в новітню освітню бюрократію. Констатується низка деформаційних ознак його ідеального образу у викладацькому та студентському середовищах. Доведено, що: 1) відсутність адресного соціального професійного запиту на мотивованих студентів спричиняє загрозу втрату потенційної інтелектуальної еліти як соціального стабілізатора держави; 2) тоталітарний світогляд водночас є джерелом та результатом передусім соціально-економічних і соціально-психологічних негараздів; 3) ідеалізація західноєвропейських освітніх зразків призводить до відвертого вітчизняного освітнього і наукового самоприниження. Наголошується, що «авторитарний тип» апріорі спричиняє невизначені перспективи реформування системи освіти України. Встановлено типові тенденції у взаєминах з іншими суб'єктами вищої школи (викладачі та студенти). Розроблено його особистісно-професійні характеристики та їхні первинні вербальні індикатори. Окреслено перспективи майбутніх тематичних наукових розвідок.

Ключові слова: «авторитарний тип», вербальні індикатори, «вождизм», особистісно-професійні характеристики, тоталітаризм.

Постановка проблеми. У період державотворення, позначеного в 1990-х рр. «дикими ринковими відносинами», знакові досягнення радянської науки, зокрема психологічної, загалом збереглися в Україні завдяки передусім освітньому консерватизму, у якому громадяни часто вбачають її неспроможність оперативного реагувати на вчасне і якісне задоволення актуальних соціальних запитів. Однак саме світоглядний консерватизм провідних вчених НАПН України, більшості ректорів закладів вищої освіти, які обережно поставилися тоді до різних «освітніх інновацій», зберіг від тотальної методологічної руйнації українську вищу школу, отже, науку. Водночас офіційний управлінський стиль, окреслений «тріадою» професійних взаємин (демократичний, ліберальний, авторитарний), не стільки послабився, скільки стабілізувався через свою практичну зручність у доступності розуміння змісту диференційних характеристик управління та традиційної схильності громадян оціню-

вати будь-яку діяльність особистості з допомогою полярних та нейтральних оцінок на кшталт «добре», «незадовільно», «байдуже». Як наслідок, у людей формується повсякденний стереотип про власну належність до одного з таких стилів, який начебто потрібно постійно підтверджувати або заперечувати. Характерно, що в зіставленні зі шкалою найменувань вони вже попередньо є недоцільними через мінімальну інваріантність своїх типових характеристик, оскільки базуються лише на трьох параметрах (а потрібно як мінімум п'ять), але досі продовжують виразно проглядатися в дослідницьких спробах розроблення новітніх типологій професійних взаємин. У СРСР ця «тріада» додатково претендувала на смислову завершеність через своє реальне гармонічне зіставлення з тоталітарною формацією, яка, створюючи громадянам екстремальні життєві ситуації, пропагувала, зокрема, культ *сильних / авторитарних* особистостей, спроможних не лише успішно самостійно долати життєві перешкоди

за будь-яких умов, а також навчати цього інших («педагогіка фокуса»). Зрештою, сформувався «вождизм» як необхідний соціальний чинник організації «народних мас», де ініціатива «вождя» незалежно від його соціального статусу завжди супроводжується апелюванням до нагальної виробничої необхідності від «імені народу». Однак тоталітарний світогляд, який спричинений різними негараздами (соціальні, економічні тощо), водночас демонстративно їх активує, постійно був несприятливим стимулом для самої можливості розвитку демократичного суспільства.

Виокремлення не вирішених проблем (тут використані інформаційні фрагменти авторського лонгітуду, започаткованого у 2014 р.). 1. Соціальний запит на авторитарний управлінський стиль залишається стабільним, зокрема через недосконалу громадянську ідентифікацію людей зі своєю країною й обмаль сприятливих зразків професійних взаємин на засадах індивідуальної поваги, вимогливості та взаємної відповідальності. 2. Суб'єкти авторитарного управлінського стилю апріорі незацікавлені в ініціативності свого соціального оточення, пріоритетно інтерпретують його як посягання на свій *авторитет* («*лжеавторитет*»). Їхнє домінування у взаєминах з використанням інституційної влади – це неминуча приреченість індивідуальної творчості та вільнодумства інших людей (у вищій школі – це провідні характеристики вченого і студента), особливо як «підлеглих» у службовій ієрархії 3. У домаганнях на статус розкутого та динамічного суспільства авторитаризм почувається комфортно, оскільки його суб'єкти в повсякденні 1) розглядаються громадянами здебільшого «абстрактно» (тут часто функціонує займенник «вони»), 2) презентують себе зазвичай активаторами демократії, 3) є зручними виконавцями доручень осіб із ширшими інституційними повноваженнями тощо.

Постановка завдання. Мета статті – встановити закономірності впливу типових особистісно-професійних характеристик «авторитарного управлінського типу» та їхніх вербальних індикаторів на професійну самодостатність вченого.

Виклад основного матеріалу дослідження. Радянська епоха залишила масштабний тоталітарний словниковий запас («боротьба», «фронти», «тили», «правофланговий», «залізні фланги», «могутня оборона», «активізація сил», «активізувати <...>», «навалитися всім світом», «світле майбутнє», «невичерпні резерви», «треба зробити висновки», «надати пропозиції» тощо), який спонукає громадян часто лише до імітації вольових,

фізичних, інтелектуальних тощо зусиль, після чого, однак, обов'язково настає справжня, а не імітаційна, втома, потім – таке ж зниження працездатності, щоб укотре помилятися та знову «героїчно боротися» з більш суб'єктивними, а не об'єктивними, «недоліками» чи перешкодами. Також відбувається навіювання страху в атмосфері «погодження» тематичної ініціативності колег і обов'язкового нав'язування їм своїх світоглядних позицій. У взаєминах фігурує конфліктний вислів на кшталт «Ми з вами не спрацюємося» з інваріантами «Треба узгодити <...>», «Потрібно порадитися <...>», «Що ви хочете?», «Ви знаєте, з ким розмовляєте?», «Треба підняти питання <...>», «Не треба Вам цього знати, бо я й так багато сказав», «Не будете виконувати, то система виштовхне». Ці авторитарні «слогани» давно стали базовими пізнавальними вербальними маркерами для позначення масштабного тоталітарного управління, яке, розквітнувши в період Великого Терору 1930-х рр., стабілізувалось після закінчення Другої світової війни як невичерпне джерело для аналогічних (авторитарних) взаємин.

Як наслідок, на авторитаризмі сформувалися різновікові покоління громадян, які апріорі не сприймають особистісно зорієнтованих настанов, за звичкою чекають навіть абсурдних вказівок, команд, санкцій. Виокремилися стійкі несприятливі суспільні авторитарні традиції (чого вартий вислів «ініціатива завжди карається»). У закладах вищої освіти упродовж 1990–2021 рр. – це системна професійна трансформація вченого в новітню освітню бюрократію, якій зазвичай властивий неефективний науковий пошук, а головне – комфортне перебування в умовах жорсткого пресингу регламентованого навчання, розпоряджень, виконувати які потрібно здебільшого «негайно» («вчора»), що є свідченням відсутності на «міцях» управлінських стратегій, зрештою – директивної залежності. Найбільше від такої навчальної та дослідницької ситуації потерпають учені, які категорично не сприймають документальної рутини. Острах чи побоювання відійти від організаційно-навчальних шаблонів блокує в них індивідуальний професійний творчий стиль; посилює прагнення «бути як всі», унаслідок чого нівелюються професійні інтереси. Пошукові орієнтири в умовах «працювати з оглядкою» (як у чеховського героя Белкіна: «Як би чогось не трапилось!») унеможливають професійну мотивацію та соціальну захищеність. Навпаки – посилюються професійний дискомфорт та професійні антагонізми на тлі монументальних функціональних

обов'язків на кшталт «повинен» (організувати самостійну роботу студентів та впроваджувати диференційований підхід до «найбільш непідготовлених», володіти «передовими» педагогічними технологіями тощо (і це у професійно мотивованій аудиторії!?), за якими, окрім того, втрачено образ ученого як громадянина, якого цікавлять вічні проблеми власного буття (фізичне та психічне здоров'я, родина, сім'я, матеріальний добробут, відпочинок) та ставлення держави до його реальної, а не номінальної, ролі в суспільстві. Зрештою, ми часто констатуємо: 1) низькі прагнення до успіху, несхильність до вироблення власної активної світоглядної позиції та ухвалення індивідуальних відповідальних рішень (особливо в умовах мало контрольованої соціальної піни: «мультикове світосприймання, «доларизація свідомості», «комплекс Шарікова» тощо) [3]; 2) нерезультативний самостійний науковий пошук; 3) фрагментарну орієнтацію в актуальній проблематиці із втратою індивідуальною дослідницької мотивації, професійного саморозвитку, як наслідок, підневільну особистість з мотивацією більше неспіху, ніж успіху. Якби Арістотель, Платон, Я.-А. Коменський, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локк та інші мислителі такого рівня працювали в епоху розквіту навчально-методичних декларацій, різних журналів обліку, «проміжної» і «кінцевої» звітності тощо, а, наприклад, Л. Виготський, І. Павлов, Г. Костюк, М. Амосов більше замислювалися про вигляд титульних аркушів своїх лекцій, практичних занять, форм записів у робочих програмах навчальних дисциплін тощо, а не про їхній зміст, то чи стали б вони тими, якими їх знає сьогодні не лише науковий світ?

Загалом, критиканство з 1990-х рр. «стагнаційних процесів в освіті та науці», потім – нав'язливий пошук сенсацій та здебільшого їх емоційна презентація, що зазвичай не передбачали вагомих версій для розв'язання накопичених проблем, водночас ідеалізація західноєвропейських освітніх зразків призвели до відвертого вітчизняного освітнього і наукового самоприниження. Окрім того, вітчизняний учений, який стурбований фінансовими негараздами, деклараційним тиском тощо, але має фундаментальну професійну підготовку, більше схильний остерігатися через власні безпідставні пізнавальні комплекси конкурувати із зарубіжними колегами з їхньою часто вузькою професіоналізацією. І це в умовах надокучливого та тривалого в календарному часі соціального порівняння «не на нашу користь», тоді як саме *наші* численні освітні та наукові досягнення є

взірцем для західноєвропейських наукових шкіл, які в гуманітарних галузях завжди відзначалися малодоказовими споглядальними уявленнями (питання «кому в кого потрібно вчитися» є дуже дискусійним). Знову, на жаль, укотре спрацьовує відоме гасло «Немає пророків у своїй Вітчизні», коли фіксуємо масові посилення на західноєвропейських учених та одиничні – на співвітчизників (вони ж *«наші»!*).

«Дух науки» учений не створить на швидкоплинному ентузіазмі і завтрашніх обіцянках. Ентузіасти справді можуть захопити чи перехопити ініціативу, однак вони ніколи не втримають її, отже, не розвинуть. Згодом вони можуть стати предметом неприязні, навіть гонінь, як засвідчує історичне минуле, тоді як заздрісники і пристосуванці комфортно почуваються, не забуваючи активно поширювати дезінформацію (можливо, тому нам не вистачає хоча б ентузіастів, оскільки за ініціативу часто доводиться розплачуватися не лише втраченим здоров'ям, а іноді передчасною смертю?). Схожі тенденції спостерігаємо у студентському середовищі, де найбільш соціально вразливою є молодь, яка з відзнакою закінчує заклади вищої освіти, перемагає на Всеукраїнських студентських предметних олімпіад, конкурсах студентських наукових робіт. Відсутність на ній адресного соціального професійного запиту продовжує загрозливу втрату потенційної інтелектуальної еліти як соціального стабілізатора держави, її добробуту та гаранта внутрішньої безпеки і водночас актуалізує необхідність створення їхнього реєстру, щоб на законодавчому рівні вони мали першочергове право хоча б на працевлаштування. Однак головна проблема полягає в тому, що вже, на жаль, спостерігається тенденція деформації ідеального образу вченого з дослідника, який прогресує, у низькопробного чиновника з кількісним валом репродуктивної вторинної чи поверхової інформації, а студентів – у її пасивних споживачів, а не мотивованих творців нових ідей, спрямованих на масштабний конкурентний особистісно-професійний саморозвиток. К. Станіславський щодо цього зауважив: «Я втомився від акторів, яким потрібно щось постійно показувати, які приходять на репетицію з виглядом «що скажете, те й виконаємо, стаючи «во фронт» перед режисером» [1, с. 36].

Працівники, тривалий час перебуваючи під «керівним» впливом «вождя», втрачають хист до індивідуальної відповідальності, ініціативності, потребують у наступному професійному житті не стільки постійних порад, скільки регламен-

тованих вказівок. В умовах авторитарного пресингу, як зазначалося, у них втрачається здатність чи бажання до глибинного вивчення навколишньої дійсності через власні, особливо лонгітюдні, дослідження. Така пізнавальна ситуація додатково ускладнюється тим, що біля «вождя» обов'язково сформується соціальне оточення на засадах особистої відданості, зазвичай переконане у своїй безкарності з ілюзією особистого та професійного самоствердження, зверхності у взаєминах з тими, хто від нього дистанціюється. Також стабілізується «керівний авторитаризм», коли вже у «вождя» формується почуття безкарності у ставленні до підлеглих як «гвинтиків», шанується слухняність та ігнорується людська гідність (водночас «вождь» схиляється перед авторитаризмом інших осіб із «сильнішою» інституційною владою).

У зв'язку із цим показником професійної культури громадянського суспільства має стати стратегія гуртування українського громадянства перед різними природними чи соціальними викликами і загрозами, нинішніми і потенційними локальними чи масштабними воєнними незгодами, яка передбачає прогресуюче зростання загальнолюдських і освітніх вимог, які в умовах планетарної конкуренції демонструють соціальну значущість науково-педагогічної діяльності як життєву запоруку соціальної стабільності, економічного добробуту, духовного розвитку. Доречним тут є вислів німецького канцлера О. Бісмарка: «Дайте мені 10 000 учителів початкових класів – і я створю велику Німеччину. <...> Панове французи! Вас перемогла не німецька армія, а <...> німецький вчитель!» [3, с. 4]. Зовсім не перебільшуючи його зміст, ми бачимо в контексті поєднання близького нам історичного досвіду навчання і виховання та власних науково-педагогічних досягнень один із перевірених історичним часом довгострокових і результативних підходів до розв'язання несприятливих навчально-виховних проблем та запобігання таким, які в закладі вищої освіти у процесі розвивальної взаємодії в системі взаємин «самодостатній учений – самодостатній студент» визначають стабільність і безпеку країни [2, с. 99].

Насамкінець, для ідентифікації «авторитарного управлінського типу» ми емпіричним шляхом виокремили в ньому особистісно-професійні характеристики з первинними вербальними індикаторами (усього в нашому дослідженні налічується 10 таких характеристик), наприклад:

1. Керівництво колегами крізь призму своїх комплексів неповноцінності («Боязнь професійної конкуренції», «Сприймання критики як особистої

образи» тощо) у ситуаціях незадоволеності наявного соціального статусу та прагнень нових посадових домагань. Схильність придумувати різні доручення. Власні прийоми роботи вважаються найбільш ефективними, а тому нав'язуються. Захоплена участь у різних контрольних комісіях та повчання колег. Типові висловлювання: 1) «Так багато роботи, що не знаю, чи впораюся» (однак нікого на допомогу зазвичай не запрошує, оскільки хоче бути «найбільш знаючим»); 2) «Якщо так працювати, то краще все залишити» (однак *ніколи (!)* так не вчинить, оскільки це чи не єдина спроба самоствердження).

Презентація «абсолютної професійної компетентності», або «знавця навчальних дисциплін» з «усіх наукових галузей». Власні настанови є «єдино правильними» і неприховано «смакуються» (в оточення складається враження про прагнення отримати задоволення від такого спілкування, але водночас проблематично збагнути сутність сказаного). Епіцентр або основний ініціатор конфліктних ситуацій. Постійно відбувається несприятливе порівняння власних успіхів з успіхами колишніх підлеглих, які досягли вагомішого кар'єрного зростання і демонструють потужний професійний потенціал. Болісна ностальгія за своїм успішним кар'єрним минулим, втрата якого розцінюється несправедливою через «підступні» дії оточення, причому своя «провина» категорично заперечується (вербальні індикатори: «Колись був <...>», «Я б зараз обіймав «його» посаду», «Він був «моїм» підлеглим, а тому я про нього все знаю» тощо).

2. Безапеляційність суджень (часто – це пограничні висловлювання, які балансують на рівні особистої образи). Вербальні індикатори: «Я за все відповідаю», «Я тут поставлений (головний)», «Ваша думка мене не цікавить (мало цікавить)», «Більше слухайте та працюйте» тощо.

3. Тривалі (більше 1,5 годин) виробничі наради з домінуванням безцеремонного повчального монологу. Як у «театрі бездарного актора» (постійні текстові повтори – «сьогоднішні» чи «вчорашні»). Присутні зазвичай є байдужими статистами: пасивно слухають інструкції, розпорядження з перспективою негайного виконання, оскільки альтернативні пропозиції безцеремонно заперечуються. Вербальні індикатори: «Не кажіть нісенітниць (дурниць)», «Нарешті Ви зрозуміли», «Правильно, я тільки сказав те ж саме», «Скільки можна обговорювати», «Записувати треба, якщо погана пам'ять», «Якщо важко, то чого тут знаходитеся», «Що ви ще хочете» тощо.

4. Неприховане службове свавілля: мстивість у плануванні функціональних доручень, де в підлеглих відверто ігноруються професійні інтереси. Вербальні індикатори: «Я за все відповідаю», «Там так не написано», «Немає там такого», «Я маю право» у поєднанні зі зловтішними репліками «Треба виконувати, а не обговорювати», «Не хочете – значить, не можете», «Не відповідає посаді» або «Він усе «провалив»».

5. Виклична узурпація службового становища як пікова вершина службового свавілля, яка спрямована проти «незгодних» із використанням неодноразово апробованих примітивних і ганебних дискредитаційних маніпуляцій), зокрема: 1) маніпулювання переживаннями підлеглих (власноручна підготовка анонімних «скарг» від їхнього імені тощо); 2) вимога через інституційний вплив підтримати «скаргу» проти «колеги-опонента» тощо (як у відомому художньому фільмі «Іван Васильович змінює професію», де собаці розповідають про «скаргу <...> колективну»).

Характерно, що у вербальних індикаторах преважує втаємничене слово «Вони»: «Вони вами незадоволені», «Ви їм недоступно пояснюєте», «Вони знову скаржаться», «Вони вимагають <...>», «Вони кажуть, що ви <...>», «Ви з ними не вітаєтесь» тощо.

Висновки (водночас це пізнавальні орієнтири для потенційних наукових розвідок).

1. Об'єктивну соціальну дійсність потрібно сприймати й осмислювати в пізнавальному руслі смислової несумісності тоталітарних управлінських взаємин та демократичних суспільних прагнень.

2. «Авторитарний управлінський тип» передусім 1) зміцнює суспільний скепсис щодо сприятливих перспектив у реформування системі освіти, 2) детермінує втрату феномену «людини», отже, знецінює професійні успіхи конкретної людини, 3) спричиняє колапс суспільного виховання, сутність якого полягає в культивуванні зневіри у сприятливих майбутніх життєвих перспективах, розгубленості, нерішучості, у втраті надії на можливість особистісно-професійної реалізації на вітчизняних теренах, 4) збільшує ціну помилки (інтелектуальну, фінансову, соціально-психологічну) у будь-якій діяльності.

3. Професійна самодостатність ученого – це, зокрема, доказові прогностичні стратегії наукового пошуку, спрямовані на підвищення продуктивності праці, збереження і зміцнення фізичного та психічного здоров'я людини без примусового впливу на її соціальну ситуацію розвитку.

Список літератури:

1. Крыжицкий Г. О системе Станиславского. Москва : Госкультпросветиздат, 1954. 96 с.
2. Поліщук В. Авторитарні механізми знецінення професійного та особистісного статусу громадянина. *Вища школа*. 2017. № 8. С. 91–101.
3. Поліщук В. Молодший шкільний вік як життєвий феномен. *Початкова школа*. 2015. № 6. С. 1–6.

Polishchuk V.M. PSYCHOLOGY OF THE AUTHORITARIAN MANAGEMENT STYLE AND SCIENTIST'S PROFESSIONAL SELF-SUFFICIENCY (INFORMATION ASPECT)

The semantic essence of the article consists in establishing patterns of influence of typical personal and professional characteristics of the "authoritarian management type" and their verbal indicators on forming scientist's self-sufficiency. The authoritarianism psychology as the threatening social challenge for the higher educational establishments development is analyzed (historical-psychological and historical-pedagogical perspectives on the genesis of the "management psychology" as a separate branch of the psychological knowledge). The social significance of the educational conservatism for the internal and external security of the state was affirmed. The phenomenology of the existence of the stable social demand for the authoritarian management style was explained (for example: imperfect civic identification of people with their own country, the consequences of long-term authoritarian social relations). The social features of the systemic professional transformation of a scientist into the new and modern educational bureaucracy were defined.

A number of deformation features of its ideal image in teachers' and students' environments were stated. It was proved that 1) the lack of the targeted social professional demand for motivated students causes a threatening loss of potential intellectual elite as a social stabilizer of the state, 2) totalitarian worldview is both a source and result of the socio-economic and socio-psychological problems, 3) idealization of the Western educational patterns causes the obvious domestic educational and scientific self-humiliation. It is stressed that the "authoritarian type" surely originates uncertain perspectives of reforming the Ukrainian education system. Typical trends of interrelations between the authoritarian type with the other higher education subjects (teachers and students) are determined. Its personal and professional characteristics and initial verbal indicators were developed. Prospects for the further scientific investigations were outlined.

Key words: "authoritarian type", verbal indicators, "authoritarian leadership", professional characteristics, totalitarianism.

Садова М.А.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ЕСТЕТИЧНОЇ ОБДАРОВАНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті здійснено аналіз проблеми естетичної ідентифікації студентської молоді за іноземними дослідженнями за останні 5–7 років. Ми аналізували роботи сучасних іноземних науковців за останні 5–7 років, які зробили вклад у дослідження такої рідкісної проблеми, як ідентифікація естетичної обдарованості, серед них: П. Самор, Є. Торшилова, Л. Амін, А. Кусс, К. Геллер, О. Кулл, О. Король, Дж. Рензулі, Е. Хаус, О. Каплунеллі, С. Голді, Л. Карін. Автори описали з різних позицій естетичні чесноти, художню обдарованість, музичну, хореографічну, з урахуванням вікових і психофізіологічних особливостей студентів.

Естетична обдарованість – це одна зі складових частин творчої обдарованості, яка виявляється в поетичній, музичній, спортивній, хореографічній, художній, цирковій, продуктивній направленості студентів. Цей естетичний смак у студентів можна визначити завдяки аналізу продуктів діяльності, художньої літератури, контент-аналізу. Специфічні різновиди естетичної обдарованості визначають викладачі, які викладають у студентів різні дисципліни. Я ідентифікую естетичну обдарованість із позиції спостереження й організації тижнів Психології, які організують для студентів. У процесі театральних постановок я відчуваю смаки студентів, жанри, у яких вони яскраво проявляють свої таланти, реалізують їх на практиці. Відповідно до психотипів особистості яскраво проявляється естетичний смак у студентів із демонстративним, сензитивним, шизоїдним типами акцентуації характеру. Саме такі типи студентів найбільше себе реалізують у творчості, яка може перерости в обдарованість.

У результаті проведеного аналізу емпіричних досліджень іноземних вчених з'ясувалось, що ті студенти, які мають естетичний досвід, мають велику ймовірність володіння зрілою ідентичністю еґо. Була зібрана вибірка із 758 дійсних анкет. Результати підтвердили аргумент, що естетичний досвід сприяє розвитку еґо-ідентичності. Окрім того, це дослідження показало, що соціально-демографічне походження дівчат, які витончені мистецтвом і дизайном, а також релігійність студентів із більшою ймовірністю зумовлювали багате естетичне життя. Результати припускають, що естетичний досвід служить вирішальним аспектом, який сприяє благополучному розвитку особистості, а також здоровій і стійкій якості життя.

Ключові слова: естетика, чесноти, обдарованість, ідентифікація, студенти, естетичне виховання.

Постановка проблеми. Естетична обдарованість – це запорука успіху творчої активності особистості, яка проявляється в художній, музичній, хореографічній, дизайнерській позиції. Естетичний смак – важлива складова частина вибору творчих професій. Проблема полягає в тому, що ідентифікувати естетичну обдарованість важко завдяки тестовим методикам, адже це та індивідуальна неповторність особистості, яка не зовсім підлягає стандартній психодіагностиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ми аналізували роботи сучасних іноземних науковців за останні 5–7 років, які зробили внесок у таку рідкісну проблему, як ідентифікація естетичної обдарованості, серед них: Т. Робертс, А. Григор'єв, П. Самор, Є. Торшилова, Л. Амін, А. Кусс, К. Геллер, О. Кулл, О. Король, Дж. Рензулі, Е. Хаус, О. Каплунеллі,

С. Голді, Л. Карін, О. Сантіс. Автори описали з різних позицій естетичні чесноти, художню обдарованість, музичну, хореографічну, з урахуванням вікових і психофізіологічних особливостей. Не вирішеним завданням все ж таки залишається, як же ідентифікувати такий вид обдарованості і завдяки чому?

Постановка завдання. Мета статті – здійснити аналіз іноземної літератури із проблеми ідентифікації естетичної обдарованості студентів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Т. Робертс виділив два різновиди естетичних чеснот. Характерні риси є рисами характеру студента і відображають загальну турботу про естетичні блага, як-от краса і новизна, тоді як чесноти професіоналів – це досконалість художнього виконання, що дозволяє студенту досягти успіху в обраній сфері [3, с. 15].

С. Голді розглядає естетичну теорію чеснот, особливий акцент робить на художні здібності, риси характеру, навички, диспозиції та мотивації. Вона має на меті заохотити перенаправлення філософської уваги таким чином, щоб першочергові об'єкти естетичного дослідження й оцінки включали не тільки об'єкти мистецтва, а й художню діяльність зі створення, виконання й оцінки. Подібно до того, як етика чеснот вважає, що моральна оцінка належним чином орієнтована на людину і якості її характеру, а також на вчинки, так і теорія чеснот мистецтва рекомендує зосередитися на способах прояву естетичних якостей і вад студентів у практиці мистецтва, оцінки мистецтва. Естетична оцінка належним чином спрямовується не тільки на продукти художньої діяльності – картини, танці, скульптури тощо, але і на якості студентів, які виконують таку діяльність, включаючи її індивідуальні переваги і недоліки [5, с. 70].

Під час систематизації естетичних чеснот, я вважаю, що потрібно аналізувати здібності, пов'язані з окремими формами художнього вираження і виконання, зокрема, наприклад, досконалість у майстерності малювання; ідеальний крок; хороший ритм; контроль дихання; тембр голосу, існують більш повноцінні риси характеру, які можуть формувати художні зусилля більш загальною і глибше, як-от естетичні форми щедрості, чесності та достовірності [2, с. 68].

Ми говоримо про різновиди естетичної досконалості, які, здається, природно відносяться до кожної з цих двох категорій. Ми говоримо, з одного боку, що художник вміє прекрасно малювати, що танцюрист має витонченість і рівновагу, співак вражає вокальним діапазоном тощо. А з іншого боку, ми говоримо про мужність драматурга, чесність поета і чесність романиста [8, с. 32].

Чесноти естетичних рис знову підходять до аристотелівської моделі як глибокі і постійні риси студента, які повністю залучені до його особистої ідентичності і нашої оцінки.

Також існують риси характеру, які варто схарактеризувати з погляду чутливості студента до естетичних навичок і здібностей. Той студент, у якого домінує турбота про естетичне благо, має і відповідний стан мотивації і впливу, що характеризують цю оціночну позицію. Але тепер уявіть собі, що він постійно переоцінює свій власний вокальний діапазон і здібності, і що внаслідок цієї помилкової самооцінки він надмірно готовий виступати на публіці, коли з'являється така можливість, на обурення глядачів [9, с. 20].

Відмінність між естетичними рисами і здібностями до здібностей дозволяє нам глибше зрозуміти численні різновиди цінностей, які мають художні твори. Розуміння професорсько-викладацьких чеснот заохочує нас розуміти добродійне виробництво мистецтва як свого роду досягнення, яке заслуговує нагороди агента, яке сприймає твори мистецтва таким чином, що вони набувають знайомого виду цінностей, загального для агентських успіхів [3, с. 67].

В естетичній сфері існує чітка категорія випадків, для яких можна привести паралельний опис, який демонструє внесок як добродійного персонажу, що може внести цінність в твір мистецтва. Найяскравіші представники цього класу складаються із творів мистецтва, які самі собою є уявленнями – діями, які можуть набути мотиваційних цінностей так само, як моральна поведінка, як-от вчинки милосердя або доброти. Хореографічні або музичні дії, наприклад, – це епізоди, у яких агент виконує складний комплекс дій, які можуть регулюватися або не регулюватися якісними мотивами [1, с. 100].

Кожному студенту необхідно сплановане естетичне виховання, щоб впливати на сприйняття, відчуття і насолоду прекрасними речами на протигагу нашому раціональному нині світу. Оскільки сучасний вищий навчальний заклад прагне до розвитку професійних знань і навичок на основі інтелектуальних дій, ігнорує водночас інші аспекти особистості дитини (емоції, почуття тощо), він має найважливіше завдання виховання дітей та молоді – розвивати здатність насолоджуватися мистецтвом і красою, а у внутрішньому і зовнішньому житті діяти відповідно до почуттів міри, гармонії і краси [10, с. 500].

Найбільш важливі цілі і завдання естетичного виховання можна описати таким чином: кожному студенту необхідно сплановане естетичне виховання, щоб впливати на сприйняття, відчуття і насолоду прекрасними речами.

Найбільш важливі цілі і завдання естетичного виховання можна описати таким чином: розвиток естетичного почуття прекрасного і почуття міри; розвиток естетичного сприйняття; досвід, створення, оцінка та вираження прекрасного; розвиток ставлення до природи і прекрасного в міжособистісних стосунках. Сучасна психологія вчить, що в кожного студента повинна бути можливість розвивати свої здібності, спостерігати, відчувати, оцінювати і створювати прекрасне. Цього можна досягти тільки тоді, якщо ми запропонуємо студентам здорове середовище проживання і

художня освіту. Навчальні плани ЗВО включають все вищеперелічене [5, с. 70].

У студентів варто розвивати:

1) здатність сприймати естетичні якості – щоб студент міг цінувати чудеса природи, форми, відтінки і зображення, він повинен спочатку вміти їх помітити. Тому розвиток здатності помічати прекрасне – першорядне завдання естетичного виховання [4, с. 9];

2) здатність відчувати естетичні якості – естетичні якості повинні бути випробувані. Це означає, що вони викликають почуття збудження, радості й оптимізму. Такі емоційні стани облагороджують студента і спонукають його також займатися мистецтвом. Також необхідно розвивати і виховувати здатність до естетичного сприйняття. Когнітивні елементи процесів, яким ми піддаємося під час спостереження, повинні також включати емоційні тони, за допомогою яких ми формуємо враження, саме на них будується естетичний досвід [9, с. 20];

3) творчі здібності дуже важливо розвивати студентам, беручи участь в заняттях, які будуть спонукати до розвитку творчих здібностей. Ідеться не стільки про створення естетичних здібностей в сенсі навчання художників, скільки про творчість, яка служить загальній естетичній культурі, у створенні естетичних цінностей в повсякденному житті, у навколишньому середовищі, на робочому місці [1, с. 99];

4) естетичне судження, або оцінка естетичних якостей, що вимагає сформованих критеріїв оцінки. Щоб краса розкрила свою справжню цінність, ми повинні знати її особливості та мову. Це завдання також служить загальній культурі, а не професійній підготовці мистецтвознавців [7, с. 240].

Естетичний досвід визначається як розуміння змісту і форм мистецтва й емоцій, що є найбільш важливим аспектом естетичного досвіду.

Реймер у своєму аналізі аргументів на захист мистецтва згадує естетичне виховання, яке ґрунтується на гіпотезі про те, що «<...> естетичний вимір досвіду – це особлива галузь пізнання; його потрібно розуміти і цінувати відповідно до його внутрішніх характеристик і викладати відповідним чином (тобто окремо від науки)». Через свої специфічні структури як естетичного досвіду й окремих аспектів, які воно містить, мистецтво можна розглядати як діяльність, що забезпечує особистісний розвиток; це надає мистецтву особливої якості, яку не можна замінити науково-технологічним підходом до визнання й обміну знаннями [4, с. 8].

Щоб розвинути естетичну чутливість, психолог повинен спонукати студентів і молодь активно помічати, переживати і творити прекрасне в мистецтві,

природі і міжособистісних відносинах; викладач також повинен надати їм різні засоби для самовираження і самореалізації, а також прямий контакт із творами мистецтва найвищої якості. ВНЗ має бути основою для досягнення цілей естетичного виховання в рамках безлічі навчальних дисциплін [8, с. 65].

У рамках сміливого дослідницького проєкту Нью-Йоркський музей сучасного мистецтва і система державних коледжів Нью-Йорка об'єднали свої зусилля для створення програми візуальної грамотності естетичного розвитку. Для досягнення цієї мети було проведено дослідження, яке включало методологію визначення етапів естетичного розвитку студентів. Ця популяція була протестована до і після проходження недавно створеної навчальної програми мистецтва з відповідними видами діяльності. Окрім того, обрана група вчителів взяли участь у спеціальних семінарах із навчання візуальної грамотності. Ці вчителі також були протестовані для виявлення зростання на етапах естетичного розвитку [10, с. 450].

Дослідження Ебігейл Хаус показало, що глядачі розуміють твори мистецтва в передбачуваних закономірностях, які називаються етапами. Вона виявила, коли глядачі запитують про зображення в монолозі потоку свідомості, кожна ідея, асоціація, пауза і спостереження записуються й аналізуються, стають очевидними різні стадії. Кожен естетичний етап характеризується відомим набором взаємопов'язаних атрибутів. На кожному етапі є свій особливий, навіть ідеосинхронічний, спосіб осмислення образу [6, с. 140].

У дослідженнях Е. Хаус і його колеги Л. Карін, О. Сантіс продемонстрували, що під час перегляду ретельно впорядкованої серії матеріалів і творів мистецтва VTS способи інтерпретації зображень глядачами змінюються передбачуваним чином. Навіть більше, розвиток критичного і творчого мислення супроводжується зростанням естетичного мислення. Інакше кажучи, на уроках VTS студенти розвивають навички, які зазвичай не пов'язані з мистецтвом. Не менш цікавим було те, що ці результати збігаються в широкому діапазоні з культурними і соціально-економічними умовами [9, с. 21].

У цьому дослідженні вивчалася роль культурного естетичного самовираження (часто також називають у даному дослідженні культурним мистецтвом) у сприйнятті навчання, коли люди перебувають у безперервному процесі занурення в чужу культуру. Це розслідування було зосереджено на розповідях семи експатріантів, які переживають процес культурного занурення в Німеччині, Словенії та Сполучених Штатах. За допомогою праць Кландін, Конеллі, Філліон

учасники були залучені до обговорення, спостереження й інтерв'ю з метою вивчення й аналізу того, як вони отримують сенс із попередніх знань, їхнє сприймання естетичних висловів як культурно відмінних від їхніх власних або схожих на них [11, с. 88].

Розповідь дослідника включена в дослідження якості голосу, що сприяє встановленню контекстуальних елементів, а також обговоренню сприйняття доступності й обізнаності про естетичні прояви в цих культурах. Він також включає в себе ідеї, що відображають розповіді учасників, посилення на додаткові дослідження і цитати з офіційних інтерв'ю і неофіційних консультацій із членами спільноти країни, що приймає, які практикували у сфері мистецтва й освіти відповідні культури. Розповіді, включені в ці дисертації, пропонують переконливі докази на користь того, що міжкультурна грамотність частково розвивається завдяки естетичним формам культурного обміну для цієї групи учасників. Результати цього дослідження вносять свій вклад в обговорення того, як навчання сприймається через культурні естетичні вираження під час процесу культурного занурення, розкриває деякі зі складних аспектів процесу створення сенсу, пропонують приклади із життєвого досвіду того, як долаються міжкультурні складності різноманітної вибіркової людей щодо культурного естетичного самовираження [5, с. 65].

О. Каплунеллі розглядає проблему естетичного розвитку юнаків як основної умови якості навчання і сучасного підходу до організації навчального процесу в контексті взаємодії загального і додаткового утворення. Автори розкривають даний напрям досліджень із погляду багаторічного експерименту, проведеного співробітниками Інституту художньої освіти та культурології Російської академії освіти в період із середини ХХ до початку ХХІ ст. Проведено аналіз матеріалів змістовного наукового дослідження проблеми вимірювання естетичного розвитку студентів на прикладі Росії та досліджень провідних зарубіжних учених. Автори ставлять питання, пов'язані з вирішенням цієї проблеми в сучасних освітніх організаціях і вишах. У статті визначено сучасні педагогічні принципи й умови реалізації засад естетичного розвитку, зокрема й естетичного сприйняття творів мистецтва студентів різного віку у практиці студентських освітніх організацій. Рішення проблеми якісної сучасної освіти полягає у створенні добре організованого предметно-просторового середовища, зміні всіх компонентів освіти і виховання, виділенні в них фундаментального культурного ядра [8, с. 4].

Розвиток послідовного статусу ідентичності має вирішальне значення в юнацькому і дорос-

лому віці. У довгостроковій перспективі статус его-ідентичності людини може вплинути на стійкість її благополуччя. Дослідники намагалися виявити предиктори, або чинники, що корелюють зі статусом особистості. У цьому пошуку естетичний досвід як унікальний засіб пізнання себе і світу, здавалося, ігнорувався. Філософські та психологічні дискурси стверджують, що естетичний досвід стимулює відкриття і формування ідентичності; ця гіпотеза, однак, не підтверджується переконливими кількісними даними [3, с. 123].

Отже, було проведено емпіричне дослідження з кількісним підходом, щоб з'ясувати, чи мають ті, хто часто має естетичний досвід, велику ймовірність володіння зрілою ідентичністю его. Була зібрана вибірка із 758 дійсних анкет. Результати підтвердили аргумент, що естетичний досвід сприяє розвитку его-ідентичності. Окрім того, це дослідження показало, що соціально-демографічне походження жінок, які витончені мистецтвом і дизайном, а також релігійність людей із більшою ймовірністю зумовлювали багате естетичне життя. Результати припускають, що естетичний досвід служить вирішальним аспектом, який сприяє благополучному розвитку особистості, сприяє здоровій і стійкій якості життя [1, с. 100].

У цьому дослідженні основна увага приділяється використанню естетики в навчальній програмі мистецької освіти. Автор також пропонує різні підходи, за допомогою яких викладачі мистецтва можуть реалізувати естетику у класі. Обговорення естетики були знайдені у працях Платона й Аристотеля, тривають донині. Філософи визначили естетику як теорію прекрасного. Педагоги просунули цю ідею далі в розробці навчальних програм і методів навчання, які включають естетику. У літературі з художньої освіти сказано, що естетика дає тим, хто займається нею, більш повне розуміння мистецтва. Щоб показати, наскільки корисна естетика в мистецькій освіті, розглядаються й обговорюються приклади естетичного досвіду. Естетика як філософія мистецтва перетворилася на методи, використовувані в освіті. Про ці методи і піде мова [6, с. 139].

Використання знань, які розкриває естетика, продемонструє важливість мистецтва через порівняльний аналіз та історичні варіації. Естетика дає важливі знання про мистецтво, які можуть дати класному вчителю мотиваційний діалог і стимулювати ідеї в навчанні мистецтва. Допомога студентам в розумінні зв'язку між мистецтвом і естетикою дозволяє студентам більше дізнатися, краще зрозуміти важливість кожного з них [2, с. 64].

Висновки. У підсумку варто відмітити, що естетична обдарованість – це одна зі складових частин творчої обдарованості, яка виявляється в поетичній, музичній, спортивній, хореографічній, художній, цирковій, продуктивній направленості студентів. Цей естетичний смак у студентів можна визначити завдяки аналізу продуктів діяльності, художньої літератури, контент-аналізу. Специфічні різновиди естетичної обдарованості визначають викладачі, які викладають у студентів різні дисципліни. Я ідентифікую есте-

тичну обдарованість з позиції спостереження й організації тижнів Психології, які організують для студентів. У процесі театральних постановок я відчуваю смаки студентів, жанри, у яких вони яскраво проявляють свої таланти, реалізують їх на практиці. Відповідно зі психотипами особистості яскраво проявляється естетичний смак у студентів з демонстративним, сензитивним, шизоїдним типами акцентуації характеру. Саме такі типи студентів найбільше себе реалізують у творчості, яка може перерости в обдарованість.

Список літератури:

1. Grigoriev A. Diagnosis of aesthetic giftedness: approbation of the VAST test in Russia. *Psychology : Journal of the Higher School of Economics*. 2014. Т. 11. № 3. Р. 96–109.
2. Grigoriev A. Measurement of aesthetic talent in the field of literary creativity. *Siberian Psychological Journal*. 2015. № 55. Р. 61–71.
3. Samor P. The road to the world of beauty [Electronic resource]. *School psychologist*. 2013. № 13 (419). URL: http://psy.1september.ru/view_article.php?ID=200801307.
4. Torshilova E. Diagnosis of aesthetic perception of students [Electronic resource]. URL: <http://talant-portal.sfedu.ru/content/diagnostiki-esteticheskogo-vospriyatiya-uchashchihsya>.
5. Amin L. Aesthetic development of the child: hypotheses and facts. *Personality development*. 2012. № 3. Р. 62–76.
6. Kuss A. The concept and diagnosis of aesthetic development of the child. *Pedagogical innovations*. 2014. № 1. Р. 133–138.
7. Heller K. Diagnosis and development of gifted children and adolescents. Modern concepts of talent and creativity. М., 2017. Р. 234–264.
8. Kull O. Creative imagination as the basis of cultural and aesthetic formation of personality. *Pedagogy of art (electronic scientific journal of the Russian Academy of Education "Institute of Art Education")*. 2012. № 4. URL: http://www.art-education.ru/AE-magazine/archive/номер-4-2012/olesina_17-01-2013.pdf.
9. King O. Psychological aspects of the development of aesthetic perception of older adolescents. *Psychological Journal*. 2016. № 2. Р. 19–23.
10. Child I. Personality correlates of esthetic judgment in college students. *Journal of Personality*. 2015. V. 33. Р. 437–512.
11. Renzuli J. The three-ring conception of giftedness: A developmental model for creative productivity. *Conceptions of giftedness*. Cambridge : Cambridge University Press. 2016. Р. 53–92.

Sadova M.A. THE IDENTIFICATION OF AESTHETIC GIFTEDNESS OF STUDENT YOUTH

The article analyzes the problem of aesthetic identification of student youth by foreign studies for the last 5–7 years. We analyzed the work of modern foreign scientists over the past 5–7 years, who have contributed to such a rare problem as the identification of aesthetic talent: P. Samor, E. Torshilova, L. Amin, A. Kuss, K. Geller, O. Kull, O. King, J. Renzuli, E. House, O. Caplunelli, S. Goldie, L. Karin. The authors described from different positions aesthetic virtues, artistic talent, musical, choreographic, taking into account the age and psychophysiological characteristics of students.

Aesthetic talent is one of the components of creative talent, which is manifested in the poetic, musical, sports, choreographic, artistic, circus, productive orientation of students. This aesthetic taste in students can be determined by analyzing the products of activity, fiction, content analysis. Specific types of aesthetic talent are determined by teachers who teach students different disciplines. In particular, I identify aesthetic talent from the standpoint of observation and organization of Psychology Weeks that I organize for students. In the process of theatrical productions, I feel the tastes of students, the genres in which they clearly show their talents and put them into practice. In accordance with the psychotypes of the personality, the aesthetic taste is clearly manifested in students with demonstrative, sensitive, schizoid types of character accentuation. These types of students realize themselves most in creativity, which can grow into talent.

An analysis of empirical research by foreign scholars has shown that those students who have aesthetic experience are more likely to possess a mature ego identity. A sample of 758 valid questionnaires was collected. The results confirmed the argument that aesthetic experience promotes the development of ego-identity. In addition, this study found that the socio-demographic background of girls who are refined in art and design, as well as religious students, were more likely to have a rich aesthetic life. The results suggest that aesthetic experience is a crucial aspect that contributes to the successful development of the individual and promotes a healthy and sustainable quality of life.

Key words: aesthetics, virtues, giftedness, identification, students, aesthetic education.

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.922.7

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.5/15>

Казарова Г.М.

Українська інженерно-педагогічна академія

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗВ'ЯЗОК РІВНЯ ЗАДОВОЛЕНOSTІ ШЛЮБОМ ТА ТРИВОЖНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті представлені теоретичні підстави вивчення зв'язку задоволеністю шлюбом і проявами тривожності та експериментальне дослідження цього зв'язку.

Визначено, що сімейна система описується безліччю параметрів, головними з яких є такі: характер емоційних зв'язків у родині, її рольова структура, особливості міжособистісної комунікації, способи вирішення конфліктів, згуртованість і суб'єктивна задоволеність шлюбом.

Проаналізовані місце та значущість фактору задоволеності шлюбом серед інших факторів, вказано на його інтегративний характер. Суб'єктивна задоволеність подружжя шлюбом відображає ставлення людини до власного шлюбу і є індикатором потреб сімейної системи. Дослідники визначають задоволеність шлюбом як внутрішню суб'єктивну оцінку, ставлення подружжя до власного шлюбу. Задоволеність шлюбом – це стійке емоційне явище, почуття, яке може проявлятися як безпосередньо в емоціях, які виникають в різних ситуаціях, так і в різноманітних думках, оцінках, порівняннях.

Вказано, що якщо незадовільність шлюбом недостатньо усвідомлена, існує у формі «тліючої» незадовільності, то скарги можуть виражатися у формі переживання страхів, тривоги, невпевненості, почуття фрустрації. Тривога – це емоційне переживання, яке суб'єктивно сприймається як негативне, зумовлене очікуванням чогось небезпечного. При цьому воно має дифузний характер, не пов'язаний з конкретними подіями.

Важливими складниками «сімейної тривоги» є також почуття безпорадності і відчуття нездатності втручання у хід подій в сім'ї. Наявність тривоги у одного або обох членів подружньої пари може впливати на їх задоволеність шлюбом загалом, а також існує і зворотна залежність – незадоволеність шлюбом підвищує тривожність особистості.

За результатами емпіричного дослідження визначено значну кількість подружніх пар, які тою чи іншою мірою незадоволені шлюбними відносинами, що свідчить про кризовий характер сім'ї у сучасних умовах. Значна частина обстежуваних продемонструвала високий рівень прояву тривожності. Підтверджений зв'язок рівня задоволеності шлюбом та тривожності особистості.

Ключові слова: суб'єктивне оцінювання подружніх відносин, рівень задоволеності шлюбом, тривожність особистості.

Постановка проблеми. У всі часи сім'я привертала до себе увагу прогресивних діячів і вчених, починаючи з давніх філософів і закінчуючи сучасними реформаторами. І це не дивно, оскільки сім'я – це система функціонування людини в соціумі. Вона є одним з основних інститутів суспільства. Сім'я, постійно перебуваючи в русі, змінює свою сутність не тільки через вплив соціально-політичних умов, а й через внутрішні процеси свого розвитку.

Актуальність досліджуваної проблеми зумовлена тим, що у сучасному світі, який стрімко змінюється, сім'я є основною, а у багатьох випадках –

єдиним стабільним підґрунтям життєдіяльності людини. Від сім'ї очікується виконання функцій опори та захисту, створення сприятливих умов для кожного. Але чи впорається цей інститут з такими серйозними завданнями, чи витримає сім'я тиск зовнішніх обставин, внутрішніх конфліктів, багато в чому, з погляду психології, залежить від суб'єктивних оцінок подружньої пари їх шлюбних відносин.

Динаміка розвитку шлюбних відносин, самопочуття у сімейному житті, яке суб'єктивно оцінюється особистістю як благополучне, комфортне або неблагополучне, впливає на такий важливий

прояв емоційної сфери людини, як тривожність, яка своєю чергою має значущий вплив на усі інші прояви діяльності особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній психологічній літературі задоволеність шлюбом розглядається з різних сторін [2; 4; 6]. І.Н. Хмарук розглядає цей феномен як побутову, емоційну і сексуальну адаптацію [10], в дослідженнях В.В. Бойка, О.Г. Гукової, В.М. Кишинця, В.А. Сисенка та інших він висвітлюється через стійкість, стабільність шлюбу [3]. Є.С. Балака досліджує зв'язок задоволеністю шлюбом та рівень домагань особистості [2]; Н.М. Терещенко вказує на різницю в емоційних проявах у подружніх пар з різним ступенем задоволеності шлюбом [9].

Постановка завдання. Мета статті полягає у дослідженні зв'язку задоволеності шлюбом з проявами тривожності особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Існують різні показники успішності шлюбу; одним з них є суб'єктивна задоволеність подружжя шлюбом, яка відображає ставлення людини до власного шлюбу і є індикатором потреб сімейної системи [1].

Переживання незадоволеності шлюбом – це наслідок різкої розбіжності між реальним життям сім'ї та очікуваннями індивіда, а також результат надмірно завищених очікувань щодо шлюбу і партнера [6; 9]. Наслідком виникнення незадоволеності шлюбом є стан фрустрації – усвідомлений або неусвідомлений. Характер травматизуючого впливу незадоволеності значною мірою залежить від ступеня усвідомленості цього стану.

У разі усвідомленої незадоволеності спостерігається відкрите визнання людиною того, що сімейні відносини її не задовольняють, бажання щось змінити в подружніх стосунках, сімейному укладі, розподілі ролей, переживання почуття непотрібності, образи, несправедливості. Незадоволеність при цьому має глобальний характер [1]. Усвідомлена незадоволеність зазвичай супроводжується конфліктом у сім'ї.

Задоволеність шлюбом – це стійке емоційне явище, почуття, яке може проявлятися як безпосередньо в емоціях, які виникають в різних ситуаціях, так і в різноманітних думках, оцінках, порівняннях [3; 6].

Якщо розглядати сім'ю з позицій уявлень про малу групу, можна застосувати до неї результати досліджень, отриманих у соціальній психології: найбільш ефективно функціонують групи, що виникають тільки за наявності задоволеності спільною діяльністю. Отже, найбільш ефективно здійснювати свої функції (в тому числі виховання дітей) будуть

сім'ї, члени яких задоволені своїми відносинами і виконуваною ними спільною діяльністю.

Низька задоволеність шлюбом характеризується різним рівнем її усвідомлення. У разі усвідомленої незадовільності шлюбом чоловік відкрито заявляє про своє бажання що-небудь змінити у подружніх відносинах, сімейному укладі, розподілі ролей, переживає почуття непотрібності, образи, несправедливості. Якщо незадовільність шлюбом недостатньо усвідомлена, тобто існує у формі «тілючої» незадовільності, то скарги виражаються у формі переживання страхів, тривоги, невпевненості, почуття фрустрації [5].

Тривога – це емоційне переживання, яке суб'єктивно сприймається як негативне, зумовлене очікуванням чогось небезпечного. При цьому воно має дифузний характер, не пов'язаний з конкретними подіями. Тривога є сутністю пильності та обережності. Таким чином, тривога – це базисна реакція.

Тривога виникає з реальних або уявлених загроз. У кожного індивіда є базовий, або постійний, рівень тривоги, який визначається взаємовідносинами, наявними у цій сім'ї. Позиція людини у сім'ї також впливає на те, який об'єм тривоги вона приймає на себе. Пари з більш високим рівнем постійної тривоги більш реактивні у шлюбі та з більшим трудом проводять грань між реальними і уявними загрозами. До постійної тривоги додається гостра тривога, яка породжується обставинами повсякденного життя. На відміну від постійної тривоги, рівень гострої тривоги коливається під впливом таких стресорів, як зміна роботи, втрата роботи, переїзд на нове місце проживання, сімейні баталії. Стабільність шлюбу часто залежить від нападів гострої тривоги [3; 5]. Таким чином, наявність тривоги в одного або обох членів подружньої пари може впливати на їх задоволеність шлюбом загалом.

Для дослідження взаємозв'язку благополуччя у шлюбі та тривожності особистості ми обрали одинадцять подружніх пар (25 жінок та 25 чоловіків), загалом у дослідженні взяли участь 50 досліджуваних. Обрані нами пари мали різний стаж шлюбних відносин, загалом по всій вибірці – від 1 року до 11 років. Пари розрізнялися також за різними ознаками: матеріальним достатком, рівнем освіти, соціальним статусом, наявністю та кількістю дітей. Ці ознаки у нашому дослідженні ми не враховували, оскільки вони виходять за межі наших завдань.

Всім досліджуваним ми запропонували оцінити свій стан та задоволеність шлюбом за допомогою методик Тест-опитувальник задоволеності

шлюбом (ОЗШ), розроблений В.В. Століним, Т.Л. Романовою, Г.П. Бутенко, і Особистісна шкала проявів тривоги Тейлора (Teilor’s Manifest Anxiety Scale). Перша методика спрямована на діагностику задоволеності або незадоволеності шлюбом, а друга – на вимірювання проявів тривожності.

Підсумкові результати діагностики за методикою «Задоволеність шлюбом», розробленою В.В. Століним, Т.Л. Романовою, Г.П. Бутенко, представлені на рисунку 1.

Аналізуючи дані, представлені на рисунку, по сімейним парам, можна зробити висновок, що серед опитаних пар 18% можна визнати абсолютно неблагополучними, 9% є неблагополучною парою, 9% можна визнати скоріше неблагополучною сім’єю, 9% є перехідною сім’єю, 14% є скоріше благополучною сім’єю, 32% можна визнати цілком благополучними сім’ями та 9% є абсолютно благополучною сім’єю. Це означає, що більшість наших (55%) наших досліджуваних можна віднести до благополучних подружніх пар, які ефективно долають проблеми та конфлікти, в той же час 36% сімей визначають неблагополуччя в тому чи іншому ступені, з них 18% привертають особливу увагу, оскільки вони оцінили своє шлюбне становище як абсолютно неблагополучне. Ці дані демонструють актуальність нашої

теми дослідження і той факт, що більшість психологічних досліджень визначають кризову ситуацію у сучасній сім’ї.

Результати дослідження за методикою «Особистісна шкала проявів тривоги» Дж. Тейлора представлені на рисунку 2.

Аналізуючи дані, представлені на рисунку, можемо сказати, що у 5% досліджуваних була зафіксована низька тривожність, у 45% – середня тривожність, у 41% досліджуваних визначена висока тривожність та у 9% – дуже висока тривожність. Узагальнюючи, можна зробити висновок, що половина наших обстежуваних (50%) мають високу або дуже високу тривожність, що свідчить про ті чи інші проблеми та міжособистісні і внутрішньоособистісні конфлікти.

З точки зору нашого дослідження представляється доцільним дослідити, як розподіляються дані суб’єктивного оцінювання задоволеності шлюбом за гендерною ознакою, адже чоловіки та жінки по-різному оцінюють світ, інших людей та себе у світі, по-різному вони ставляться і до сімейних відносин. За результатами методики «Задоволеність шлюбом», розробленої В.В. Століним, Т.Л. Романовою, Г.П. Бутенко, відмітимо, що дані у подружніх парах здебільшого збіглися, тобто члени однієї подружньої пари зазвичай оці-

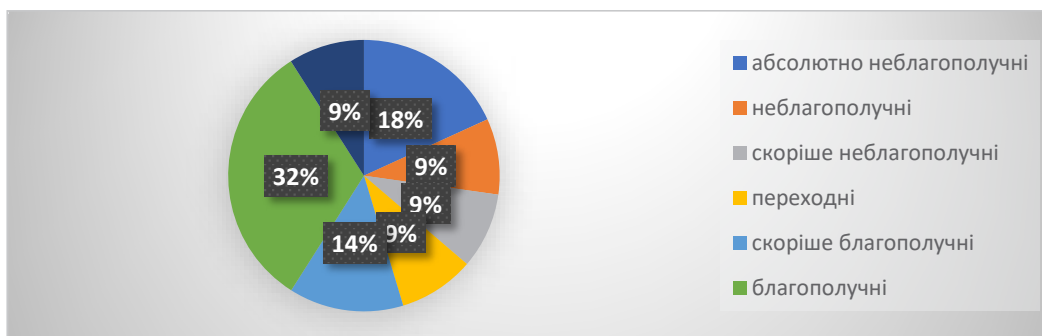

Рис. 1. Результати дослідження за методикою «Задоволеність шлюбом» в подружніх парах

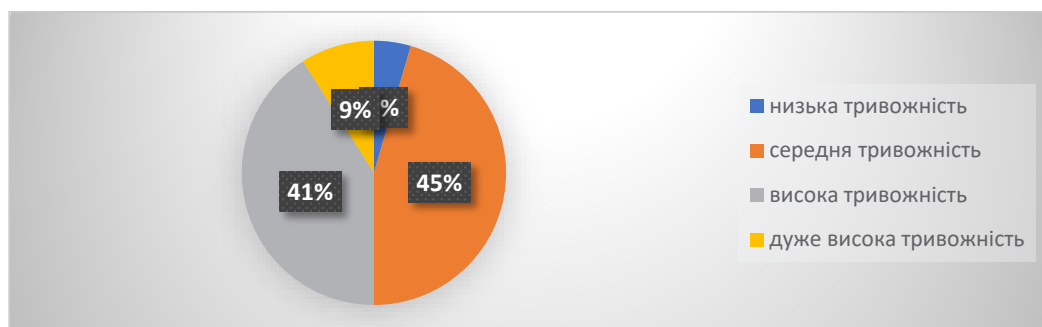

Рис. 2. Результати дослідження за методикою «Особистісна шкала проявів тривоги» Дж. Тейлора

нювали своє сімейне життя майже однаково або доволі близько в абсолютних балах. Це стосується і тих пар, у яких на своє абсолютне неблагополуччя вказали обидва члени подружжя. Але повної тотожності не було, а також у членів однієї з обстежуваних пар ми спостерігали деяку розбіжність у оцінках: чоловік оцінив задоволення шлюбом вище, ніж дружина, що може надалі привести до розвитку непорозуміння.

Результати дослідження за гендерною ознакою за методикою «Задоволеність шлюбом», розробленою В.В. Століним, Т.Л. Романовою, Г.П. Бутенко, представлені на рисунку 3.

Ці результати були нами перевірені на значущість за допомогою U-критерію Манна-Уїтні. За статистичними даними U-критерій Манна-Уїтні дорівнює 57.5. Критичне значення U-критерію Манна-Уїтні за заданої чисельності порівнюваних груп становить 30. $57.5 > 30$, отже, відмінності рівня ознаки в порівнюваних групах статистично не значимі ($p > 0,05$). Таким чином, можна зробити загальний висновок, що, хоча суб'єктивне оцінювання задоволеності шлюбом у чоловіків і жінок розрізняються, але несуттєво.

Продовжуючи аналіз отриманих даних, звернемо увагу на те, як відрізняються показники тривожності серед чоловіків та жінок. У психологічній літературі представлено багато емпіричних досліджень, дані яких збігаються у тому, що в серед-

ньому тривожність у жінок вище, ніж у чоловіків. Пояснюється така особливість тим, що культурні соціальні норми більш жорсткі до чоловіків, вони забороняють визнавати стан тривоги, демонструвати його оточуючим, а отже, і самим собі. Ці висновки підтверджуються і даними нашого дослідження. Результати дослідження за методикою «Особистісна шкала проявів тривоги» Дж. Тейлора залежно від статі представлені на рисунку 4.

Аналізуючи ці дані, можемо сказати, що 31,26% чоловіків демонструють низький та середній рівень тривожності, тоді як серед жінок немає жодної обстеженої з низьким рівнем, середній рівень тривожності виявили 22,7% жінок. Високий та дуже високий рівень тривоги був виявлений у 9,08% чоловіків та у 31,26% жінок.

Найбільш важливими з точки зору нашого дослідження є дані, які дозволять нам дослідити взаємовплив суб'єктивного відчуття благополуччя свого шлюбного життя та проявів тривоги. За попередньою гіпотезою, позитивне оцінювання свого сімейного, подружнього стану буде гарно впливати на загальний стан особистості, зокрема на прояви тривожності. Ми припускали, що подружні відносини є настільки значущими у житті кожної людини, що їх стан повинен відбиватися на багатьох сторонах діяльності, емоційних станах. Своєю чергою тривожність може впливати на різні психологічні утворення, включаючи і задоволеність

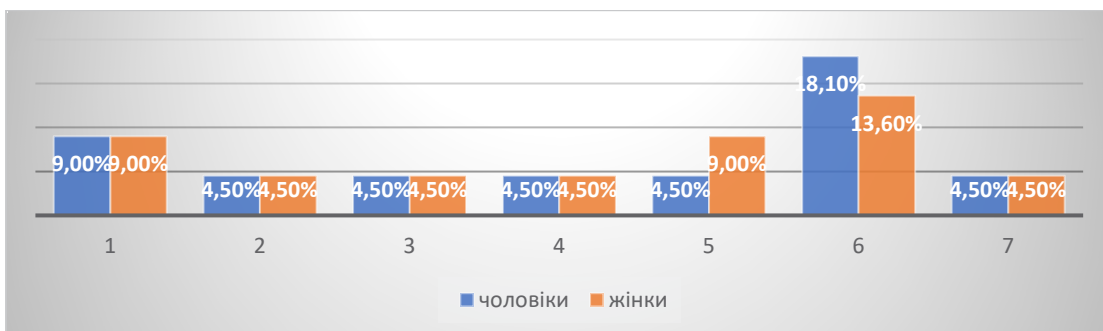

Рис. 3. Результати дослідження за методикою «Задоволеність шлюбом» залежно від статі, розробленою В.В. Століним, Т.Л. Романовою, Г.П. Бутенко

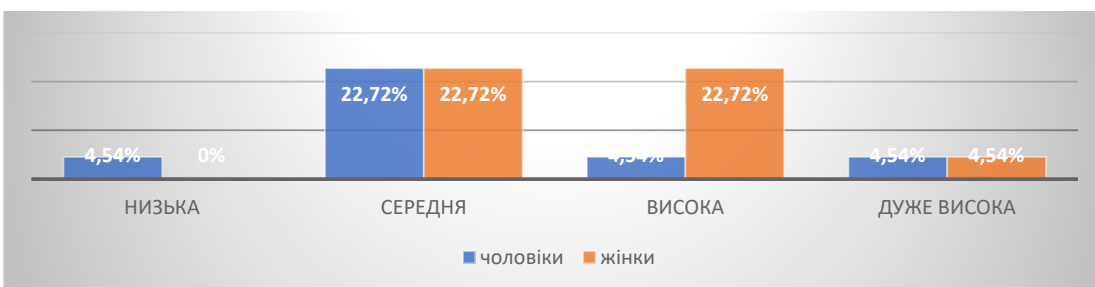

Рис. 4. Розподіл рівня тривожності у чоловіків та жінок

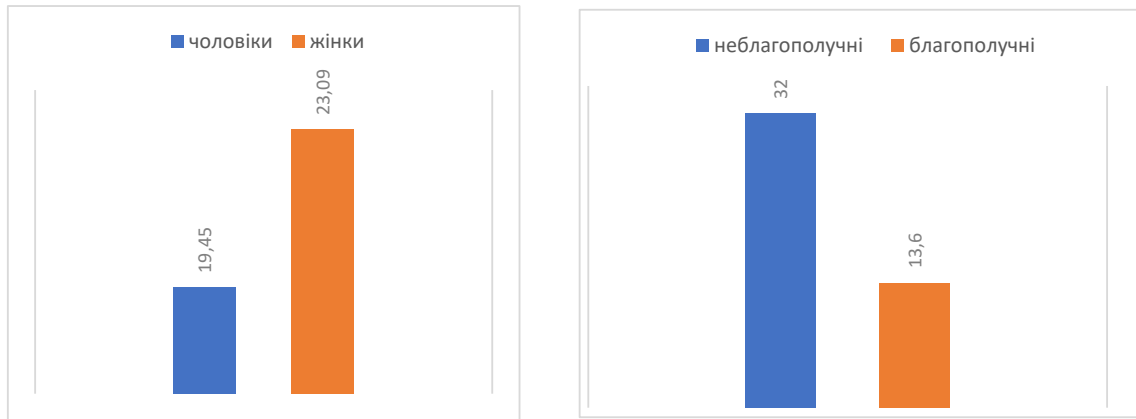

Рис. 5. Розподіл тривожності у чоловіків і жінок та за ознакою задоволеності шлюбом

шлюбом. Тобто існує зв'язок між задоволеністю шлюбом у подружній парі та тривогою.

Для того щоб перевірити нашу гіпотезу, ми вважаємо за доцільне узагальнити дані, отримані за двома методиками, визначити їх у абсолютних, а не відносних показниках та порівняти прояви тривоги за гендерною ознакою та за ознакою задоволеності шлюбом. Ці дані представлені на рисунку 5.

Підсумовуючи дані, можемо відмітити наступне. Середній рівень тривожності у чоловіків – 19,45, у жінок – 23,09. Тобто, як вказувалося вище, у жінок більш високий рівень тривожності, ніж у чоловіків. Ці результати були нами перевірені на значущість за допомогою U-критерію Манна-Уїтні. U-критерій Манна-Уїтні дорівнює 52.5. Критичне значення U-критерію Манна-Уїтні за заданої чисельності порівнюваних груп становить 30. $52.5 > 30$, отже, відмінності рівня ознаки в порівнюваних групах статистично не значимі ($p > 0,05$). Тобто можемо зробити висновок про те, що стать наших обстежуваних несуттєво впливає на прояви їхньої тривожності.

Середній рівень тривожності у тих досліджуваних, які потрапили до «неблагополучних», тобто визначили свій сімейний стан як «абсолютно неблагополучний», «неблагополучний» або «скоріше неблагополучний», склав 32 бали. Середній рівень тривожності у тих, хто оцінив задоволеність шлюбом як високу, тобто потрапили у групи «абсолютно благополучних», «благополучних», «скоріше благополучних», склав 13,6 балів. Ці результати теж були нами перевірені на значущість за допомогою U-критерію Манна-Уїтні. U-критерій

Манна-Уїтні дорівнює 0. Критичне значення U-критерію Манна-Уїтні за заданої чисельності порівнюваних груп становить 22. $0 \leq 22$, отже, відмінності рівня ознаки в порівнюваних групах статистично значущі ($p < 0,05$). Це означає, що задоволеність своїми сімейними відносинами суттєво впливає на прояви тривожності особистості.

Крім того, ми провели статистичну обробку даних за критерієм кореляції Пірсона. Коефіцієнт кореляції між тривожністю і суб'єктивною задоволеністю шлюбу склав $-0,751 (p < 0,05)$. Це означає, що наш висновок про зв'язок між цими двома психологічними утвореннями підтверджується, причому існує негативна висока кореляція: чим вище задоволеність шлюбом, тим нижче тривожність, і навпаки.

Таким чином, гіпотеза нашого дослідження підтвердилася. Від того, як відчуває себе досліджуваний у своєму подружньому житті, наскільки благополучним або неблагополучним він вважає свій шлюб, залежить його емоційний стан, зокрема прояви тривожності. Стан тривожності своєю чергою впливає на усі інші сторони життя людини: дитячо-батьківські відносини, внутрішньоособистісні, професійні та інші. Ці фактори залишилися за межами нашого дослідження, але з високою долею вірогідності можемо припустити їх зв'язок з проявами тривожності.

Підсумовуючи, підкреслимо велику актуальність та значущість проблеми сучасної сім'ї, подружніх відносин, необхідність розвивати подальші її дослідження. Відзначимо також необхідність практичної роботи психологів у межах сімейного консультивання.

Список літератури:

1. Алешина Ю.Е. Удовлетворенность браком и межличностное восприятие в супружеских парах с различным стажем совместной жизни : Дисс. канд. психол. наук. Москва, 1985.205 с.
2. Балика Є.С. Взаємозв'язок задоволеності шлюбом з фактором рівня домагань. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2015. № 1. С. 24-29.

3. Бойко В.В. Малодетная семья (социально-психологический аспект). Москва, 1988. 237 с.
4. Голод С.И. Современная семья: Плюрализм моделей. *Социологические исследования*. 1996. № 3, 4.
5. Ильин Е.П. Психология индивидуальных различий. Санкт-Петербург, 2004. 701 с.
6. Молода сім'я: проблеми та умови її становлення. Київ, 2003. 183 с.
7. Мясищев В.Н. Психология отношений: избранные труды. Москва, Воронеж, 1995. 356 с.
8. Столин В.В., Романова Т.Л., Бутенко Г.П. Опросник удовлетворенности браком. *Вестник МГУ. Сер. XIV. Психология*. 1984. № 2. С. 54–61.
9. Терещенко Н.М. Особливості структури любові у подружніх пар із різним ступенем задоволеності шлюбом. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Психологія*. 2012. № 1009, Вип. 49. С. 129–132.
10. Хмарук И.Н. Социально-психологические корреляты выбора способа реагирования в ситуации измены супруга: Дис. ...канд. психол. н.: 19.00.05. Ростов н/Д., 2000. 178 с.

Kazarova H.M. PSYCHOLOGICAL CONNECTION OF THE LEVEL OF SATISFACTION WITH MARRIAGE AND PERSONALITY ANXIETY

The article presents theoretical grounds for studying the relationship between satisfaction with marriage and manifestations of anxiety and experimental study of this connection.

It is determined that the family system is described by many parameters, the main of which are the following: the nature of emotional connections in the family, its role structure, features of interpersonal communication, ways of resolving conflicts, cohesion and subjective satisfaction with marriage.

The place and significance of the marriage satisfaction factor among other factors are analyzed, its integrative character is indicated. Subjective satisfaction of a spouse by marriage reflects a person's attitude to his own marriage and is an indicator of the needs of the family system. Researchers determine the satisfaction of marriage as an internal subjective assessment, the attitude of the spouses to their own marriage. Satisfaction with marriage is a stable emotional phenomenon - a feeling that can manifest itself both directly in emotions that arise in different situations, and in various thoughts, assessments, comparisons.

It is indicated that if the dissatisfaction with marriage is not sufficiently conscious, exists in the form of "smoldering" dissatisfaction, then complaints can be expressed in the form of experiencing fears, anxiety, uncertainty, feelings of frustration. Anxiety is an emotional experience that is subjectively perceived as negative, due to the expectation of something dangerous. At the same time, it has a diffuse character, not related to certain events.

Important components of "family anxiety" are also the feeling of helplessness and the feeling of inability to interfere with the course of events in the family. The presence of anxiety in one or both members of a married couple can affect their satisfaction with marriage in general, and there is also a reverse dependence – dissatisfaction with marriage increases the anxiety of the individual.

According to the results of the empirical study, a significant number of married couples who are somehow dissatisfied with marriage relations are determined, which indicates the crisis nature of the family in modern conditions. A significant part of surveyed demonstrated a high level of anxiety. Connection of the level of satisfaction with marriage and anxiety of the individual is confirmed.

Key words: *subjective estimation of marital relations, level of satisfaction with marriage, anxiety of the individual.*

Короход Я.Д.

Національний університет «Одеська юридична академія»

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ АРТ-ТЕРАПЕВТИЧНИМИ МЕТОДАМИ

У статті розглянуто арт-терапію як метод психологічної корекції, заснований на використанні художніх прийомів і засобів для символізації структурно-динамічних компонентів особистості з метою її психологічного дослідження і лікування. Також перераховано та охарактеризовано основні завдання, які ставить перед собою психолог, використовуючи та підбираючи окремі методи арт-терапії, етапи та методи арт-терапевтичного лікування. Наведені основні концептуальні ідеї використання арт-терапевтичних методів у психологічній корекції.

Визначено, що крім виховних і навчальних цілей арт-терапія відіграє важливу роль у психології: завдяки засобам арт-терапії людина вчиться бачити свої проблеми з боку, тим самим отримуючи можливість їх вирішення. Доведено, що сучасній психології потрібні додаткові дослідження в сфері арт-терапевтичного лікування для більш глибокого розуміння механізму її впливу на здоров'я людини. Ці дослідження повинні враховувати її інтегративний характер і представляти собою комплекс досліджень, що пов'язує в єдиний простір такі сфери людської діяльності, як мистецтво, наука, філософія і духовність.

Доведено, що на цей час арт-терапія – це напрям, що стрімко розвивається та здійснює психологічну допомогу і впливає на розвиток особистості та зрівноваження її психоемоційного стану. До неї спостерігається інтерес як з боку фахівців, так і з боку пересічних громадян, які відчувають ті чи інші життєві труднощі. У сучасній кризовій соціально-політичній та економічній обстановці закономірно, що великі групи населення відчувають значні психоемоційні стреси, переживають травматичний досвід. Арт-терапія – це саме той метод, який, отримавши масове поширення, може дати інструментарій для здійснення повномасштабних заходів і проєктів, спрямованих на реалізацію психологічної допомоги різним групам населення.

Ключові слова: людина, терапія, арт-терапія, мистецтво, психологічна корекція, психологічна допомога.

Постановка проблеми. Мистецтво і творчість є вирішальними факторами розвитку культури і становлення самосвідомості людини. Схильність до спонтанної творчої активності є одним із критеріїв розумності, здатності до досягнення духовних результатів і реалізації людиною свого екзистенціального потенціалу.

Арт-терапія – це досить активно розвинена галузь, яка займається питаннями розвитку людини. Враховуючи різноманітність та кількість публікацій останнього десятиліття, науковий інтерес до можливостей професійного застосування потенціалу мистецтва значно зріс. У практичній діяльності фахівців також спостерігається широке залучення арт-педагогічних засобів для вирішення найрізноманітніших завдань:

- розвитку морального виховання;
- попередження девіантної поведінки;
- корекційної роботи з дітьми та підлітками;
- формування сімейних цінностей;
- фізичного виховання;
- гуманізації та гуманітаризації освітнього процесу в навчальних закладах;

- музичного розвитку людини;
- підтримки обдарованих дітей тощо.

Термін «терапія» у перекладі з грецького означає «догляд», «лікування». Тлумачний словник Д. Ушакова визначає це поняття як «сукупність методів лікування будь-якої хвороби» [11].

Відкриття психології як науки минулого століття дозволило людині по-новому заглянути в глибини власного світу. Починаючи з Фрейда і Юнга, глибинна психологія, відкриваючи сферу несвідомого, знімає завісу з таємниці природи людської свідомості. Занурення в несвідоме можна пов'язати з першим етапом арт-терапевтичного лікування. На думку деяких фахівців у сфері арт-терапії, цей етап сам собою є «закінченим» лікуванням, оскільки пов'язаний з вивільненням творчої енергії [4, с. 315]. Психологія, методологічну основу якої використовує арт-терапія, свій основний акцент робить на наступному етапі «лікування творчістю», а досвід виходу в несвідоме використовується як відповідний пункт.

Якщо говорити про арт-терапію як метод психологічної допомоги, як вона представлена в сучасній психологічній практиці, то виникає двоє враження. З одного боку, виступає її відносна «легковажність» в зв'язку з доступністю, недостатністю методологічної бази і історично вивіреної традиції. Дійсно, арт-терапія однозначно не вкоренилася в жодній базовій психотерапевтичній традиції. У цьому сенсі вона не має єдиної методології, що дозволяє розглядати її як прикладний метод.

З іншого боку, її методи отримали на цей час дуже широке поширення, особливо на пострадянському просторі. Сьогодні можна спостерігати постійний пошук нових підстав і принципів, що поглиблюють розуміння природи психотерапевтичного мистецтва та творчості.

Арт-терапія на цей час є одним з методів, що активно розвиваються у практичній психології та психотерапії. У цій сфері спостерігаються пошуки нових форм і моделей, що дозволяють досягати значних психотерапевтичних ефектів.

Попри значний обсяг публікацій і різноманіття теоретичних уявлень про сутність практичних підходів з використанням арт-терапії, на цей час не існує її загального й вичерпного визначення. Історія і сучасний стан арт-терапії свідчать про наявність у ній різних шкіл, які часто абсолютно по-різному трактують поняття «арт-терапія» і зміст арт-терапевтичної практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями та проблемами психологічної корекції арт-терапевтичними методами займалися такі автори: Ф.І. Гиренок, Е. Крамер, Л.Д. Лебедева, Ш. Макніфф, Х. Плеснер, А.І. Копитін, Б.Д. Карвасарський, Н. Є. Пурніс, К. Рудестам та інші.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз особливостей застосування арт-терапії у психологічній корекції.

Виклад основного матеріалу. Арт-терапія – це «особливе» поняття, яке включає безліч різноманітних форм і методів. Своєю чергою це ускладнює формування їх загальноприйнятої класифікації [8, с. 43]. Така ситуація пов'язана з прикладною спрямованістю її методів і з тим, що вона зазвичай запозичує методологічно-теоретичні положення тих підходів, у рамках яких використовуються її специфічні (художньо-виразні та пластичні) прийоми та засоби.

У поданні засновника однієї з арт-терапевтичних асоціацій, доктора медичних наук А.І. Копитіна, арт-терапія – це «сукупність психологічних методів впливу, здійснюваних у контексті образотворчої діяльності клієнта та психотерапевтичних відносин, які використовуються

з метою лікування, психокорекції, психопрофілактики, реабілітації та тренінгу осіб з різними фізичними вадами, емоційними і психічними розладами, а також представників груп ризику». Інше визначення арт-терапії пропонує Л. Лебедева: «Турбота про емоційне самопочуття і психологічне здоров'я особистості, групи, колективу засобами художньої діяльності» [3].

Британська асоціація арт-терапевтів пропонує наступне визначення арт-терапії: це одна з форм психотерапії, яка використовує медіамистецтво як переважну модальність комунікації з метою зміни і розвитку особистості [12]. К. Рудестам зазначає, що арт-терапію слід розглядати як засіб спілкування між терапевтом і клієнтом на символічному рівні [10, с. 217].

У процесуальному аспекті арт-терапія пов'язана з використанням засобів мистецтва для передачі різних змістів психіки людини (почуття, емоції, ідеї, образи) з метою трансформації структури його світовідчуття. Н.Е. Пурніс, узагальнюючи положення ряду авторів, зазначає, що арт-терапія як метод передбачає використання технік і прийомів, спрямованих на навчання людини баченню в своїй образотворчій продукції істотного значення й усвідомлення її зв'язку з змістом свого внутрішнього світу та особистого досвіду [9, с. 12]. Художня творчість, актуалізована в рамках психотерапевтичного процесу, дозволяє клієнту висловити як більш ранні, так і актуальні почуття та потреби, як усвідомлювані, так і розташовані в сферах несвідомого, включаючи й ті, вираз яких вербально утруднено або заблоковано. Фактично візуальний образ, укладаючи в собі якесь суб'єктивне послання, виступає засобом комунікації між психологом і пацієнтом.

Багато дослідників вважають, що ефективність впливу арт-терапевтичного лікування пов'язана з формуванням візуальних образів, здатних впливати на стан здоров'я людини, а також з тим, як мозок і тіло реагують на заняття малюванням або іншими формами мистецтва. Арт-терапевт В. Льюсбрінк пише, що візуальні образи служать «мостом між тілом та свідомістю, або між свідомою переробкою інформації та фізіологічними змінами» [5, с. 322].

З урахуванням даних характеристик арт-терапію можна визначити таким чином: це метод психологічної допомоги, заснований на використанні художніх прийомів і засобів для символізації структурно-динамічних компонентів особистості з метою її психологічного дослідження і лікування.

Трактування художнього образу як проєкції символу дозволяє здійснювати його герменевтичний аналіз, тобто пошук прихованих змістів, натяків і аналогій.

Практика психологічної допомоги в рамках арт-терапії розгортається в чотирьох методичних аспектах:

- арт-терапія як практика розвитку особистості;
- арт-терапія як частина педагогічного процесу (арт-педагогіка);
- арт-терапія як метод корекції поведінкових і емоційних відхилень;
- арт-терапія як власне психотерапевтична практика.

Зазвичай під арт-терапією розуміють лікування, засноване на заняттях художньою творчістю. На початку свого становлення сфера використання арт-терапії обмежувалася діагностичним і психотерапевтичним планами. Сьогодні сфера її застосування значно розширилася, і вона набула статусу гуманітарної діяльності, пов'язаної з використанням різних видів мистецтв (таких як малювання, ліплення, танець тощо) для психічної гармонізації та розвитку людини [7, с. 7]. Попри використання методів і технологій арт-терапії в медицині та освіті, донині немає загальноприйнятої теорії, що пояснює ціліщу дію арт-терапії, що зазвичай пов'язують з її міждисциплінарним характером і коротким терміном вивчення.

На сьогоднішній день можна виділити безліч форм арт-терапії, а саме: образотворча терапія, музична терапія, танцювальна терапія, фототерапія, робота з гнучкими матеріалами, бібліотерапія (або казкотерапія) та інші.

Усі форми арт-терапії можна розділити на пасивну й активну групи. Під час використання пасивної форми відбувається взаємодія з готовими творами мистецтва, в активній формі відбувається створення творчого продукту самостійно.

В арт-терапевтичному процесі прийнято виділяти два етапи. Перший пов'язаний безпосередньо з самою творчістю (невербальний), другий – вербальний, пов'язаний з осмисленням творчого процесу. На етапі творчості форма сучасної арт-терапії, за всієї її різноманітності, багато в чому порівняна з архаїчними, «примітивними» формами мистецтва. Архаїчне мистецтво, як і арт-терапія, засноване на спонтанному самовираженні, ігнорує загальноприйняті критерії в оцінці його результату. І одному, і другому притаманні наївний характер, для якого важливий сам процес творчості. Занурення у творчий процес дає можливість людині потрапити в некультурний простір, вільний від норм і устано-

вок. «Культура опосередковує і нормалізує. Виховує і утворює» [1, с. 23]. Наївне стає простором народження реальності, яка не орієнтована на «іншого», а тому вільна від «його» коментарів.

На другому етапі відбувається осмислення творчого процесу – здійснюється зв'язок між несвідомим та свідомістю, відновлюючи їх взаємопроникнення і взаємовплив. Відбувається їх інтеграція, яка дозволяє подолати верховенство свідомості у психічному житті та досягти рівноваги між його свідомими та несвідомими аспектами. Вихід на з'єднання дослівного і словесного, несвідомого й свідомого, культури дає нове сприйняття себе та навколишнього світу. Ухвалення цих полярностей та усвідомлення їх взаємодії відкривають можливість їх цілісного сприйняття.

Основна мета арт-терапії полягає в гармонізації психічного стану через розвиток здатності самовираження та самопізнання. Через символи та метафори арт-терапія дозволяє безпечно опрацювати негативні емоції, почуття й досвід, усвідомити пригнічені страхи та тривоги, розвинути самодисципліну, сконцентрувати та перемкнути увагу і, звичайно ж, пробудити творчі здібності людини.

Згідно з німецьким філософом Хельмутом Плеснером, прагнення людини до самовираження зумовлено її рухом у напрямку постійного самостановлення, самовизначення; «Як ексцентрично організована істота вона повинна ще тільки зробити себе такою, якою вона вже є» [6, с. 268]. В акті творчості індивідуум не тільки реалізує свій спосіб існування, не тільки розширює свою суб'єктивність, але і пізнає себе.

Інакше кажучи, в просторі мистецтва особистість:

- заново творить себе;
- висловлює те, що не дозволяє собі висловити в умовах повсякденності;
- відкриває в собі нові можливості та творчі здібності;
- переживає особливе почуття трансцендентальної краси;
- розширює межі сприйняття і свідомості, змінюючи своє ставлення до дійсності і до себе.

Розглянуті твердження підкреслюють важливу роль арт-терапії в особистісному розвитку людини, яка реалізується як через сам процес – акт творчості, так і через досвід взаємодії з продуктом своєї творчості, тим самим розкриваючи нові грані людського «Я».

Слід зазначити, що специфіка арт-терапії така, що вона фактично не має обмежень у своєму застосуванні – ні вікових, ні пов'язаних із психічним статусом людини.

Різні вчені по-різному бачать можливості арт-терапії в психології та психіатрії.

Так, наприклад, Е. Крамер вважала можливим досягнення позитивних ефектів насамперед за рахунок «лікувальних» можливостей самого процесу художньої творчості, що дає можливість висловити, заново пережити внутрішні конфлікти і, у кінцевому рахунку, вирішити їх [2]. На думку А. Копитіна, цей вид психологічної корекції дозволяє розкрити цілий спектр внутрішніх людських можливостей, а саме: розвинути соціальні навички; підняти самооцінку особистості; значною мірою розвинути увагу, активність розумових процесів і пам'ять; навчитися самовиражатися через творче начало; вивчити нові методи релаксації; навчитися спілкуватися з суспільством, використовуючи свій творчий потенціал, тощо.

Висновки. Робота методами арт-терапії має великий потенціал у розвитку цінностей творення і переживання – через творчий продукт, його створення і осмислення, через проживання емоцій у процесі творчого акту, через зіткнення з творами мистецтва та навколишнім середови-

щем. Орієнтація на інсайт в арт-терапії дозволяє вибудувати цінність відносин через переосмислення свого досвіду в процесі терапії. Таким чином арт-терапія створює майданчик для пошуку смислу та його присвоєння. Так само варто відзначити, що результатом арт-терапії є почуття задоволення, що виникає у результаті реалізації явних або прихованих талантів людини і їх подальшому розвитку.

На цей час арт-терапія – це напрям, що стрімко розвивається та здійснює психологічну допомогу і впливає на розвиток особистості. До неї спостерігається інтерес як з боку фахівців, так і з боку пересічних громадян, які відчувають ті чи інші життєві труднощі. У сучасній кризовій соціально-політичній та економічній обстановці закономірно, що великі групи населення відчувають значні психоемоційні стреси, переживають травматичний досвід. Арт-терапія – це саме той метод, який, отримавши масове поширення, може дати інструментарій для здійснення повномасштабних заходів і проєктів, спрямованих на реалізацію психологічної допомоги різним групам населення.

Список літератури:

1. Гиренок Ф.И. Археография наивности. Философия наивности / сост. Мигунов. Москва : Изд-во МГУ, 2001. 384 с.
2. Крамер Э. Арт-терапия с детьми. Москва : Генезис, 2014. 206 с.
3. Лебедева Л.Д. Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий. Санкт-Петербург : Речь, 2003. 256 с.
4. Макнифф Ш. Творчество за рамками привычного: расширение возможностей психологических исследований с помощью искусства. *Арт-терапия – новые горизонты* / под ред. А.И. Копытина. Москва : Когито-Центр, 2006.
5. Мальчиоды К. Арт-терапия и мозг. *Арт-терапия – новые горизонты* / под ред. А.И. Копытина. Москва : Когито-Центр, 2006. С. 322-328.
6. Плеснер Х. Ступени органического и человек: Введение в философскую антропологию. Москва, 2004. 370 с.
7. Практикум по арт-терапии / под ред. А.И. Копытина. Санкт-Петербург : Издательство «Питер», 2000. 448 с.
8. Психотерапевтическая энциклопедия / под ред. Б.Д. Карвасарского. Санкт-Петербург : Питер-Юг, 2006. 944 с.
9. Пурнис Н.Е. Арт-терапия в развитии персонала. Санкт-Петербург : Речь, 2008. 176 с.
10. Рудестам К. Групповая психотерапия. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 384 с.
11. Толковый словарь русского языка / под ред. Д. Н. Ушакова. URL: <http://ushakovdictionary.ru/word.php?wordid=76745>.
12. What is Art Therapy? URL: <http://www.baat.org/About-Art-Therapy>.

Korokhod Ya.D. FEATURES OF PSYCHOLOGICAL CORRECTION BY ART-THERAPEUTIC METHODS

The article considers art therapy as a method of psychological correction, based on the use of artistic techniques and tools to symbolize the structural and dynamic components of personality for the purpose of its psychological research and treatment. The main tasks set by the psychologist, using and selecting individual methods of art therapy, stages and methods of art therapeutic treatment are also listed and characterized. The main conceptual ideas of using art-therapeutic methods in psychological correction are given.

It is determined that in addition to educational and training goals, art therapy plays an important role in psychology: thanks to the means of art therapy, a person learns to see their problems from the outside, thus gaining the opportunity to solve them. It is proved that modern psychology needs additional research in the

field of art-therapeutic treatment for a deeper understanding of the mechanism of its impact on human health. These studies should take into account its integrative nature and be a set of studies that connects in a single space such areas of human activity as art, science, philosophy and spirituality.

It is proved that currently art therapy is a rapidly developing area that provides psychological assistance and affects the development of personality and balancing its psycho-emotional state. There is interest in it, both from experts and from ordinary citizens who experience certain life difficulties. In the current crisis of socio-political and economic conditions, it is natural that large groups of the population experience significant psycho-emotional stress, experience traumatic experiences. Art therapy is exactly the method that, having become widespread, can provide tools for the implementation of full-scale activities and projects aimed at the implementation of psychological assistance to various groups.

Key words: *person, therapy, art therapy, art, psychological correction, psychological help.*

Леонова І.М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

АНАЛІЗ ОТРИМАНИХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ ЗМІСТОВНОГО НАПОВНЕННЯ ЧИННИКІВ, ЯКІ ВПЛИВАЮТЬ НА ЖІНОЧУ САМОТНІСТЬ

У статті наведено результати кореляційного аналізу, де виявлені взаємозв'язки змістовного наповнення чинників, які впливають на жіночу самотність. У процесі аналізу було виявлено, що самотність жінок має зв'язок із незадоволеністю в міжособистісних стосунках (сім'я, партнер, значущий інший) і у великих соціальних групах, тобто в соціумі взагалі. Головними індикаторами дисгармонійності у стосунках виявились: гендерна нерівність, незадоволеність сприйняття свого Я-образу, страх саморозкриття, конфліктність, напруженість, агресивність. Викрито зв'язок між самотністю і внутрішніми станами особистості жінки: почуттям безглуздості існування, почуттям неприкаяності й обмеженістю власних можливостей робити вільний вибір у своїх бажаннях і потребах, незалежно від обставин. Виявлено, що соціальна самотність жінок першочергово пов'язана з гендерною / статевую) нерівністю, яка проявляється в дискримінації, супроводжується соціальними конфліктами, переводить діяльність обох статей у конкурентні стосунки. Також було виявлено, що гендерна нерівність у партнерських стосунках (стереотипи, міфи, сімейні ролі) взаємопов'язана з переживанням сімейної самотності, аж до відмови будувати сімейних зв'язків на користь самореалізації. Окрім цього, сімейна самотність взаємопов'язана з переживанням нестачі інтимності / тісної емоційно прихильності для довірливого спілкування (саморозкриття) у партнерських взаєминах. Щодо романтичної самотності, то вона передусім пов'язана з переживанням сімейної самотності, що вказує на певну цінність створення сім'ї для жінки. Саме відсутність чи складність у побудові близьких стосунків у парадигмі діади «чоловік – жінка» робить цю потребу незадоволеною, впливає негативно на емоційне благополуччя жінки загалом, порушує гармонізацію її Я-концепції, є джерелом внутрішньоособистісного конфлікту і негативних переживань, як-от: невпевненість, відчай, страх залишитись самій. Аналіз кореляційних зв'язків показав, що складові сенсу життя особистості жінки (робота, процес, результат, цілі, особисті досягнення тощо) зменшують почуття самотності.

Ключові слова: самотність, соціальна самотність, романтична самотність, сімейна самотність, страх бути самій, міжособистісні стосунки, індивідуально-особистісні риси, мотиви та потреби, причини та настанови.

Постановка проблеми. Самотність є однією з найбільш актуальних проблем сучасного суспільства. Це не тільки складний феномен індивідуального життя людини, а й найважливіше суспільне явище, яке потребує постійного дослідження. У суспільстві психологічно дане явище розуміється як хворобливий емоційний стан, наслідками якого є депресія, агресія, девіантна поведінка, суїцид, тобто ті негативні соціальні наслідки, які деформують саму особистість. На жаль, активна взаємодія в соціальному оточенні не задовольняє потребу людини у близькому спілкуванні, необхідному для подолання негативних переживань самотності. Тому тема дослідження, змістовного наповнення чинників, які впливають на переживання самотності, є актуальною, дозволяє побачити чинники, які

підсилюють це переживання, а також ті, які знижують ризик його виникнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідники Є.Н. Заворотних [1], Г.В. Іванченко [2], О.В. Левіна [5] стверджують, що людина у ХХІ ст. відчувається все більш соціально ізольованою, відчуженою та відкинутою від оточення, погоджуються з тим, що самотність є не тільки психологічним станом особистості, а й фізіологічним, соціальним і фізичним станом у взаєминах з оточенням різного соціального статусу.

Учені L.C. Hawkey, J.T. Casierro [13] у своїх трудах акцентували увагу на тому, що проблема самотності ускладнює процес соціальної адаптації.

У низці наукових досліджень було доведено, що самотність деяким чином впливає на психологічне і фізіологічне здоров'я людини,

спричиняє депресію, тривогу, невпевненість, когнітивні розлади, психічні розлади з ризиком суїциду, адиктивну і делінквентну поведінку (підвищена конфліктність і агресивність, залежність від психоактивних речовин тощо) [12; 14; 18; 17; 21].

Науково доведено, що переживання почуття психосоціального ризику самотності пов'язане з віковими особливостями / кризами. Науковці С.Р. Victor, S.J. Scambler [20] виокремлюють п'ять незалежних чинників чутливості до самотності в людей похилого віку: сімейний стан, зростання почуття самотності за останні роки, схильність до психічних захворювань, погіршення самопочуття і поганий стан здоров'я. Також причинами переживання самотності є зменшення частоти соціальних контактів, сімейної підтримки (втрата соціальної ролі, смерть партнера, розлучення, переїзд тощо) [15; 16; 19].

Безсумнівний той факт, що почуття самотності зачіпає великий пласт проблем у житті людини, особливо це стосується жінок. Незважаючи на нинішній стан розробленості проблеми жіночої самотності, її особливостей, причин, проявів (К. Хорні й Е. Фромм, Н.В. Хамітов, Н.О. Цветкова, Н.В. Щитова, М.М. Токарева, Є.В. Кулаєва, Л.О. Коростильова) [3; 4; 6–11], варто зауважити, що поки немає однозначного тлумачення виникнення і переживання почуття самотності в жінок, того, які саме чинники пов'язані із цим переживанням.

Постановка завдання. Мета дослідження – виявлення змістовного наповнення чинників, які мають взаємозалежний зв'язок із самотністю жінки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження жіночої самотності нерозривно пов'язане з аналізом чинників, які підвищують або, навпаки, зменшують почуття самотності. Тому для виявлення зв'язків **самотності** за опитувальниками SELSA, «Особистісним опитувальником емоційного ставлення» А.Т. Джерсайлда і шкалою інтимності Бернса з показниками **міжособистісних стосунків** (диференційована шкала Н. Шмідт DLS, SELSA, Методика суб'єктивної оцінки міжособистісних стосунків СОМО, методика маскулітності – фемінності С. Бем); з **індивідуально-особистісними рисами** (Фрайбурзький особистісний опитувальник FPI (форма В), «Особистісний опитувальник емоційного ставлення» А.Т. Джерсайлда, Методика діагностики комунікативної соціальної компетентності (далі – КСК)); **мотивами та потребами** («Базові прагнення» О.І. Моткова, Методика актуальності основних потреб у модифікації І.О. Акіндінової, Тест сенсо-

життєвих орієнтацій (далі – СЖО) Д.О. Леонтьєва, Методика діагностики спрямованості особистості на мотивацію до успіху та до уникнення невдач Т. Елерса), а також **причин та настанов** (шкала інтимності Бернса, методика «Індекс якості життя» Р.С. Еліота) був використаний кореляційний аналіз.

Вибірку досліджуваних становили жінки віком 25–55 років. Загальна кількість досліджуваних – 270 осіб.

Аналіз кореляційного зв'язку самотності жінок із показниками змістовного наповнення чинників, що впливають на рівень переживання, представлені в таблиці 1.

Отримані дані (табл. 1) значення коефіцієнтів кореляції між почуттям самотності і показниками міжособистісних стосунків, індивідуально-особистісними рисами, мотивами і потребами свідчать про те, що в жінок спостерігається позитивний кореляційний зв'язок між шкалою **соціальна самотність** і: стосунками з більш крупними групами (соціум) – 0,301 ($p \leq 0,05$), відхиляючою педантичністю – 0,285 ($p \leq 0,01$), статевим конфліктом – 0,218 ($p \leq 0,01$), самотністю – 0,193 ($p \leq 0,01$), безнадійністю – 0,193 ($p \leq 0,01$). А також негативний кореляційний зв'язок із такими показниками, як: робота і кар'єра – -0,257 ($p \leq 0,01$), загальний показник ОЖ – -0,218 ($p \leq 0,05$), процес – -0,203 ($p \leq 0,01$), потреба в безпеці – -0,198 ($p \leq 0,01$), цілі – -0,196 ($p \leq 0,01$). Отже, за допомогою кореляційних зв'язків можна говорити про те, що соціальна самотність жінок першочергово пов'язана з гендерною нерівністю, яка є досить негативним явищем, проявляється в дискримінації та соціальних конфліктах. За наявності гендерної дискримінації жінка на кожному етапі свого життя відчуває обмеженість у діях, у виборі професії, в особистому розвитку, у своїх правах тощо. Саме функціонування статевих конфліктів унеможливує стабілізацію в соціумі, переводить діяльність обох статей у конкурентні стосунки з метою доведення власної неповторності та більшої значущості для суспільства. Незадоволеність своїм місцем, посадою, сімейною роллю і статусом у соціальному оточенні призводить жінку до більш прискіпливого вимагання від себе порядку, дотримання найдрібніших формальностей. Але в разі отримання незадоволеного результату вони можуть втратити надію на свій успіх досягти рівності правового статусу жінки і реалізуватись у суспільстві. Також варто зазначити, що саме складові частини сенсу життя особистості жінки (робота, процес, результат, цілі тощо) зменшують почуття соціальної самотності жінок.

Значення коефіцієнтів кореляції між самотністю жінок і показниками міжособистісних стосунків, індивідуально-особистісними рисами, мотивами і потребами

Показники	Соціальна самотність	Сімейна самотність	Романтична самотність	Самотність	Страх залишитися самій
<i>Показники міжособистісних стосунків</i>					
Сімейна самотність			0,40**	0,28**	0,29**
Романтична самотність		0,40**			
Соціальна самотність				0,19**	
Напруженість у стосунках				0,22**	
Відчуженість у стосунках			0,24**		
Сім'я		0,20**			
Конфліктність у стосунках				0,24**	
Агресія у стосунках		0,22**			
Стосунки з більш крупними групами (соціум)	0,30*			0,21**	
<i>Індивідуально-особистісні риси (соціально-психологічна характеристика)</i>					
Безглуздість існування				0,31**	
Відкритий, легкий, комунікативний, товариський (II A)			-0,21**		
Самотність	0,19**	0,28**			
Почуття неприкаяності, бездомність		0,23**		0,35**	
Екстраверсія/інтроверсія		-0,28**			
Товариськість			-0,20**		
Кмітливість, розвиток логічного мислення (VIII B)		-0,43**	-0,21**	-0,37**	-0,26**
Реактивна агресивність		0,24**		0,25**	0,23**
Безнадія	0,19**		0,28**		0,22**
Ворожий конфлікт		0,24**	0,30**	0,25**	
Статевий конфлікт	0,29**	0,38**		0,27**	
Свобода вибору, ставлення до авторитету				0,25**	
Розбіжність між реальним і ідеальним Я		0,23**		0,36**	
Спонтанна агресія				0,31**	
Свобода волі				0,33**	
<i>Причини та настанови</i>					
Відчай		0,33**		0,21**	0,44**
Невпевненість		0,23**			0,32**
Спілкування із друзями і близькими		-0,27**		-0,20**	
Страх залишитися самій		0,29**			
Здоров'я		-0,33**			
Особисті устремління і досягнення		-0,31**		-0,23**	
Страх саморозкриття		0,29**	0,30**	0,24**	0,35**
Негативні емоції					
Боязкість і соціальна тривога			-0,20**		0,31**
Індекс якості життя (ІЯЖ)		-0,29**			
Образа і гіркота					0,33**
Робота і кар'єра	-0,26**	-0,35**	-0,24**	-0,31**	
Відхиляюча педантичність	0,28**				0,23**
<i>Мотиви та потреби</i>					
Загальний показник ОЖ (цілі, результат, процес, контроль, тощо)	-0,22*	-0,28**	-0,30**		
Гармонійність сили базових стремлінь А				-0,22**	
Гармонізація реалізації базових устремлінь Б			-0,24**		
Рівень загальних показників базової особистості А і Б			0,30**		
Локус контролю життя		-0,33**	-0,27**		0,21**
Потреба в самореалізації			-0,21**		
Процес	-0,20**	-0,24**	-0,30**		
Матеріальне становище		-0,28**	-0,21**	-0,31**	
Цілі	-0,20**				
Потреба в безпеці	-0,20**				

Note: * p < 0,05; ** p < 0,01

Виявлено позитивний кореляційний зв'язок між шкалами **сімейна самотність** і: *романтична самотність* – 0,399 ($p \leq 0,01$), *статевий конфлікт* – 0,382 ($p \leq 0,01$), *відчай* – 0,327 ($p \leq 0,01$), *страх залишитись самій* – 0,294 ($p \leq 0,01$), *страх саморозкриття* – 0,286 ($p \leq 0,01$), *самотність* – 0,277 ($p \leq 0,01$), *реактивна агресія* – 0,244 ($p \leq 0,01$), *ворожий конфлікт* – 0,242 ($p \leq 0,01$), *невпевненість* – 0,233 ($p \leq 0,01$), *почуття неприкаяності, бездомності* – 0,232 ($p \leq 0,01$), *розбіжність між реальним та ідеальним Я* – 0,228 ($p \leq 0,01$), *агресія у стосунках* – 0,215 ($p \leq 0,01$), *сім'я* – 0,204 ($p \leq 0,01$). Також виявлений негативний кореляційний зв'язок із такими показниками, як: *кмітливий, з розвитком логічного мислення VIII В* – -0,434 ($p \leq 0,01$), *робота і кар'єра* – -0,348 ($p \leq 0,01$), *здоров'я* – -0,334 ($p \leq 0,01$), *локус контролю життя* – -0,325 ($p \leq 0,01$), *особисті досягнення* – -0,311 ($p \leq 0,01$), *ІЯЖ (індекс якості життя)* – -0,287 ($p \leq 0,01$), *екстраверсія й інтроверсія* – -0,283 ($p \leq 0,01$), *матеріальне становище* – -0,278 ($p \leq 0,01$), *загальний показник життя (ОЖ)* – -0,276 ($p \leq 0,01$), *спілкування із друзями і близькими* – -0,268 ($p \leq 0,01$), *відкритість* – -0,247 ($p \leq 0,01$), *процес* – -0,242 ($p \leq 0,01$).

Отже, за допомогою кореляційних зв'язків можна говорити про те, що переживання самотності жінок у сімейних стосунках виникає через статево нерівність, а саме гендерні стереотипи (чоловік – глава сім'ї, б'є – значить любить, інші), міфів (у жінки менше інтелекту, ніж у чоловіків; нелогічні з ірраціональним мисленням тощо), ролі жінки в сім'ї, яку вона повинна виконувати (народити дітей, стати гарною домогосподаркою тощо). Саме через нестачу в партнерських стосунках інтимності / тісної емоційно прихильності для довірливого спілкування (саморозкриття), зумовлених недомовками, критикою, осудом, докорами, образами, які мають руйнівну силу у відносинах між подружжям, у жінки виникає страх залишитись самій, який супроводжується відчуттям невпевненості і відчаєм. Жінка прагне зберегти рівновагу між бажаним і досягнутим рівнем у міжособистісних стосунках і стикається із проблемою незадоволеності своїм образом Я, що надалі стає джерелом внутрішньоособистісних конфліктів і негативних переживань. Також статеві конфлікти через гендерну нерівність можуть узагалі вплинути на різку зміну поглядів самореалізації сучасної жінки, спонукати до зростання її освіченості, вводити від обтяжуючих, на її думку, сімейних зв'язків. Отже, тут варто зазначити, що саме особисті досягнення, робота, кар'єрний зріст, а також можливість відкритого спілкування із дру-

зями і близькими знижують відчуття сімейної самотності, відіграють функцію переключення.

Також виявлений позитивний кореляційний зв'язок між шкалами **романтична самотність** і: *сімейна самотність* – 0,399 ($p \leq 0,01$), *страх саморозкриття* – 0,301 ($p \leq 0,01$), *рівень загальних показників базової особистості А і Б* – 0,300 ($p \leq 0,01$), *безнадійність* – 0,278 ($p \leq 0,01$), *ворожий конфлікт* – 0,239 ($p \leq 0,01$), *відчуженість у стосунках* – 0,237 ($p \leq 0,01$), *боязкість і соціальна тривога* – 0,198 ($p \leq 0,01$). А також негативний зв'язок із такими показниками, як: *процес* – -0,305 ($p \leq 0,01$), *загальний показник життя (ОЖ)* – -0,295 ($p \leq 0,01$), *локус контролю (ЛК) життя* – -0,271 ($p \leq 0,01$), *гармонізація, реалізація базових устремлінь Б* – -0,242 ($p \leq 0,01$), *робота і кар'єра* – -0,236 ($p \leq 0,01$), *товариськість* – -0,219 ($p \leq 0,01$), *потреба самореалізації* – -0,211 ($p \leq 0,01$), *матеріальне становище* – -0,207 ($p \leq 0,01$), *кмітливий, з розвитком логічного мислення VIII В* – -0,206 ($p \leq 0,01$), *відкритість, легкість, комунікативність, товариськість II А* – -0,205 ($p \leq 0,01$).

Отже, у результаті проведеного аналізу кореляційних зв'язків можна говорити про те, що романтична самотність жінок передусім пов'язана із сімейною самотністю, тобто для жінки інститут сім'ї перебуває на досить значущому місці. А відсутність близьких стосунків у парадигмі діади «чоловік – жінка» (партнера, значущого іншого), що характеризуються високою вибірковістю, стійкістю й амбівалентністю в емоційних проявах із сексуальними потребами і прагненнями бути впевненими у взаємності почуттів партнера, робить цю потребу незадоволеною, впливає негативно на емоційне благополуччя жінки загалом. У побудові близьких відносин відіграє велику роль стан гармонійності Я-концепції жінки, де усвідомлення невідповідності між бажаним і реальним рівнем близькості у взаєминах з іншим супроводжується неприємними переживаннями відчуття тривоги і безнадійності. Також переживання романтичної самотності пов'язане з ознаками самозамкнутості жінки, які є наслідком страху саморозкриття. Жінка усвідомлює свою відчуженість у стосунках, де немає місця для довіри, розуміння, близькості, перебуває в зоні дискомфорту, унаслідок чого виникають ворожі почуття до протилежної статі, які спричиняють конфлікти.

Також позитивний кореляційний зв'язок спостерігається за шкалами **самотність** і: *розбіг між реальним та ідеальним Я* – 0,359 ($p \leq 0,01$), *почуття неприкаяності, бездомності* – 0,354 ($p \leq 0,01$), *свобода волі* – 0,331 ($p \leq 0,01$), *безглуздість*

існування – 0,307 ($p \leq 0,01$), спонтанна агресія – 0,306 ($p \leq 0,01$), сімейна самотність – 0,277 ($p \leq 0,01$), статевий конфлікт – 0,268 ($p \leq 0,01$), реактивна агресивність – 0,254 ($p \leq 0,01$), ворожий конфлікт – 0,253 ($p \leq 0,01$), свобода вибору ставлення до авторитету – 0,245 ($p \leq 0,01$), страх саморозкриття – 0,244 ($p \leq 0,01$), конфліктність у стосунка х – 0,239 ($p \leq 0,01$), гармонійність сили базових устремлень А – -0,224 ($p \leq 0,01$), напруженість у стосунках – 0,220 ($p \leq 0,01$), стосунки з більш великими групами (соціум) – 0,214 ($p \leq 0,01$), відчай – 0,214 ($p \leq 0,01$), соціальна самотність – 0,193 ($p \leq 0,01$). Також показаний і негативний зв'язок між самотністю і кмітливостю, розвитком логічного мислення VIII В – -0,366 ($p \leq 0,01$), роботою і кар'єрою – -0,313 ($p \leq 0,01$), матеріальним становищем – -0,308 ($p \leq 0,01$), особистими досягненнями – -0,231 ($p \leq 0,01$), спілкуванням із друзями та близькими – -0,204 ($p \leq 0,01$).

Отже, найбільші кореляційні зв'язки виявлені між самотністю і міжособистісними стосунками й індивідуально-особистісними рисами. Можна говорити про те, що самотність загалом пов'язана з недостатністю міжособистісних стосунків як у сім'ї, так і в соціумі, у великих соціальних групах. Індикаторами дисгармонійності у взаєминах з іншими людьми виступають: конфліктність, напруженість, агресивна поведінка і гендерна нерівність. Через відчуття незадоволеності сприйняття свого Я-образу (соціальні ролі, набір власних рис) жінки переживають внутрішній конфлікт, який супроводжується амбівалентними проявами.

Серед причин, які пов'язана з переживанням самотності, відчай, пов'язаний із суб'єктивним відчуттям неможливості задовольнити свою потребу в саморозкритті (бути собою, відкритися) через страх стати вразливою для інших.

Також самотність має зв'язок із внутрішніми станами особистості жінки, які впливають на стосунки з оточенням, як-от: почуття **безглуздості існування**, унаслідок чого жінка не відчуває своєї значущості в оточенні; **почуття неприкаяності**, яке супроводжується недостатньою особистісною включеністю в роботу, спілкування з оточенням, у сімейні стосунки, тобто відчуженістю від всіх подій, які відбуваються навколо неї; почуття обмеженості власних можливостей робити вибір у своїх бажаннях і потребах, незалежно від обставин.

Також у жінок спостерігається позитивний кореляційний зв'язок між **страхом залишитись самій** і відчаем – 0,444 ($p \leq 0,01$), страхом саморозкриття – 0,348 ($p \leq 0,01$), образою і гіркотою –

0,325 ($p \leq 0,01$), невпевненістю – 0,321 ($p \leq 0,01$), боязкістю і соціальною тривогою – 0,313 ($p \leq 0,01$), сімейною самотністю – 0,294 ($p \leq 0,01$), реактивною агресією – 0,234 ($p \leq 0,01$), відхиляючою педантичністю – 0,225 ($p \leq 0,01$), безнадійністю – 0,222 ($p \leq 0,01$), негативний зв'язок із такими показниками, як: кмітливостю, розвитком логічного мислення VIII В – -0,255 ($p \leq 0,01$), локус контролю (ЛК) життя – -0,207 ($p \leq 0,01$). Отримані дані кореляційних зв'язків дозволяють говорити про те, що **страх залишитись самій** у жінок пов'язаний із невпевненістю в собі та страхом переживання бути собою в оточенні, де виникає дискомфорт, що доведеться перейти до більш особистого спілкування, у якому вони можуть стати вразливими для інших. Жінки оберігають себе від осуджень, негативної критики, образ і докорів із боку оточення, а також не хочуть бути приниженою і збентеженою у присутності інших, вимагають від себе більш акуратної поведінки, дотримуються найдрібніших формальностей. Але коли перебувають у стані постійного контролю своїх емоційних проявів у поведінці, зважаючи на те, що ключовим аспектом цього є страх залишитись самотною, у моменти усвідомленої загрози їхній особистості (сварка, конфлікт, приниження) вони можуть дати відповідну захисну агресивну реакцію, унаслідок якої зазначений страх збільшиться.

Висновки. Отже, аналіз отриманих кореляційних зв'язків дозволяє нам говорити про те, що **самотність** жінок загалом пов'язана з недостатністю міжособистісних стосунків як у сім'ї, так і у великих соціальних групах (соціум). Де головними індикаторами дисгармонійності у стосунках виступають: конфліктність, напруженість, агресивна поведінка, гендерна нерівність, а також незадоволеність сприйняття свого Я-образу (соціальні ролі, набір власних рис), що супроводжується переживанням внутрішнього конфлікту з амбівалентними проявами у поведінці жінок. Показано, що суттєвою причиною самотності виступає страх саморозкриття, який супроводжується почуттям відчаю. Також виявлений зв'язок між самотністю і внутрішніми станами особистості жінки, як-от: почуття **безглуздості існування** (жінка не відчуває своєї значущості в оточенні), **почуття неприкаяності** (мала особистісна включеність у життєві процеси, відчуженість від усіх подій, які відбуваються навколо), **почуття обмеженості власних можливостей робити вибір** у своїх бажаннях і потребах, незалежно від обставин.

Виявлено, що **соціальна самотність** жінок першочергово пов'язана з гендерною нерівністю, яка є негативним явищем, проявляється в дискримінації (обмеженість у діях, виборі професії, особистому розвитку, власних правах тощо) та соціальних конфліктах, переводить діяльність обох статей у конкурентні стосунки. Саме незадоволеність своїм місцем, посадою, сімейною роллю і статусом у соціальному оточенні призводить жінку до вимагання від себе більш прискіпливого дотриманням найдрібніших формальностей. Але в разі отримання незадовільного результату жінки можуть втратити надію на можливість досягти рівності правового статусу і реалізуватись у соціумі.

Також виявлений зв'язок між переживанням **сімейної самотності** і статевої / гендерної нерівності в партнерських стосунках (стереотипи, міфи, сімейні ролі). Саме через нестачу інтимності (тісна емоційна прихильність) для довірливого спілкування (саморозкриття), зумовлену недоумками, критикою, осудом, докорами, образами, які мають руйнівну силу у відносинах між подружжям, у жінки виникає розбіжність у Я-образі, є джерелом внутрішньоособистісного конфлікту і негативних переживань, як-от: невпевненість, відчай, страх залишитись самій. Також варто зазначити, що виявлений зв'язок сімейної самотності з особистісними досягненнями, роботою, кар'єрою свідчить про те, що статевий конфлікт гендерної нерівності може взагалі змінити погляд жінки на самореалізацію і відмову від сімейних зв'язків.

Виявлено, що **романтична самотність** жінок передусім пов'язана з переживанням сімейної

самотності. Тобто для жінки сім'я перебуває на досить значущому місці, а відсутність чи складність у побудові близьких стосунків у парадигмі діади «чоловік – жінка» (партнера, значущого іншого), робить цю потребу незадоволеною, впливає негативно на емоційне благополуччя жінки загалом, порушує гармонізацію її Я-концепції. Це робить жінку замкнутою, тривожною і відчуженою у стосунках, де немає місця для довіри, розуміння, близькості. Жінка перебуває в зоні дискомфорту, у неї виникають ворожі почуття до протилежної статті, які знаходять вихід у конфліктах, що лишає будь-якої надії на побудову міжособистісних стосунків із значущим іншим.

Також було виявлено, що у жінок **страх залишитись самій** пов'язаний із невпевненістю у собі (бути прийнятою іншими) і страхом саморозкриття (поділитись особистісним і стати вразливою для інших). Тому жінка постійно перебуває у стані контролю своїх емоцій, оберігає себе від осуджень, негативної критики, образ, приниження з боку оточення, вимагає від себе більш прискіпливої і акуратної поведінки, дотримання найдрібніших формальностей. Але в разі реальної загрози їхній особистості жінки можуть дати відповідну захисну агресивну реакцію, унаслідок якої страх залишитись нікому не потрібною збільшиться.

Варто зазначити, що аналіз кореляційних зв'язків показав, що саме складові частини сенсу життя особистості жінки (робота, процес, результат, цілі, особисті досягнення тощо) зменшують почуття самотності жінок, слугують функцією переключення.

Список літератури:

1. Заворотных Е.Н. Социально-психологические особенности одиночества как субъективного переживания : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. Санкт-Петербург, 2009. 254 с.
2. Иванченко Г.В. Универсум одиночества: социологические и психологические очерки. Москва : Университетская книга ; Логос, 2008. 408 с.
3. Коростылева Л.А. Психология самореализация личности: брачно-семейные отношения. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 2000. 292 с.
4. Кулаева Е.В. Самоопределение женщин с различными типами гендерной идентичности : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. Ярославль, 2009. 191 с.
5. Левина О.В. Одиночество в социально-генерационной структуре современного российского общества: геронтологический аспект : дис. ... канд. психол. наук: 22.00.04. Ростов-на-Дону, 2001. 141 с.
6. Токарева М.Н. Теоретические основы изучения проблемы одиночества и ее взаимосвязь с общением в социальных сетях. *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Научный поиск молодых ученых*. 2015. Вып. № 11. С. 129–135.
7. Фромм Э. Бегство от свободы. Москва : Прогресс, 1990. 269 с.
8. Хамитов Н.В. Освобождение от одиночества. Москва ; Харьков : ООО «Издательство «АСТ»» ; Торсинг, 2005. 416 с.
9. Хорни К. Женская психология. Санкт-Петербург : Восточно-Европейский ин-т. психоанализа, 1993. С. 75.

10. Цветкова Н.А. Личностные особенности одиноких женщин, обращающихся за психологической помощью. *Женщина в российском обществе*. 2014. № 3. С. 61–72.
11. Щитова Н.В. Социально-психологические особенности одиноких женщин : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. Воронеж, 2009. 186 с.
12. Cacioppo J.T. Hughes M.E. Loneliness as a specific risk factor for depressive symptoms: *Cross-sectional and longitudinal analyses*. *Psychology and Aging*. 2006. P. 140–151.
13. Hawkley L.C., Cacioppo J.T. Loneliness Matters: A Theoretical and Empirical Review of Consequences and Mechanisms. *Annals of Behavioral Medicine*. 2010. Vol. 40. Issue 2. P. 218–227. DOI: 10.1007/s12160-010-9210-8.
14. Heikkinen R., Kauppinen M. Depressive Symptoms in Late Life: A 10-Year Follow-Up. *Archives of Gerontology and Geriatrics*. 2004. P. 38, 239–250. DOI: 10.1016/j.archger.2003.10.004.
15. Network Correlates of Social and Emotional Loneliness in Young and Older Adults / R. Laura et al. *Green Network Correlates of Social and Emotional Loneliness in Young and Older Adults*. Florida Atlantic University, 2001, March 1. Vol. 27. Issue 3. P. 281–288.
16. Pinquart M. Influences on loneliness in older adults: A meta-analysis. *Basic and Applied Social Psychology*. 2001. № 23. P. 245–266.
17. Loneliness and nursing home admission among rural older adults / D.W. Russell et al. *Psychology and Aging*. 1997. № 12 (4). P. 574–589. DOI: 10.1037/0882-7974.12.4.574.
18. Stravynski A., Boyer R. Loneliness in relation to suicide ideation and parasuicide: A population-wide study. *Suicide and Life-Threatening Behavior*. 2001. № 31 (1). P. 32–40. DOI: 10.1521/suli.31.1.32.21312.
19. Internet Use and Loneliness in Older Adults / S. Sum et al. *Cyber Psychology & Behavior*. 2008. Vol. 11. № 2. P. 208–211.
20. The prevalence of, and risk factors for, loneliness in later life: A survey of older people in Great Britain / C.R. Victor et al. *Ageing & Society*. 2005. Vol. 25 (3). P. 357–375. DOI: 10.1017/S0144686X04003332.
21. Loneliness and risk of Alzheimer disease / R.S. Wilson et al. 2007. № 64 (2). P. 234–40. DOI: 10.1001/archpsyc.64.2.234.

Leonova I.M. CONTENT OF THE CONTENT OF FACTORS AFFECTING WOMEN'S LONELINESS

The article presents the results of correlation analysis, which revealed the relationship between the content of factors that affect women's loneliness. The analysis revealed that women's loneliness has some connection with dissatisfaction in interpersonal relationships (family, partner, significant other) and in large social groups, is in society in general. The main indicators of disharmony in the relationship were: gender inequality, dissatisfaction with the perception of their I-image, fear of self-disclosure, conflict, tension, aggression. The connection between loneliness and the inner states of a woman's personality is revealed: a sense of meaninglessness of existence, a feeling of restlessness and limited ability to make free choices in their desires and needs, regardless of certain circumstances. It has been found that women's social loneliness is primarily related to gender (gender) inequality, which manifests itself in discrimination, accompanied by social conflicts, translating the activities of both sexes into competitive relations. It was also found that gender inequality in partnerships (stereotypes, myths, family roles) is interrelated with the experience of family loneliness, up to the refusal to build family ties in favor of self-realization. In addition, family loneliness is associated with a lack of intimacy (close emotional attachment) for trusting communication (self-disclosure) in a partnership. As for romantic loneliness, it is primarily related to the experience of family loneliness, which indicates a certain value of starting a family for a woman. It is the lack or difficulty in building a close relationship in the paradigm of the male-female dyad that makes this need unmet, negatively affecting the emotional well-being of the woman as a whole, disrupting harmonization her self-concept, being a source of intra-personal conflict and negative experiences, such as: insecurity, despair, fear of being left alone. Correlation analysis has shown that components of a woman's personality meaning (work, process, outcome, goals, personal accomplishments, etc.) reduce feelings of loneliness.

Key words: *loneliness, social loneliness, romantic loneliness, family loneliness, fear of being yourself, interpersonal relationships, individual personality traits, motives and needs, causes and attitudes.*

Марчук Л.М.

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ПСИХОЛОГІЧНІ НОВОУТВОРЕННЯ Й АСЕРТИВНІСТЬ У СТУДЕНТСЬКОМУ ВІЦІ

Стаття спрямована на теоретичне вивчення психологічних новоутворень студентського віку й асертивності в умовах змін, що відбулися в нашій державі в політичному, економічному і культурному житті, де сучасний ринок праці потребує такого професіонала, який не тільки проявляє здатність до володіння широким спектром професійних знань, умінь і навичок, а й може презентувати себе як особистість, яка рефлексує. Така концепція передбачає обґрунтовану, упевнену, конструктивну поведінку фахівця в контексті досягнення ним поставлених професійних цілей, уміння тактовно і ввічливо обстоювати свою позицію. Усе це дозволить молодій людині адекватно реагувати на події, що відбуваються в житті, та конструктивно взаємодіяти з тими, хто її оточує, інакше кажучи, бути асертивною.

У статті проаналізовано тлумачення поняття «студентський вік» вітчизняними та закордонними дослідниками. Ними визначено, що в період навчання відбувається як особистісний, так і професійний розвиток, який характеризується одночасним перебігом низки специфічних процесів, як-от: адаптація до умов навчання та соціального середовища, що включає засвоєння прийнятих соціальних норм; особистісне самовизначення, що включає формування системи мотивації та ціннісних орієнтацій; професійне самовизначення, що включає розвиток професійно значущих якостей.

Зазначено, що майбутній фахівець, який навчається у вищій школі, проходить стадію формування світогляду, життєвих ідеалів і прагнень, успішне втілення яких залежить від упевненості в собі, твердої віри у своїх переконаннях, володінні масштабністю й варіативністю мислення.

З'ясовано, що асертивність як позитивна якість особистості, не може з'явитись водночас і формується у процесі навчання й виховання. У процесі розвитку особистості з'являються суперечності між усвідомленим людиною рівнем її розвитку і тим, якого, на її власні переконання, треба досягти. Підкреслюється, що розв'язання такої суперечності дає якісно новий рівень розвитку суб'єкта.

Робиться висновок, що саме у студентському віці людина вчиться вірити в себе і свої сили, набуває стійкості, упевненості. Прояв таких якостей свідчить про наявність у свідомості і світосприйнятті людини таких орієнтирів, що дозволяє нам говорити про становлення асертивної поведінки у студентському віці.

Ключові слова: життєва орієнтація, принципи ненасилля, екзистенція, асертивність, самовизначення.

Постановка проблеми. Для студентського віку, який є періодом інтенсивного становлення особистості загалом, характерні переоцінка цінностей, формування професійних якостей у зв'язку з освоєнням професії і прискореним розвитком соціальної компетентності. У новій для себе соціальній ситуації розвитку студенти прагнуть визначити найважливіші цілі, ідеали та цінності життя, відповідно до яких здійснюють свою діяльність, формують патерни реалізації планів. Це означає, що молода людина має вміти досягати результатів завдяки уникненню або мінімізації негативних наслідків, вести себе конструктивно, тактовно обстоювати свою позицію, діяти впевнено в контексті досягнення поставлених цілей,

бути здатною до встановлення та підтримки контактів з іншими людьми. На цьому тлі вивчення детермінант асертивної поведінки студентської молоді стає особливо актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зарубіжній і вітчизняній науковій літературі є багато робіт, присвячених вивченню різних аспектів проблем, пов'язаних з уявленням про особистість як активного суб'єкта діяльності та поведінки (К. Абульханова-Славська, С. Максименко, С. Рубінштейн), аспектів формування впевненості в собі, а саме: про специфіку виникнення й розвитку впевненості в навчальній діяльності (В. Бутовська, Є. Серебрякова, П. Чисхольм); про вплив впевненості на досягнення успіху в діяльності

(Ф. Іващенко, О. Нікітіна, Ф. Девіс, Д. Мануель, М. Сміт та інші); упевненість вивчається як соціально-психологічна характеристика особистості, її психічний стан (О. Папір, І. Ромек, Є. Смаглій). Розробки психологічних підходів до вивчення емоційної сфери особистості (Є. Ільїн, Р. Лазарус, О. Лурія, Г. Сельє); досліджується пізнавальна сфера особистості, зокрема студентського віку, у працях, де автори сформулювали загальні висновки щодо найважливіших психологічних новоутворень, що виникають під час навчання у вищій школі (Г. Абрамова, М. Дьяченко, І. Зимня, Л. Подоляк, В. Юрченко, В. Роменець, К. Степанова, Л. Столяренко). У численних дослідженнях вітчизняних і зарубіжних науковців розглядаються окремі аспекти асертивності: розвиток і формування адекватної самооцінки (І. Колчанова, Г. Морєва, О. Мороз, С. Якобсон), рівень домагань (Л. Бороздіна, Л. Гавришак, А. Капустін, К. Левін), становлення самоповаги та любові до себе (Н. Дятленко, Р. Шакуров). Теоретичні та практичні результати зазначених наукових праць становлять основу нашого дослідження.

Постановка завдання. Мета статті – розкрити основні психологічні новоутворення студентського віку як періоду розвитку особистості, розглянути питання актуальності вивчення асертивної поведінки студентів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У студентському віці відбувається різка зміна соціальної ситуації – входження в субкультуру дорослості. Провідною діяльністю студентів стає спрямована, навчально-професійна діяльність (освоєння способів і досвіду професійного вирішення тих практичних завдань, з якими можна зіткнутися в майбутньому, опанування професійного мислення і творчості). В активній діяльності та взаємодії індивіда з новим культурним середовищем та іншими людьми відбувається формування принципово нових психологічних якостей та моделей поведінки.

Студентський вік є періодом усвідомленого становлення особистості на психологічному й інтелектуальному рівнях, тому зазначена вікова категорія є однією з тих, яка є визначальним періодом розвитку людини загалом. Студентський контингент в основному охоплює категорію людей у віковому періоді з 18 до 25 років. Цей вік є основним періодом соціалізації та набуття зрілості. Водночас цей вік характеризується максимальним ефектом від впливу зовнішнього середовища, цей ефект є усвідомленим результатом самостійної взаємодії молодої людини з навколишнім світом.

У цьому віці особистість формує свої основні свідомі стереотипи, які разом із набуттям знань у вищих навчальних закладах формують особистісно-психологічну структуру, побудовану на інтелектуальному самоусвідомленні суспільної значущості особистості. Саме тому психологічне зростання особистості в період студентства пов'язане зі здатністю до конструктивної взаємодії з іншими людьми, розуміння і визнання цінності іншої людини, прагнення до продуктивності життя, що дозволяє нам говорити про можливість формування асертивності у студентів вишу.

Для сучасної молодої людини навчання у ЗВО є одним із важливих періодів життєдіяльності, особистісного зростання та становлення як фахівця з вищою освітою. У цей період розкриваються потенційні її можливості, удосконалюється інтелект, трансформується система ціннісних орієнтацій, формуються нові соціальні настанови, розвиваються професійні здатності у зв'язку з опануванням фаху. Для студентського віку характерні активний розвиток моральних і естетичних почуттів, посилення свідомих мотивів поведінки, цілеспрямованості, рішучості та наполегливості, самостійності й ініціативності, уміння володіти собою. Підвищується інтерес до моральних проблем (цілі та сенс життя, обов'язок і відповідальність, любов і дружба тощо), відбувається активне формування індивідуального стилю діяльності. Провідного значення в юності, на думку І. Булах та Л. Долинської, набувають соціалізація і засвоєння нових соціальних ролей унаслідок збільшення когнітивних можливостей особистості, розширення оточення та діапазону рольового вибору. Послаблення впливу колишніх авторитетів і можливість експериментування у сфері соціально-рольової поведінки часто призводять до виникнення в молодих людей сумнівів та нерішучості. Отже, важливі особливості юнацького розвитку визначаються процесом зміни ролей [8, с. 416].

На студентський вік припадає процес активного формування соціальної зрілості, яка характеризується здатністю кожної молодої людини опанувати сукупність соціальних ролей, тому саме цей період і вирізняється складністю становлення особистісних рис. Розвиваються такі якості особистості, як цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, самостійність, ініціативність, уміння володіти собою, упевненість. Як уважає дослідниця Е. Кір'янова, в ідеалі впевненість у собі допомагає постояти за себе, водночас не спричинити шкоди іншим людям. Над формуванням у собі такої впевненості потрібно працювати,

її можна досягти незалежно від того, наскільки людина є впевненою в собі натепер.

Період адаптації студентської молоді пов'язаний зі зміною соціальної ситуації розвитку і входження в нову систему взаємин; руйнуванням раніше сформованих стереотипів (досвід, який був набутий до навчання у вищій школі, виявляється недостатнім у здатності до рефлексії, низькою соціальною активністю, не до кінця сформованим уявленням про сенс життя і лише потенційно закладеними можливостями особистісного зростання), що може породжувати труднощі як у навчанні, так і у спілкуванні. Асертивність як здатність особистості до самоорганізації свого життя допомагає молодій людині зайняти певну ціннісну позицію щодо самої себе, інших, виходячи із цієї позиції, досягти своїх цілей, мати адекватну самооцінку та встановлювати конструктивні соціальні відносини – будувати життєву стратегію. І саме в цьому контексті розвиток асертивності виступає важливим заходом оптимізації процесу соціально-психологічної адаптації студентів вищої школи [6, с. 100–105].

Адаптація студентів до умов навчання у вищій школі пов'язана зі зміною соціальної ситуації розвитку, що нерідко потребує зміни студентом самого себе, настанов, рис характеру, стереотипів поведінки тощо, відповідно до нових вимог діяльності, соціальних умов і нового оточення. Це входження в нову соціальну позицію і нову систему взаємин. Період адаптації першокурсника пов'язаний із руйнуванням раніше сформованих стереотипів, що може породжувати труднощі як у навчанні (порівняно зі школою низька успішність), так і у спілкуванні [7, с. 27–42].

Конструктивна взаємодія в цей віковий період несе в собі екзистенціальний зміст, коли інша людина розглядається як прояв життя, прояв екзистенції, що, у свою чергу, має свою власну виразність, не тотожну нічому. Розуміння й переживання цінності іншої людини як умова творення робить людину юнацького віку чутливою до сприйняття власних переживань і переживань інших людей [1, с. 624].

Здатність до більш глибоких, екзистенціальних переживань у юнацькому віці дозволяє говорити про зародження асертивної позиції, в основі якої лежить свідома відмова від насильницьких методів впливу стосовно інших. Отже, можна стверджувати, що у студентському віці відбувається розуміння й усвідомлення людиною себе й інших. Позитивне ставлення до себе й інших дозволяє особистості спрямовувати себе на позицію співп-

раці [3, с. 117–130]. Студентський вік – це центральний період становлення характеру, інтелекту особистості, інтенсивної й активної соціалізації, у процесі якої в молодих людей формується досвід розуміння своїх можливостей, необхідних для досягнення життєвих цілей. Це важливе новоутворення говорить про усвідомлене ставлення студентів до дійсності, до самих себе, до тієї діяльності, якою вони хочуть займатися.

У процесі розгляду психологічних особливостей студентського віку вчені зазначають, що це період конструктивної агресивності та становлення асертивного поведіння. Зокрема, на думку О. Хохлової, це пов'язано, по-перше, з тим, що у студентському віці особистість стає більше зрілою, а вчинки більш усвідомленими, по-друге, із ціннісно-смысловим самовизначенням особистості, що дозволяє підійти до вибору життєвої філософії, по-третє, з формуванням позитивного ставлення до світу як головної сенсоутворювальної цінності під час вибору асертивної поведінки. Окрім того, важливий розвиток рефлексивних і емпатійних здібностей, що дозволить молодій людині навчитися відповідно сприймати свої власні переживання і переживання інших людей, що надалі дасть можливість підійти до обрання ненасильницьких методів у міжособистісних відносинах. У студентському віці люди навчаються вірити в себе й у свої сили, стають стійкими в разі зіткнення із труднощами. Виявлена стійкість говорить про глибоке, відбите у свідомості людини світосприйняття та світогляд, що дозволяє говорити про становлення асертивності у студентському віці. Однак водночас у студентському віці формується філософська позиція, яка дозволяє юнаку обстоювати свої інтереси, вільно виражати свої думки, прагнути до досягнення мети й домагатися свого. Проте існує і зворотний бік, який вказує на нездатність студентів до продуктивної активності.

Так, коли говорить про перспективу майбутнього, О. Хохлова виділяє прагнення молоді до успіху і водночас острах невдачі. Це дозволяє стверджувати, що, з одного боку, студентська молодь починає вірити у свої сили й переконуватися в тому, що здатна досягти поставлених цілей, головними якими таких мотивованих студентів стають сміливість, відвага, воля, спонтанність, інтеграція, самосприйняття. З іншого боку, спостерігається відсутність орієнтації в житті, постійний хаотичний пошук себе, що створює умови для прояву байдужості, інертності як до себе, так і до інших, нерішучість, нездатність прийняти відповідальність за свої вчинки та своє життя. Такий страх

і нерозуміння себе перетворює людину на залежну й пасивну істоту, нездатну до самостійності та креативності, що є головною перешкодою для особистісного і професійного розвитку [10, с. 220].

Отже, як слушно наголошує С. Герасіна, прояв асертивності найбільш глибинно характеризує індивідуальний стиль поведінки особистості студента щодо себе й оточення. Це якість, що відображає адекватний рівень мотивації досягнень, почуття впевненості в собі, емоційно-ціннісні настанови, які, інтегруючись, трансформуються в почуття власної гідності та самоповаги [5, с. 139–149].

Індивідуальний стиль поведінки як прояв асертивності є, на наш погляд, результатом подолання особистісно-психологічних суперечностей і може експлікуватися на взаємини у студентському середовищі, а також у процесі професійної орієнтації.

Л. Бутузова зауважує, що розвиток асертивності передбачає формування вміння володіти спонтанними реакціями, розумним проявом емоцій, уміння прямо говорити про свої бажання і вимоги, здатність висловлювати власну думку, не боятись заперечувати за допомогою аргументації, наполягати на своєму в ситуаціях, коли будь-яка аргументація виявляється зайвою; володіти тактиками задоволення справедливих вимог і відмови у відповідь на неприпустимі прагнення таким чином, щоби водночас не порушувалися права інших людей. Особливий акцент варто зробити на розвитку рефлексії (уміння бачити й розуміти ситуацію), критичності мислення молодих людей (виділення ситуацій ризику, вироблення навичок роботи з інформацією: її аналіз, перероблення, технології ухвалення незалежних рішень) [4, с. 33–40]. Отже, особистісно-психологічні особливості прояву асертивної поведінки у студентському віці зумовлені віковою соціалізацією особистості. Асертивна поведінка студентів, на

наш погляд, є результатом подолання особистісно-психологічних суперечностей між активною і пасивною життєвою позицією, з одного боку, та між агресивною та мирною реакцією на зовнішні впливи, з іншого. Результатом подолання таких суперечностей є формування адекватної реакції в умовах гострих соціальних ситуацій і усвідомлення власної відповідальності у процесі суспільно значущих дій студента. Це дуже важлива характеристика юнацтва на шляху формування асертивної позиції, що не може будуватися поза любов'ю до людини. На думку Е. Фрома, «шира любов – прояв продуктивності й неможлива без турботи, поваги, відповідальності й пізнання» [9, с. 416]. Прояв асертивної поведінки студента полягає у впевненій рішучій поведінці, яка базується на адекватних і виважених рішеннях та відповідальності за власні вчинки.

Відповідальність торкає внутрішні екзистенціальні прояви людини. Так, К. Абульханова-Славська підкреслювала значущість відповідальності в поведженні людини і писала: «Відповідальність перетворює зовнішній борг на внутрішню потребу. Відповідальна людина знає, що вона робить, і передбачає наслідки своїх дій. За нею не потрібний контроль, на неї можна покластися» [2, с. 299].

Висновки. Отже, відповідальність робить поведінку конструктивною, дає можливість будувати різні стратегії, підбирати водночас різні способи досягнення мети, знаходити оптимальні. Усвідомленість поведінки є важливим новоутворенням студентства. Така позиція приводить студентську молодь і до обстоювання своїх уподобань, інтересів, прав тощо. Саме тут і проявляється асертивна поведінка людини студентського віку, де самоконтроль і усвідомлення відповідальності виступають головним проявом асертивності, квінтесенцією стереотипного новоутворення студентства.

Список літератури:

1. Абрамова Г. Возрастная психология : учебное пособие для студентов вузов. Москва : Издательский центр «Академия», 1999. 672 с.
2. Абульханова-Славская К. Стратегия жизни. Москва : Мысль, 1991. 299 с.
3. Борисова А. Проницательность как проблема психологии общения. *Вопросы психологии*. 1990. № 4. С. 117–130.
4. Бутузова Л. Асертивність особистості як основа становлення безпечної поведінки в підлітковому віці. *Проблеми психологічної безпеки : особистість, суспільство, держава* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 25 березня 2010 р. С. 33–40.
5. Герасіна С. Асертивна поведінка як передумова формування почуття власної гідності та самоповаги студентської молоді. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інститут психології ім. Г.С. Костюка. 2010. Вип. 10. С. 139–149.
6. Дріга Т. Асертивність як чинник оптимізації соціально-психологічної оптимізації адаптації студентської молоді. *Актуальні проблеми психології*. 2013. Т. 1. Вип. 39. С. 100–105.

7. Конопкин О. Структурно-функциональный и содержательно-психологический аспекты осознанной саморегуляции. *Психология*. 2005. Т. 2. № 1. С. 27–42.
8. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник / О. Скрипченко та ін. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.
9. Фромм Э. Человек для себя. Иметь или быть? Минск, 1997. 416 с.
10. Хохлова Е. Конструктивная агрессивность в формировании навыков асертивного поведения студентов вуза : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Нижний Новгород, 2008. 220 с.

Marchuk L.M. PSYCHOLOGICAL NEOPLASMS AND ASSERTIVENESS IN STUDENT AGE

The article is aimed at the theoretical study of psychological neoplasms of student age and assertiveness in the changes that have occurred in our country in political, economic and cultural life, where the modern labor market needs a professional who not only shows the ability to have a wide range of professional knowledge and skills, but also the ability to present themselves as a reflective person. This concept provides a reasonable, confident, constructive behavior of the specialist in the context of achieving professional goals, the ability to tactfully and politely defend their position. All this will allow a young person to adequately respond to life events and constructively interact with those around him, in other words, to be assertive.

The article analyzes the category of “students” by domestic and foreign researchers, determines that during training there is both personal and professional development and is characterized by the simultaneous course of a number of specific processes: adaptation to learning conditions and social environment, including assimilation of accepted social norms; personal self-determination, which includes the formation of the system of motivation and value orientations; professional self-determination, which includes the development of professionally significant qualities.

It is noted that studying at the university, the future specialist goes through the stage of forming a worldview, life ideals and aspirations, the successful solution of which depends on self-confidence, firm faith in their beliefs, mastery and variability of thinking. It was found that assertiveness as a positive quality of personality can not appear at the same time and is formed in the process of learning and education. In the process of personality development there are contradictions between a person’s conscious level of development and that which, according to his own beliefs, must be achieved.

It is emphasized that the resolution of such a contradiction gives a qualitatively new level development of the subject.

It is concluded that it is at the student age that a person learns to believe in himself and in his own strength, acquires stability, confidence. Manifestation of such qualities indicates the presence in the consciousness, worldview of the person such guidelines, which allows us to talk about the formation of assertive behavior in student age.

Key words: *life orientation, principles of nonviolence, existence, assertiveness, self-determination.*

Ситнік С.В.

ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Пивоварчик І.М.

ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

ВИБІР ФОРМ ПОВЕДІНКИ В КОНФЛІКТІ ЗАЛЕЖНО ВІД ОБ'ЄКТИВНОСТІ ОЦІНКИ ВЛАСНОЇ УСПІШНОСТІ В МІЖСОБИСТІСНІЙ ВЗАЄМОДІЇ

У статті представлені результати емпіричного дослідження характеру залежності форми конфліктної поведінки від об'єктивності оцінки власної успішності в міжособистісній взаємодії. Для перевірки гіпотези про те, що суб'єктивна успішність у міжособистісній взаємодії за об'єктивно сформованих особистісних ресурсних передумов ефективності проявляється у виборі певних форм поведінки індивіда в конфлікті, аналіз результатів дослідження складався з таких кроків: по-перше, встановлення характеру взаємозв'язків форм поведінки в конфлікті із суб'єктивними ознаками успішності та сформованістю особистісного ресурсу міжособистісної взаємодії; по-друге, порівняння груп досліджуваних осіб із різним проявом об'єктивних та суб'єктивних ознак її успішності. З метою підтвердження висунутої гіпотези було проведено емпіричне дослідження.

У результаті проведеного дослідження визначено таке. По-перше, показано в результаті аналізу індивідуальних даних та первинних статистик, що більшість молодих людей характеризувалися як такі, що мають розвинену потребу у взаємодії, комунікативні схильності, інтерес до людей. Вони емоційно зрілі, емпатійні, розуміють людей, уміють урегулювати міжособистісні конфлікти, здатні ухвалювати самостійні рішення, можуть обстоювати власну думку. Більше ніж половина з них вважали себе досить успішними в міжособистісній взаємодії, решта почувалися непевно, уважали себе не досить компетентними в комунікативних практиках. Найбільш уживаними для них в ситуації конфлікту виявилися компромісна та пристосувальна форми поведінки, найменш популярною – конкурентна форма. По-друге, встановлено у процесі кореляційного аналізу, що із суб'єктивним почуттям успішності й об'єктивно сформованим особистісним ресурсом ефективності в міжособистісній взаємодії прямо пов'язані компроміс і уникнення, від'ємно – конкуренція та пристосування. Співробітництво прямо корелює з особистісним ресурсом та від'ємно – із суб'єктивним почуттям успішності. По-третє, виявлено шляхом порівняння груп досліджуваних із різною об'єктивністю оцінки власної успішності в міжособистісній взаємодії, що за будь-яких об'єктивних особистісних передумов, чим нижче самооцінка успішності, тим вище прояв конкурентної поведінки, а в разі її підвищення зростають тенденції до компромісної й унікаючої форм поведінки. За явної переоцінки власних можливостей знижується тенденція до співробітництва. Пристосувальна поведінка не залежить від суб'єктивного почуття власної успішності, її прояв тим значніше, чим гірше сформований особистісний ресурс.

Ключові слова: форми поведінки в конфлікті, об'єктивні та суб'єктивні ознаки успішності, ефективність міжособистісної взаємодії.

Постановка проблеми. Міжособистісні конфлікти є невід'ємною складовою частиною життя кожної людини. Важливе місце у прогнозуванні конфліктів належить постійному аналізу причин конфліктів. Знання цих причин необхідне для забезпечення розвитку, управління та прогнозування конфліктів. Усе це застосовується в різних сферах життя, зокрема для підвищення ефективності міжособистісної взаємодії, особливо представників соціономічних професій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У сучасній психології вивченню конфлікту присвячені дослідження А. Адлера, А. Анцупова, Н. Гришиної, К. Левіна, З. Фрейда, Е. Фромма, К. Хорні, А. Шипілова й інших. Проблема вивчення конфлікту, причин його виникнення і шляхів подолання представлена в дослідженнях психологів [1; 2; 4; 5]. Поняття «конфлікт» розглядається Н. Гришиною як прояви об'єктивних чи суб'єктивних суперечностей, що виражаються

в протиборстві сторін. Автор виділяє ознаки конфлікту: суб'єктність сторін конфлікту, людей, наділених індивідуально-психологічними якостями і здатних до дій зі зміни ситуації; активність, яка спрямована на подолання зіткнення і реалізується у спробах переконати опонента, біполярність як протиборство двох сторін, зіткнення інтересів. К. Томас для опису поведінки людей в конфлікті виокремлює п'ять стратегій, як-от: суперництво, пристосування, компроміс, уникнення, співпраця.

Конфліктна поведінка, за А. Анцуповим, – це специфічний стан. На думку автора, визначається як система протилежно спрямованих, емоційно забарвлених дій, які ускладнюють досягнення цілей протиборчими сторонами і виступає як схильність людини до спричинення конфлікту під час взаємодії чинників особистості і чинників зовнішнього середовища. Схильність до конфліктної поведінки розуміється як виборча спрямованість особистості на конфліктну поведінку, що зумовлена наявністю або відсутністю в неї тих чи інших особистісних особливостей.

Оскільки людина опиняється на перетині різних групових і міжособистісних впливів і відчуває необхідність вибору певної лінії поведінки, то проблема конфлікту в рамках соціально-психологічного підходу розв'язується за допомогою мотиваційної концепції. Особливого значення набувають психологічні знання про особистісні якості учасників конфліктів, що мають певний вплив на розвиток та подолання конфлікту, стратегії, тактики, прийоми протиборства [4; 5]. Водночас проблема дослідження форм поведінки в конфлікті залежно від об'єктивності оцінки власної успішності у взаємодії потребує вивчення.

Постановка завдання. Мета статті – визначити характер залежності форми конфліктної поведінки від об'єктивності оцінки власної успішності в міжособистісній взаємодії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для визначення особливості поведінки в конфлікті осіб із різним співвідношенням об'єктивних та суб'єктивних ознак успішності в міжособистісній взаємодії проведено емпіричне дослідження, у якому застосовано методику «Тип поведінки у конфлікті» Т. Томаса для виявлення типових форм поведінки в конфліктних ситуаціях, авторську анкету «Оцінка успішності міжособистісної взаємодії» для з'ясування суб'єктивного почуття успішності, яке виникає в учасників міжособистісної взаємодії у процесі її розгортання [3, с. 102], а також методику «Діагностика основних компонентів міжособистісної взаємодії» для визначення

сформованості особистісного ресурсу, який забезпечує ефективність міжособистісної взаємодії [3, с. 96–98]. Вибірку досліджуваних становили 143 студенти Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського віком 18–22 роки.

Для перевірки гіпотези про те, що суб'єктивна успішність у міжособистісній взаємодії за об'єктивно сформованих особистісних ресурсних передумов ефективності проявляється у виборі певних форм поведінки індивіда в конфлікті, аналіз результатів дослідження складався з таких кроків: по-перше, встановлення характеру взаємозв'язків форм поведінки в конфлікті із суб'єктивними ознаками успішності та сформованістю особистісного ресурсу міжособистісної взаємодії; по-друге, порівняння груп досліджуваних осіб із різним проявом об'єктивних та суб'єктивних ознак її успішності.

Результати дослідження показали, що найбільшою мірою в досліджуваних проявляються компромісна (у середньому 6,99 балів) та пристосувальна (6,23 балів) форми поведінки в конфлікті. Дещо менш популярними є співробітництво (5,97 балів) та відхід від вирішення конфлікту (5,87 балів). Найнижчі середні результати за тестом Т. Томаса визначені за показником конкуренції (4,86 бали). Тобто в конфліктній ситуації досліджувані віддавали перевагу такій формі поведінки, яка забезпечує часткове задоволення власних інтересів та інтересів протилежної сторони, або загалом вдавалися до принесення в жертву власних інтересів заради інших. Нечасто вони зверталися до поведінки, яка б свідчила про прагнення домогтися задоволення своїх інтересів на шкоду іншій стороні конфлікту.

Щодо результатів оцінювання суб'єктивного почуття успішності в міжособистісній взаємодії, значення за відповідною шкалою коливалися від досить низьких ($\min = 24$) до максимально можливих ($\max = 140$) із центром, який відповідає середньому рівню суб'єктивної успішності ($M = 95,14$) із значною варіативністю ($CV = 40\%$). Ці дані показали, що більшість досліджуваних (54%) уважали себе досить успішними в міжособистісній взаємодії, проте серед них були і такі, хто почувався непевно (46%), визначав себе не досить компетентним у комунікативних практиках.

Дані про структурно-особистісні якості, сформованість яких визначає ефективність міжособистісної взаємодії [3, с. 89], дали змогу з'ясувати, що за середнім значенням загального показника ($M = 26,46$) та помірною варіативністю ($CV = 24\%$)

досліджувані можуть характеризуватися як такі, що мають розвинену потребу у взаємодії, комунікативні схильності, інтерес до людей. Вони емоційно зрілі, емпатійні, емоційно стабільні, розуміють людей і себе у процесі взаємодії, уміють вирішувати міжособистісні конфлікти, спостережливі у спілкуванні, здатні ухвалювати самостійні рішення, упевнені в собі, можуть обстоювати власну думку і впливати на поведінку інших людей. Водночас індивідуальні дані 30% досліджуваних свідчать про те, що їм бракує особистісного ресурсу для ефективної участі у процесі розгортання міжособистісної взаємодії.

Отже, ці дані показали, що вибірка досліджуваних є досить репрезентативною для перевірки нашого припущення, оскільки складається з осіб з достатнім варіюванням суб'єктивних та об'єктивних ознак ефективності міжособистісної взаємодії. Також проведений аналіз первинних статистик показав, що для визначення взаємозв'язку цих показників із формами поведінки в конфлікті найбільш прийнятним є показник рангової кореляції Спірмена.

Кореляційний аналіз мав виявити наявність статистично значущих зв'язків показників, які характеризують форми поведінки в конфлікті, із суб'єктивним почуттям успішності й об'єктивним сформованим особистісним ресурсом ефективності в міжособистісній взаємодії, оскільки вивчення відмінностей між групами осіб із різним проявом цих двох параметрів має бути обґрунтованим наявністю статистичних зв'язків (рис. 1).

Дані, зображені на рисунку, показують, що форми поведінки в конфлікті деяким чином пов'язані із суб'єктивною успішністю й об'єктивними передумовами ефективності в міжособистісній взаємодії. Так, збіг за напрямом статистичного зв'язку зафіксовано за показником конкурентної форми поведінки, де кореляції мають від'ємний характер на рівні $p < 0,01$, за показниками компромісу й уникнення, де спостерігається прямий зв'язок на рівні $p < 0,01$.

Такі дані показують, що поведінка, яка характеризується орієнтацією на перемогу за будь-яких обставин або втрат, нетерпимістю до

думки інших учасників конфлікту, боязню критики, пов'язана з дефіцитарним особистісним ресурсом, який знижує ефективність міжособистісної взаємодії, а також з усвідомленням власної неспроможності досягати успіху іншим шляхом.

Тенденція вдаватися до виважених та збалансованих дій, спрямованих на нормалізацію відносин, готовність домовлятися через переконання, що потреби всіх сторін конфлікту не можуть бути задоволені цілком, зазвичай відповідають високій вмотивованості у взаємодії, здатності прогнозувати процес її розгортання, адекватності емоцій, станів, переживань щодо участі в ній, тобто значному особистісному ресурсу ефективності міжособистісної взаємодії, а також упевненості у власній спроможності досягти успіху. Так саме суб'єктивна успішність і об'єктивні передумови ефективності міжособистісній взаємодії позначаються на виборі ігноруючої поведінки аж до відмови вступати в діалог, заперечення серйозності конфлікту, затягування ухвалення рішення.

Відмінності у взаємозв'язках також наявні. Ідеться про протилежні за напрямом кореляції показника «співробітництво», який прямо корелює із загальним показником «особистісна основа міжособистісної взаємодії» та від'ємно – із суб'єктивною успішністю її учасників на рівні $p < 0,05$. Тобто поведінка, заснована на прагненні зрозуміти думку опонента, урахувати його інтереси та знайти рішення, яке влаштувало би всі сторони, співвідноситься з високою сформованістю особистісного ресурсу міжособистісної взаємодії та з непевністю у власній успішності у процесі її

Рис. 1. Взаємозв'язки показників суб'єктивних та об'єктивних ознак ефективності міжособистісної взаємодії з формами поведінки в конфлікті

Примітки: – прямі кореляції; – від'ємні кореляції; * – кореляції, статистично достовірні на рівні $p < 0,05$; ** – на рівні $p < 0,01$

розгортання. Також зазначимо, що від’ємна кореляція показника пристосування визначена лише з особистісним ресурсом міжособистісної взаємодії ($p < 0,01$), із суб’єктивною оцінкою успішності зв’язок виявився несуттєвим. Це дає можливість стверджувати, що готовність поступитися своїми інтересами заради того, щоб уникнути протистояння в конфлікті, пов’язана передусім із не достатньо сформованим особистісним ресурсом, тобто з низькими комунікативними потребами, з небажанням загрузнути у відносинах, з невмінням домовлятися тощо.

Отже, як показав кореляційний аналіз, усі форми поведінки в конфлікті пов’язані із суб’єктивним почуттям успішності й об’єктивно сформованим особистісним ресурсом ефективності в міжособистісній взаємодії, а саме: компроміс і уникнення прямо корелюють із ними, конкуренція та пристосування – від’ємно. Щодо співробітництва, воно прямо пов’язане з особистісним ресурсом та від’ємно – із суб’єктивним почуттям успішності.

Такі відомості дали підставу приступити до якісного аналізу особливостей поведінки в конфлікті осіб із різною об’єктивністю оцінки власної успішності в міжособистісній взаємодії. Для цього на підставі результатів тестування за показниками суб’єктивного почуття успішності (суб’єктивні ознаки) та сформованості особистісного ресурсу міжособистісної взаємодії (об’єктивні ознаки) досліджувані розподілені на чотири групи (табл. 1).

Як видно з таблиці, до першої групи потрапили досліджувані, у яких висока оцінка власної успішності підкріплена високо сформованим особистісним ресурсом ефективності в міжособистісній взаємодії, до другої – особи, у яких висока самооцінка успішності сполучається з дефіцитар-

ним особистісним ресурсом ефективності, до третьої – люди з низькою оцінкою власної успішності та високими значеннями ефективності, до четвертої групи – досліджувані, у яких низька оцінка власної успішності підкріплена несформованим особистісним ресурсом ефективності в міжособистісній взаємодії.

Отже, досліджувані в першій та четвертій групах досить об’єктивно оцінюють власну успішність (неуспішність) у міжособистісній взаємодії, у другій групі опинилися такі, хто явно переоцінює власні можливості, а у третій – ті, хто їх недооцінює.

За даними дисперсійного аналізу, групи суттєво відрізняються за більшістю форм поведінки в конфлікті. Так, значення F-критерію Фішера суттєво перевищують критичне для 1% рівня достовірності за показниками конкурентної ($F = 34,92$), компромісної ($F = 23,02$), уникаючої ($F = 36,48$) та пристосувальної ($F = 4,2$) форм. Якщо звернутися до середніх значень цих показників у порівнюваних групах, то стає очевидною сутність відмінностей в їхньому прояві (рис. 2).

Гістограма показала, що до конкурентної формою поведінки в конфлікті всі групи мають деякі відмінності. Найбільш високими є середні значення у групі С–О– з низькою самооцінкою успішності в міжособистісній взаємодії, яка має об’єктивні підстави ($M = 7,82$), а найнижчими – у групі С+О+ досліджуваних, у яких висока оцінка власної успішності підкріплена високо сформованим особистісним ресурсом ($M = 3,34$).

Також зазначимо, із двох інших груп, середні значення яких розташовані в цьому діапазоні, популярність конкурентної форми поведінки вище у групі С–О+ порівняно із групою С+О–. Статистична перевірка цих відмінностей за допо-

Таблиця 1

Розподіл груп досліджуваних за характером об’єктивності оцінки власної успішності в міжособистісній взаємодії

Ознаки міжособистісної взаємодії	О+	О–
С+	Група С+О+ ($n = 55$): висока самооцінка успішності МВ; сформований особистісний ресурс МВ; висока об’єктивність самооцінки.	Група С+О– ($n = 22$): висока самооцінка успішності МВ; дефіцитарний особистісний ресурс МВ; переоцінка власних можливостей.
С–	Група С–О+ ($n = 43$): низька оцінка власної успішності МВ; сформований особистісний ресурс МВ; недооцінка власних можливостей у МВ.	Група С–О– ($n = 23$): низька оцінка власної успішності МВ; дефіцитарний особистісний ресурс МВ; висока об’єктивність самооцінки.

Примітки: МВ – міжособистісна взаємодія; С+ (С–) – висока (низька) суб’єктивна успішність МВ; О+ (О–) – високий (низький) особистісний ресурс МВ; n – кількість досліджуваних у групі

могою t-критерію Стьюдента підтвердила на 1% рівні достовірності, що різниці у вираженості показника «конкуренція» є статистично достовірними між усіма групами, окрім C+O+ та C+O-. Тобто за будь-яких об'єктивних особистісних передумов тенденції до суперництва є вищими в осіб із низькою самооцінкою успішності в міжособистісній взаємодії, ніж у тих, хто високо оцінює власні можливості. Водночас найчастіше до конкурентної поведінки вдаються люди, які цілком усвідомлюють, що їм бракує деяких умінь у комунікативній діяльності.

За середньою вираженістю показника співробітництва більшість груп не відрізняються одна від одної, проте досліджувані, у яких висока самооцінка успішності сполучається з дефіцитарним особистісним ресурсом ефективності міжособистісної взаємодії (C+O-), продемонструвала найнижче середнє значення (M = 5,14). Застосування t-критерію Стьюдента дозволило уточнити, що статистично достовірними є лише відмінності в досліджуваних цієї групи порівняно із групою C-O-, у якій низька оцінка власної успішності підкріплена несформованим особистісним ресурсом ефективності в міжособистісній взаємодії (t = 2,69; p < 0,01). Такі дані ми пояснюємо впливом чинника об'єктивності самооцінки за умов несформованості особистісного ресурсу, адже саме в осіб із низькими комунікативними потребами, які не вміють домовлятися, погано розуміють інших людей та не бажають зав'язувати міжособистісні відносини, проте досить об'єктивно оцінюють власну неефективність, прагнення до співпраці, до вирішення конфлікту таким чином, щоб у виграші опинилися всі, значно вище, ніж в осіб з таким саме дефіцитарним особистісним ресурсом, проте схильних явно переоцінювати власні можливості.

Якщо порівняти середні оцінки, отримані за компромісною формою поведінки у групах, звернемо увагу на те, що вони є помітно вищими у групах із високою самооцінкою успішності в міжособистісній взаємодії (групи C+O+ та C+O-), у групі з низькою самооцінкою та високо сформованим особистісним ресурсом (C-O+) середнє значення є дещо нижчим, ніж у

перших двох групах. Найнижчі оцінки виявлені у групі осіб, у яких низька оцінка власної успішності підкріплена несформованим особистісним ресурсом ефективності в міжособистісній взаємодії (C-O-). Якщо додати той факт, що під час статистичної перевірки достовірного рівня з 1% ймовірністю помилки набувають відмінності між всіма групами, окрім пари C+O+ та C+O-, зазначимо, що віддавання переваги компромісній формі поведінки за будь-яких об'єктивних особистісних передумов є вищим в осіб із високою самооцінкою успішності в міжособистісній взаємодії, ніж у тих, хто недооцінює власні можливості. У разі низької самооцінки схильність до компромісу менш виражена, особливо якщо люди об'єктивно мають певний дефіцит особистісного ресурсу міжособистісної взаємодії.

Схожі дані отримані за показником уникнення, де найвище середнє значення (M = 7,15) продемонстровано досліджуваними з об'єктивно високою самооцінкою успішності в міжособистісній взаємодії (C+O+), дещо нижчими вони є у групах осіб, які явно переоцінюють власні можливості (C+O-), а також тих, хто недооцінює свій високо сформований особистісний ресурс (C-O+). Найнижчі оцінки виявлені у групі осіб, у яких низька оцінка власної успішності підкріплена несформованим особистісним ресурсом ефективності в міжособистісній взаємодії (C-O-). Під час статистичної перевірки виявлено, що між усіма групами, окрім пари C+O+ та C+O-, відмінності є достовірними на рівні p < 0,01, отже, ступінь об'єктивності самооцінки власної успішності не має значення для прояву тенденції ігнорувати конфлікт, уникати участі в ньому, якщо самооцінка успішності у взаємодії висока. За умови низької самооцінки особи особистісна основа міжособистісної взаємодії є несформованою, вони не схильні вдаватися до уникнення в конфліктних ситуаціях.

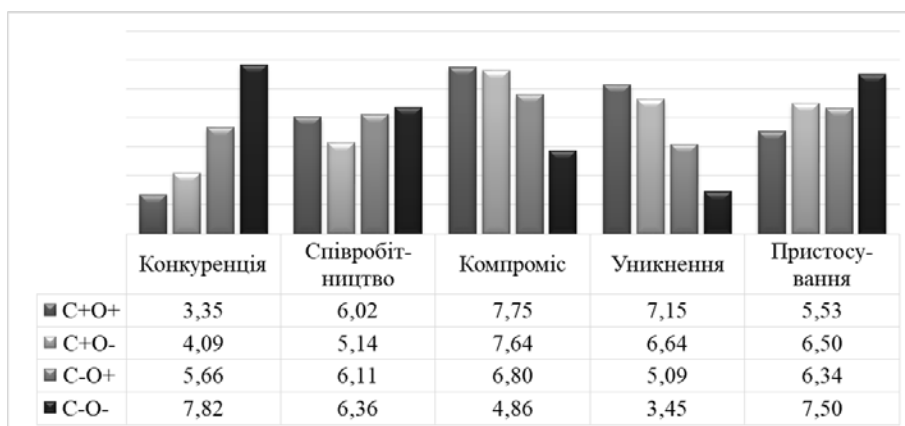

Рис. 2. Середні значення показників поведінки в конфлікті у групах із різною об'єктивністю оцінки власної успішності в міжособистісній взаємодії

Щодо показника пристосування, найвище середнє значення виявлене у групі С–О–, у досліджуваних якої низька оцінка власної успішності підкріплена несформованим особистісним ресурсом ефективності ($M = 7,50$), а найнижче – у групі С+О+, представники якої об'єктивно високо оцінюють власну успішність у міжособистісній взаємодії ($M = 5,53$). Середні значення груп із необ'єктивною самооцінкою, мають проміжне положення. Статистична перевірка відмінностей між групами показала, що сформованість особистісного ресурсу міжособистісної взаємодії є визначальною для прояву пристосувальної поведінки в конфлікті, оскільки статистично достовірними за відповідним показником виявилися лише різниці у групі С–О– із групами С+О+ та С–О+. Це означає, що незалежно від суб'єктивного почуття власної успішності але в разі не досить сформованого особистісного ресурсу міжособистісної взаємодії люди більш схильні пристосовуватися, поступитися власними інтересами заради того, щоб уникнути протистояння.

Висновки. Отже, проведене дослідження дозволило зробити такі висновки:

– по-перше, показано в результаті аналізу індивідуальних даних та первинних статистик, що більшість молодих людей характеризувалися як такі, що мають розвинену потребу у взаємодії, комунікативні схильності, інтерес до людей. Вони емоційно зрілі, емпатійні, розуміють людей,

уміють вирішувати міжособистісні конфлікти, здатні ухвалювати самостійні рішення, можуть обстоювати власну думку. Більше ніж половина з них вважали себе досить успішними в міжособистісній взаємодії, решта почувалися непевно, уважали себе не досить компетентними в комунікативних практиках. Найбільш уживаними для них у ситуації конфлікту виявилися компромісна та пристосувальна форми поведінки, найменш популярною – конкурентна форма;

– по-друге, встановлено у процесі кореляційного аналізу, що із суб'єктивним почуттям успішності й об'єктивно сформованим особистісним ресурсом ефективності в міжособистісній взаємодії прямо пов'язані компроміс та уникнення, від'ємно – конкуренція та пристосування. Співробітництво прямо корелює з особистісним ресурсом та від'ємно – із суб'єктивним почуттям успішності;

– по-третє, виявлено шляхом порівняння груп досліджуваних із різною об'єктивністю оцінки власної успішності в міжособистісній взаємодії, що за будь-яких об'єктивних особистісних передумов чим нижче самооцінка успішності, тим вище прояв конкурентної поведінки, а в разі її підвищення зростають тенденції до компромісної та уникаючої форм поведінки. За явної переоцінки власних можливостей знижується тенденція до співробітництва. Пристосувальна поведінка не залежить від суб'єктивного почуття власної успішності, її прояв тим значніше, чим гірше сформований особистісний ресурс.

Список літератури:

1. Бойко-Бузиль Ю. Стилі конфліктної поведінки в системі професійно-особистісного становлення керівників органів і підрозділів МВС України. *Проблеми сучасної психології*: збірник наукових праць. 2017. № 36. URL: <http://journals.uran.ua/index.php/2227-6246/article/view/157065> (дата звернення: 04.10.2021).
2. Голынчик Е., Батхина А. Стратегии поведения в межличностном конфликте у студентов: кросс-культурное сравнение. *Психологические исследования*. 2017. Т. 10. № 53. С. 12. URL: <http://psystudy.ru> (дата звернення: 04.10.2021).
3. Ситнік С. Психологія міжособистісної взаємодії: монографія. Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2020. 350 с.
4. Угрин О., Черевко М. Взаємозв'язок стилів конфліктної поведінки з ціннісними орієнтаціями й мотивами працівників організації. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «Психологічна»*. 2017. Вип. 1. С. 61–69. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/877> (дата звернення: 05.10.2021).
5. Чепур О. Емпіричне дослідження стратегій поведінки у конфлікті як аспекту психологічного впливу в професійній діяльності слідчих. *Вісник Львівського університету. Серія «Психологічні науки»*. 2020. Вип. 6. С. 134–141. DOI: 10.30970/2522-1876-2020-6-20.

Sytnik S.V., Pyvovarchyk I.M. THE CHOICE OF FORMS OF THE BEHAVIOR IN CONFLICT DEPENDING ON THE OBJECTIVITY OF ESTIMATION OF OWN SUCCESS IN INTERPERSONAL INTERACTION

The article presents the results of an empirical study of the nature of the dependence of the form of conflict behavior on the objectivity of assessing one's own success in interpersonal interaction. To test the hypothesis that subjective success in interpersonal interaction on the basis of objectively developed personal resource prerequisites for effectiveness is manifested in the choice of certain forms of behavior of an individual in

conflict, the analysis of the research results consisted of the following steps: firstly, establishing the nature of the relationship between forms of behavior in conflict with subjective signs of success and the formation of the personal resource of interpersonal interaction; second, comparison of groups of subjects with different manifestations of objective and subjective signs of its success. In order to confirm the hypothesis put forward, an empirical study was carried out.

As a result of the study, it was determined. First, it was shown as a result of the analysis of individual data and primary statistics that the majority of young people were characterized as having a developed need for interaction, communicative propensities, and interest in people. They are emotionally mature, empathetic, understand people who can solve interpersonal conflicts, are able to make independent decisions, can defend their own point of view. More than half of them considered themselves quite successful in interpersonal interaction, the rest felt insecure, considering themselves insufficiently competent in communicative practices. The most used for them in a conflict situation were the compromise and adaptive forms of behavior, the least popular – the competitive form.

Secondly, it was established in the process of correlation analysis, with the subjective feeling of success and the objectively developed personal resource of efficiency in interpersonal interaction, compromise and avoidance are directly related, negatively – competition and adaptation. Collaboration is directly correlated with personal resource and negatively correlated with a subjective feeling of success.

Third, it was revealed by comparing groups of subjects with different objectivity in assessing their own success in interpersonal interaction, that for any objective personal prerequisites, the lower the self-assessment of success, the higher the manifestation of competitive behavior, and if it increases, the tendencies towards compromise and avoidant forms of behavior grow. With a clear overestimation of their own capabilities, the tendency to cooperation decreases. Adaptive behavior does not depend on the subjective feeling of one's own success; its manifestation is the more significant, the worse the personal resource is formed.

Key words: *forms of behavior in conflict, objective and subjective signs of success, effectiveness of interpersonal interaction.*

Скок А.Г.

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Примак Ю.В.

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Гонак В.О.

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

СОЦІАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ ПРО СУЧАСНУ ЛЮДИНУ У СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Актуальність представленого дослідження увиразнюється, з одного боку, зростанням наукового інтересу до проблеми людини в сучасних умовах (зокрема, пандемічних), а з іншого – складністю виявлення міри сталого, яка дозволить «вловити» основну сутність її адаптаційних можливостей. Метою статті стало розкриття особливостей соціальних уявлень про сучасну людину у студентської молоді у площі вимірів «реальна» – «ідеальна». Показано, що соціальні уявлення студентської молоді щодо сучасної «реальної» й «ідеальної» людини схарактеризовано як визначені, наповнені конкретним змістом. Зафіксовано, що значущі характеристики у змісті соціальних уявлень про людину особливо увиразнено у студенток: сучасна «реальна» людина тривожніша, але водночас успішніша і динамічніша. Виявлено, що в дівчат у соціальних уявленнях про «реальну» людину насамперед яскраво представлені емоційна і поведінкова складові частини; у соціальних уявленнях про сучасну «ідеальну» людину остання постає цілеспрямованішою, активнішою, щасливішою, реальнішою (більш справжньою, «без маски»), розумнішою, відповідальнішою, свідомішою, сміливішою порівняно з уявленнями хлопців-студентів. Загалом сучасна «ідеальна» людина в соціальних уявленнях молоді диференціювалася виразніше і повніше. Відзначено, що соціальні уявлення щодо «реальної» людини видалися суперечливішими / конфліктнішими порівняно із соціоуявленнями щодо «ідеальної» (тому і запропоновано окремі психологічні рекомендації: бесіди на систематичній довірчій паритетній основі стосовно життя сучасної людини, її можливостей знаходження себе, сенсу існування та призначення, самореалізації в контексті мотивування до адаптивних самостійних дій, обрання активної конструктивної життєвої позиції; діагностування, моніторинг актуальних потреб, ціннісних орієнтацій конкретної цільової аудиторії (і це не має бути суто студентська молодь); захоплення-хобі на кшталт пошиття ляльок або іграшок, танців, вироблення солодоців тощо; наполегливе навчання переінтерпретуванню, рефлексії негативних подій у житті на категорії позитивного мислення). Виявлено, що соціальні уявлення про людину в сучасній молоді є одним з індикаторів їхньої соціальної поведінки, що увиразнює значущість адекватності й адаптивності.

Ключові слова: соціальні уявлення, свідомість, самосвідомість, соціальна адаптація, сучасна «реальна людина», «ідеальна людина».

Постановка проблеми. Проблема людини в реальному/ідеальному вимірі сучасного світу стає однією з найактуальніших у науці, сучасній психології зокрема. Це пов'язано передусім із віртуалізацією буденного життя, зі зростанням його емоційності й непередбачуваності (надприскорення темпу, діджиталізація, зростання числа чинників стресу, а пандемія коронавірусу – найкращий приклад тощо). Однак особистість далеко не завжди здатна успішно адаптуватися до цих надвимог і нових умов (водночас умови COVID-пандемії

продемонстрували, що людство загалом упоралося й із цим). Така її поведінка насамперед може бути спрямована на зміну ситуації або пристосування до останньої.

У процесі вивчення соціальних уявлень особистості науковці намагаються зрозуміти її оточення (тим самим забезпечити умови успішної діяльності) й орієнтування у фізичному й соціальному вимірах. Найважливішим операційним засобом формування і трансляції уявлень є свідомість та самосвідомість (а точніше – різних

соціально-психологічних механізмів). Водночас складність і багатогранність функціонування сучасного суспільства як динамічного соціального організму зумовлює гостру потребу розвитку потенціалу саме конкретної людини для її ефективної соціальної адаптації та конструктивного вирішення життєвих негараздів і питань. Саме потенціал особистості і може увиразнюватися в її соціальних уявленнях.

У юнацькому віці вплив уявлень про «реальне» / «ідеальне», «реальне» / «нереальне» особливо значущо відчувається. Формуються життєві орієнтири, плани, цілі людини. Образ «ідеального» пов'язаний із зоною актуального розвитку особистості і є важливим ресурсом її саморозвитку й самовдосконалення. Зокрема, внутрішній зміст ідеалів молоді змінюється, а власне сучасна людина – динамічна, мобільна постать у просторі соціальної взаємодії. Щоби уникнути профанації, важливо усвідомити всю глибину, складність й унікальність комбінації світу людини, з особливою обережністю й відповідальністю поставитися до уніфікованої її інтерпретації. Тож «архітектура» реальної й ідеальної сучасної людини увиразнює свою складність, проблемність і актуальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Коли йдеться про природу індивідів (їхні вчинки), що відображає особливості певної культури, увиразнюється саме категорія «уявлення». Остання у психологічній науці вивчається за такими провідними напрямками: у межах досліджень імпліцитної теорії особистості (Дж. Брунер, Дж. Келлі, О. Шмельов); розгляд соціальних уявлень представниками французької школи (Ж.-К. Абрик, Д. Жодле, С. Московічі); трактування соціальних уявлень як процедури соціального мислення (К. Абульханова, Н. Смірнова). У вітчизняній психологічній науці проблеми соціальних стереотипів та уявлень представлені в роботах Т. Титаренко, Н. Чепелевої, Т. Яценко. Вивченню автентичності особистості та трансформації дискурсу соціальності (зокрема, у контексті «реальності» – «ідеальності») присвятили свої роботи і вітчизняні дослідниці С. Дерев'яно, О. Кочубейник, Ю. Примак, І. Ющенко [2; 6].

У зарубіжній психології найрозробленіша концепція «соціальних уявлень» С. Московічі. Так, французький дослідник соціальні уявлення (або «соціальні репрезентації») інтерпретує як узагальнювальний символ, системи інтерпретації, класифікації явищ. Науковець наголошує на тому, що навіть соціальні буденні уявлення здатні напо-

внюватися змістом науковості, бо саме завдяки соціальним уявленням «дивне і нове» із часом стає доступним і зрозумілим [3].

У своїх дослідженнях К. Абульханова зауважує, що соціальні уявлення виникають в особистості завдяки не лише «живій» взаємодії з дійсністю, а й із суспільною свідомістю. А увиразнюючи соціальні уявлення, їхнє виникнення і специфіку, у процесі свого становлення особистість сама перебуває під впливом цих уявлень. Наголошуючи на особистісному характері будь-яких уявлень, дослідниця, окрім вербалізованих уявлень, описує й невербалізовані (що насамперед мають образний характер і навіть проявляються в екзистенційних виразних переживаннях особистості) [1].

Виходячи з вищезазначеного, соціальне уявлення розумітимемо як те спільне, що властиве індивідуальним уявленням людей окремої соціальної групи, об'єднаних єдиним практично-прагматичним змістом відносин із якимось об'єктом. Чинники й основні механізми опосередкування сучасних соціальних уявлень детермінують зміст їхніх основних вимірів: «ідеального» й «реального», тому важливо згадати і про це. Так, на думку О. Кочубейник, найкраща продуктивність особистісного становлення відбувається шляхом реалізації особистістю множинної сутності (ідеться про те, що людина намагається відчувати свою тотожність з іншими, водночас вона прагне до сепарування свого «Я», до самовизначення та самоздійснення, а також бажає вирватися за межі своєї сутності у простір «потенційно можливого») [2].

Незважаючи на широке коло праць, орієнтованих на дослідження різних аспектів феномену людини, маловивченим лишається саме нинішній аспект змісту соціальних уявлень про сучасну людину в розрізі «ідеальне» – «реальне». Нові виклики сучасності, висока соціальна значущість вивчення феномену існування людини (передусім щодо «реального» й «ідеального» вимірів) зумовили вибір теми дослідження.

Постановка завдання. Мета статті – розкрити особливості соціальних уявлень про сучасну людину у студентської молоді у площі «реальна» – «ідеальна».

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні взяли участь 85 осіб – студентів I–II курсів (з них 56 осіб жіночої та 29 чоловічої) Навчально-наукового інституту психології та соціальної роботи, технологічного й факультету фізичного виховання Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

Середній вік респондентів – 18 років. Дослідження проводилося протягом 2020–2021 рр.

У дослідженні нами застосовано комплекс методик, що дає змогу отримати результати, що увиразнять особливості соціальних уявлень студентської молоді про сучасну «реальну» та «ідеальну» людину. Як дослідницький інструментарій були використані варіанти авторських методик «Семантичний диференціал» (з інструкцією опису в запропонованих категоріях «реальної людини» та «ідеальної людини»), запропоновані С. Дерев'яно, Ю. Примак, І. Ющенко, з питаннями-індикаторами щодо статі та віку респондентів.

У соціальних уявленнях студентської молоді про сучасну «реальну» людину найбільше увиразнилися такі орієнтири, як: «швидка» ($4,04 \pm 1$), «адаптивна» (4 ± 1), «різнобічна» ($3,9 \pm 1,2$), «мобільна (швидко змінюється)» ($2 \pm 1,1$). Сучасне життя справді вимагає неабиякої здатності швидко адаптуватися за допомогою різноманітних способів, що набувають виразності в оперативності. Також у соціоуявленнях студентства «портрет» сучасної «реальної» людини уточнюється такими соціально прийнятними дескрипторами, як: «розумна», «прогресивна», «успішна», «відкрита», «емоційна», «стримана», «упевнена», «свідома», але водночас із тяжінням до увиразнення індикаторів такого «полюса» характеристик, як: «зла», «нещира», «тривожна», «байдужа», «недовірлива», «несправедлива», «егоїстична», «агресивна», а взагалі непередбачувана (оскільки інші індикатори залишились недиференційованими) щодо «вірна» – «невірна», «роботяща» – «лінива» (рис. 1).

Рис. 1. Соціальні уявлення студентської молоді про сучасну «реальну» людину

За допомогою непараметричного критерію Манна – Уїтні для незалежних вибірок (у цьому разі за критерієм «стать») нами було виявлено статистично значущу різницю за такими діадами –

характеристиками сучасної «реальної» людини, як: «тривожна – спокійна» ($p \leq 0,01$), «немобільна (повільно змінюється) – мобільна (швидко змінюється)» й «успішна – неуспішна» ($p \leq 0,05$). Зокрема, респондентки в уявленні про сучасну «реальну» людину відмічають її як тривожнішу, але водночас успішнішу і таку, що швидко змінюється, порівняно зі студентами-респондентами чоловічої статі.

Жіночий «відбиток» у соціальних уявленнях про «реальну» людину увиразнюється насамперед в емоційній і поведінковій складових частинах у настановленнях. Сучасна «ідеальна» людина в соціальних уявленнях молоді за індикаторами диференціювалася виразніше і повною мірою. На нашу думку, про ідеальне рефлексувати легше і приємніше, увиразнивши тим самим і деякою мірою власне бажане. Свого роду об'єктивація уявлень, знань у цьому разі відбувається без такого значущого впливу захисних механізмів особистості (водночас завдяки суто індикаторів-характеристик «позитивного полюса»). Так, жоден без винятку індикатор семантичного диференціала, що був використаний у дослідженні, не залишився суто у так званому «серединному діапазоні». Тому «сучасна ідеальна людина» у соціальних уявленнях молоді постала як така собі стовідсотково ідеальна: розумна, активна, щаслива, творча, свідома, справедлива, толерантна, добра, екстравертована, незалежна, багата, рефлексуюча, вимоглива до себе, людяна, справжня (реальна), чесна, оптимістична, цілеспрямована, смілива, відповідальна, любляча (рис. 2).

Рис. 2. Соціальні уявлення студентської молоді про сучасну «ідеальну» людину

У соціальних уявленнях сучасна «ідеальна» людина постає такою суто «позитивною», соціально визнаною і прийнятною. Справді, людина апріорі не ідеальна, їй потрібно прагнути до кращого, розвиватися, удосконалюватися. Дескрип-

тори саме сучасної «ідеальної» людини найяскравіше увиразнили себе порівняно з дескрипторами сучасної «реальної» людини у групах респондентів чоловічої і жіночої статі. Так, ідеться про такі індикатори із другого семантичного диференціала, як: «нецілеспрямована – цілеспрямована» ($p \leq 0,001$), «активна – пасивна», «щаслива – нещаслива», «несправжня («з маскою») – справжня», «розумна – нерозумна», «безвідповідальна – відповідальна», «свідома – несвідома», «смілива – несмілива» ($p \leq 0,05$). Зокрема, дівчата-студентки в соціальних уявленнях про сучасну «ідеальну» людину увиразнюють її цілеспрямованішою, активнішою, щасливішою, реальнішою (більш справжньою, «без маски»), розумнішою, відповідальнішою, свідомішою, сміливішою порівняно з уявленнями хлопців-студентів.

Отже, можна цілком припустити, що характеристикою розвитку й існування людини в сучасному суспільстві є те, що в цьому відіграють значущу роль особливі загрози, небезпеки (цілком імовірно, переважно соціопсихологічного характеру), які можна позначити категорією «репресивність» (ідеться про «придушення, приборкання»). Відіграла свою неабияку роль і пандемія COVID-19: сучасна ідеальна людина увиразнена дещо символічно («з маскою»).

«Реальне й ідеальне», «наявне й бажане» – ті виміри, які цікавитимуть і хвилюватимуть людину завжди. Усвідомлення «реального» й «ідеального», а також запуск процесу побудови образу існування – явище складне й багатогранне. Узагалі, закономірно виникають питання щодо того, чи потрібно бути ідеальним, чи можливо це взагалі? Відповідь на них, переконані, породить неабияку дискусію. Але беззаперечно те, що «ідеальний» вимір є значущим у побудові планів на майбутнє, визначенні найближчих і відстрочених цілей розвитку людини, а також те, що цей вимір здатен спонукати до активності, соціально прийнятних учинків, орієнтирів, детермінувати формування окремих адаптивних якостей особистості. Позитивне, узгоджене, динамічне «ідеальне» здатне оптимально й конструктивно спрямовувати особистісний розвиток людини. Це цілком може відбутись завдяки балансуванню з «реальним», рефлексії стосунків, ідентифікації – інтерпретації власного місця і ролі в соціумі, оптимізації ціннісних орієнтацій та ідеалів у сучасних умовах, стимулюванню досягнень у будь-якій діяльності тощо.

Водночас нестійкість, наддинамічність сучасного життя все більше відображається на реальності сучасної людини, стає закономірністю.

Нині молоді люди – значущі суб'єкти, які яскраво демонструють водночас і резистентність, і репресивність. Молодь як найдинамічніша соціальна група легше адаптується до якісно нових умов, але водночас найчутливіше реагує на нові й неочікувані виклики. Сучасні умови свідчать про те, що саме молодь – важливий суб'єкт резистентних процесів (ідеться про суб'єктивізацію людини), наприклад, таких, як: революції, рухи протесту (студентські, екологічні тощо).

Зміст виявлених нами соціальних уявлень про сучасну «реальну» людину у студентської молоді продемонстрував їхній конфліктний характер, дещо деструктивні ознаки. З одного боку, такі результати можемо розцінити як критичне, свідоме оцінювання сучасної реальної людини. З іншого – оскільки соціальні уявлення здатні особливо опосередковувати емоційно-когнітивну й поведінкову сторони особистості, її адаптаційний потенціал, отримані дані обґрунтували необхідність деяких психологічних рекомендацій. Так, оскільки сучасну «реальну» людину респонденти схарактеризували злостою, нещирою, тривожною, а водночас і байдужою, недовірливою, несправедливою, егоїстичною, агресивною, то цілком буде виправданим психологічний вплив, спрямований саме на ці характеристики (можемо припустити, що в цьому разі може мати місце і несвідомий перенос власних особистісних ознак на «об'єктивну» реальну сучасну людину, а також дія захисних механізмів особистості). Важливо звернути увагу на опрацювання таких параметрів життя сучасної людини, як її вміння бути вірною, уміння працювати – бути роботящою, працелюбною. Пам'ятаємо і про увиразнення певного надтривожного оцінювання сучасної реальної людини особами жіночої статі, а також сильнішу тенденцію в її ідеалізації останніми. З огляду на різні чинники (наприклад, особливості взаємин у сім'ї), вважаємо, що ефективними на перших етапах виявитимуться *бесіди, обговорення у групах*, зміст яких буде спрямовано саме на вищезокреслені аспекти.

Отже, серед провідних напрямів психологічної роботи для коригування неадаптивних характеристик в уявленнях і формування соціально прийнятних соціоуявлень можна окреслити такі. Передусім важливо проводити *бесіди* з молодим поколінням на систематичній довірчій паритетній основі щодо життя сучасної людини, її можливостей знаходження себе, сенсу існування і призначення, самореалізації в житті в контексті мотивування до адаптивних самостійних дій, обрання активної конструктивної життєвої позиції. Дуже

добре, якщо такий наставник буде в людини повсякчас і завжди (краще, якщо йтиметься про аутонаставника, тобто власне саму самостійну особистість). Важливі також будуть *діагностування*, моніторинг актуальних потреб, ціннісних орієнтацій конкретної цільової аудиторії (і це не має бути суто студентська молодь). Ефективним засобом психологічного впливу стане наявність цікавого й такого, що надихатиме, *захоплення-хобі* на кшталт пошиття ляльок або іграшок, танців, вироблення солодоців тощо. Відмітимо й те, що дієвим стане послідовне, наполегливе навчання *переінтерпретування* негативних подій у житті на категорії позитивного мислення.

Зміст психологічних рекомендацій розкриватиметься й реалізуватиметься завдяки рефлексії, оптимізації внутрішнього потенціалу особистості молодої людини. Ідеться про прагнення до самопізнання, пізнання іншого, зняття емоційної напруженості (особливо в емоційно складних, насичених ситуаціях), що стане можливим і завдяки розвитку навичок ефективної взаємодії з оточенням.

Інтегративна модель формування позитивних соціальних уявлень – багаторівнева диспозиційна система відносин «особистість – соціальне середовище», векторне спрямування якої – у бік усвідомлення значущості бути відповідальним, зацікавленим, активним тощо. Постають і деякі питання. А чи потрібно людині прагнути стовідсоткової ідеальності, ідеального суспільства? Чи можливо це взагалі? Мабуть, – утопія, без варіантів. Водночас дуже важливим виявляється прагнення людини до цього кращого, досконалішого, добрішого. Вселяє надію все ж те, що сучасна молодь десь глибоко, на підсвідомому рівні бажає розвиватися й удосконалюватися за ціннісно

обґрунтованим напрямом, прийнятним/гуманним щодо сутності людини.

Висновки. Результати проведеного дослідження дали нам підстави для формування таких висновків. Провідними характеристиками уявлень є: «визначеність – невизначеність», «конкретність – абстрактність», «статичність – динамічність», «гармонійність – суперечливість», «раціоналістичність – ірраціоналістичність» тощо. Студентська молодь відчуває сучасні проблеми з особливою гостротою, оскільки поставлена перед необхідністю вибору життєвої стратегії, формування особистих і професійних планів, соціальної й особистісної ідентифікації, самовизначення.

Емпірично встановлено, що соціальні уявлення про сучасну «реальну» людину у студентської молоді приховують конфліктний характер (соціальні уявлення щодо «реальної» людини видаються суперечливішими / конфліктнішими порівняно із соціоуявленнями щодо «ідеальної»). Водночас загалом їх можна схарактеризувати як визначені, наповнені конкретним змістом.

Соціоуявлення про людину в сучасній студентської молоді є одним з індикаторів, що увиразнює адекватність і адаптивність соціальної поведінки, пом'якшує гострі відчуття, переживання змін, вимог сучасного суспільства і навпаки. Вони здатні особливо гостро актуалізувати проблеми психологічної безпеки в сучасному світі. Тому перспективи дослідження вбачаємо у вивченні соціальних уявлень про сучасну людину у вимірах «реальності» й «ідеальності», з урахуванням соціальних і культурних чинників (наприклад, особливості сім'ї, виховання, походження) заради почуття психологічної безпеки особистості, її успішної адаптації.

Список літератури:

1. Ідентифікація с субкультурою свого покоління и покоління родителей как фактор выстраивания жизненного сценария молодыми людьми / С. Костромина и др. *Психология субкультуры: феноменология и современные тенденции развития* : материалы Международной научной конференции. Москва, 2019. С. 67–73. URL: <https://cutt.ly/Sjk0ncF>.
2. Кочубейник О. Виробництво аномії: чотири дискурси ідентичності. *Соціальна психологія сьогодні: здобутки і перспективи* : матеріали доповідей учасників II Всеукраїнського конгресу із соціальної психології. Київ, 2019. С. 178–180. URL: <https://cutt.ly/FjluoQe>.
3. Московичи С. Социальное представление: исторический взгляд. *Психологический журнал*. 1995. Т. 16. № 1. С. 3–18 ; № 2. С. 3–14.
4. Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика : монографія / за ред. С. Максименка, В. Зливкова, С. Кузікової. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2015. 430 с.
5. Петрушенко В. Зміни уявлень про людину в сучасній філософській антропології : збірник наукових праць. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Серія «Філософія». 2015. Вип. 756–757. С. 55–59. URL: <https://cutt.ly/JjlwLOJ>.
6. Примак Ю., Дерев'яно С., Ющенко І. Сучасна людина: її реальність та ідеальність у вимірі зовнішнього середовища : збірник наукових праць за матеріалами II Міжнародної науково-практич-

ної конференції, м. Херсон, 26–27 вересня 2019 р. / ред. кол. : О. Блинова, Н. Тавровецька. Херсон : ФОП Вишемирський В.С., 2019. С. 264–267. URL: <https://cutt.ly/Njk6dYO>.

7. Соціальні уявлення молоді. Особливості та шляхи формування : колективна монографія / за ред. І. Жадан. Київ : Педагогічна думка, 2007. 235 с. URL: <https://cutt.ly/5jxQ1Vg>.

8. Чепелева Н. Самопроектирование как фактор развития личности. URL: <https://cutt.ly/PjxrPza>.

9. Ядова М., Якимова Е. Тенденции взросления в эпоху постмодерна. *Молодежь перед вызовами XXI в.* : сборник научных трудов Института научной информации по общественным наукам Российской академии наук. Центр социальных научно-информационных исследований отделения социологии и социальной психологии ; отв. ред. М. Ядова. Москва, 2018. С. 12–18. URL: <https://cutt.ly/ojk51bL>.

Skok A.G., Prymak Yu.V., Gopak V.O. STUDENTS' SOCIAL IMAGE OF A MODERN HUMAN BEING

Relevance of the subject research is attributable, on the one hand, to the increasing scientific interest to the matter of humans in nowadays settings (including pandemic ones), and on the other hand, to the complexity of defining the level of the existing one that will allow “catching” the basic essence of their capability to adapt.

The purpose of the article is to zoom in on the peculiarities of social image of a modern human being among students with respect to “real” vs “ideal” dimension. It has been demonstrated that students’ social image of nowadays “real” and “ideal” person is characterized as defined and filled with specific content. As recorded, the meaningful features within the social image of a human are more specifically articulated by female students, namely, a modern “real” person is “more anxious”, but at the same time is more successful and dynamic. It has been found that a “real” person, according to the social image of female students, is first and foremost represented by emotional and behavioral dimensions. The social image of a modern “ideal” person is that of a more persevering and active, happier, more realistic (the real deal, “unmasked”), cleverer, more responsible and conscious, more daring compared to the perceptions of male students. In general, the youth’s social image of a modern “ideal” person has differentiated the latter in a more meaningful and comprehensive way.

It has been noted that the social image of a “real” person seemed more controversial (conflicting) compared to the social image of an “ideal” human (therefore, certain psychological recommendations have been proposed: regular trust-based talks on equal terms, as part of motivating for independent adaptive actions, choosing meaningful proactive attitude, regarding life of a modern person, his/her capability to find their true identity and the essence of existence and purpose, to self-actualize; identification and monitoring of real needs and values of a specific target group (and this should not be limited to students only); hobbies like needlework, dancing, baking, etc.; persistent learning to reflect on negative events in life and re-interpret them into positive thinking categories). It has been found that for modern youth their social image of a human is indicative of their social behaviour, which makes the importance of appropriateness and adaptability even more prominent.

Key words: social image, awareness, self-awareness, social adaptation, modern “real person”, “ideal person”.

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

UDC 378:37.015.3:316.46

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.5/21>

Gura T.V.

National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”

Mihaylichenko V.Ye.

National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”

Semke N.M.

National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”

CONTENT CHARACTERISTIC OF EMOTIONAL INTELLIGENCE FEATURES OF FUTURE LEADERS

The concept of emotional intelligence (EI) is considered in the article. A review of the substantive characteristics of the emotional intelligence model made by various authors is given. The comparative analysis of EI is given, too.

The role of the EI in the successful activity of a leader and the need for its development in the process of studying at a university are formulated. According to a study of 314 students of technical profile with the help of R. Kettel's multifactor questionnaire the students' predisposition to leadership is defined, which is typical for only 38.6% of the surveyed students. The characteristics of future leaders were used in the research process. The presence of their emotional intelligence was tested using N. Mann's test. The data on the presence of certain components of emotional intelligence (EI) of students prone to leadership is given in the article. The article presents a meaningful description of the qualities that contribute to the formation of EI of future leaders, which is determined on the basis of data obtained using a multifactorial personal questionnaire by R.B. Kettel. It is established that the highest level is characteristic of such qualities as self-confidence, composure, calmness, self-esteem; ability to establish relationships with people, work effectively in a team; decency, conscious attitude to people. Low level is characteristic of the following qualities: self-confidence, calculation, insight, courage, practicality, endurance, emotional maturity, realism, self-control. The conclusion is made about the need to intensify the emotional introspection of future leaders in order to diagnose them, develop ways and methods of developing EI in the process of learning in higher education institution. This should be facilitated by the intensification of future leaders' reflection, the use of innovative technologies for the formation of emotional intelligence, as well as the development of manuals for training and exercises that would promote the acquisition and development of qualities necessary for their effective use in practice. It is recommended to develop methodological manuals for the development of emotional intelligence in students.

Key words: *emotional intelligence, model, leader, personality characteristics, self-analysis, diagnosis, development.*

Problem statement in general and its connection with important scientific or practical tasks

Experts and psychologists believe that it is the level of emotional intelligence that determines the success or its absence in a leader. The ability to understand oneself and other people, to control one's own and others' emotions, to form, to unite the team to achieve the goal is largely determined by the emotional level of development of the leader. Leaders should promote the formation of positive motivation, strengthen

interpersonal interactions of group members, gain their trust, direct their energy to solve practical problems, manage people, find compromises. All this determines the emotional impact of the leader, his ability to give everyone the opportunity to offer their creative contribution to solving the tasks.

The main criteria for the manifestation of leadership are the psychological readiness of the individual and the real manifestation of leadership potential in activities and interactions with other people. These criteria

allow us to assess the effectiveness of the process of leadership formation in students and its development in the learning process. Regarding the development of EI in psychology, there are two different opinions. Some scientists take the position that it is impossible to increase the level of EI due to its relative stability. At the same time, there are many scientists who believe that emotional intelligence, in contrast to intellectual intelligence, can and should be developed, both independently and with the help of special training, work with a coach, a psychologist. We proceed from the fact that at the stage of personality formation in the process of purposeful learning it is quite possible to increase emotional competence, if to create favourable psychological and pedagogical conditions.

In 1985 Payne, Wayne Leon published “A Study of Emotion: Developing Emotional Intelligence”, dedicated to the development of emotional intelligence. I. Andreeva I in 2007 considered the prerequisites for its development. Later [2, p. 57–59], Professor Manfred suggested three possible stages in the development of a leader’s emotional intelligence [20, p. 276]. They are self-knowledge, the ability to manage one’s own feelings and emotions, learning the following skills: listen actively, listen with your eyes, adapt to emotions. Every emotional state has a positive and a negative side.

Recognizing the possibility of EI development, it is necessary to understand what requirements are imposed on the personality of a leader, what qualities and personal characteristics he should have, what role EI plays in the formation of leadership potential. It is necessary for internal regulation of personal emotions and extraneous emotions, for successful influence of a leader on the external environment. The graduate must have not only professional knowledge, skills and abilities, but also a certain set of leadership qualities that allow him to carry activities with success. Although scientists pay due out his management attention to the issue of their formation in the learning process [23, p. 48–51], but the ability to recognize and express emotions, use them in solving problems and the ability to manage them is given insufficient attention.

Formulation of the goals of the article (task statement).

Purpose of the study: identification of leadership qualities among students of a technical profile, especially the presence of emotional intelligence and emotional personality traits in the structure of students’ personality.

Objectives of the study: 1) using R. Kettel’s multifactorial questionnaire to determine the presence of leadership qualities in students of a technical profile,

to determine the presence of emotional properties necessary for the formation of emotional intelligence; 2) to determine students’ emotional intelligence on the basis of the N. Mann test; 3) to compose a substantive characteristic of their personality based on the obtained data research.

An analysis of recent research and publications on which the author relies in which this problem is considered and approaches to its solution.

The concept of “emotional intelligence” was introduced into scientific circulation by P. Salovey and J. Mayer [24, p. 186–187]. Later, other authors began to interpret this concept quite differently, citing various components that characterize it. We consider emotional intelligence as a set of personal qualities, skills and abilities to recognize emotions, understand intentions, motivations and needs of others and our own, as well as the ability to manage emotions in order to solve practical problems.

R. Bar-On, created the now known “model of emotional intelligence which consists of 15 abilities”. Directly to the emotional sphere, the author includes control over one’s own emotions, a certain sensitivity, flexibility, ability to feel the situation, stress resistance, the ability to find beneficial compromises for effective conflict resolution, the ability to manage one’s own emotional impulses. However, he identified such characteristics as the assessment of reality, problem solving, self-actualization, which affect the formation of emotions, but are not a reflection of them [5].

D. Houlman, (2008) defined emotional intelligence as the ability to effectively manage oneself and one’s relationships, which includes four components (or sub-abilities): self-awareness, self-management, social awareness and social experience. D. Houlman’s mixed model is very popular and assumes that emotional intelligence consists of 5 components: 1. Self-knowledge 2. Self-regulation 3. Social skills 4. Empathy 5. Motivation [15].

Many scientists point to the lack of scientific nature of this model, as the list presented in it includes motivation and some components of self-knowledge that are not directly related to the expression of emotions. As a result, it is a kind of a very complex formation that goes far beyond the actual emotional intelligence.

The most characteristic for emotional intelligence are such personal characteristics as emotional maturity, stress resistance, given in the work of Yukl & Van Fleet. In their view, emotional maturity is seen as a rather complex construct that includes a number of features, namely: low level of self-centering; rather high self-control; stability of the emotional sphere; low level of protection.

Stress resistance, according to the authors, is evidence of the emotional stability of the leader in organizational stress, through which he is able to successfully overcome emerging conflicts, to make effective decisions, despite the problems that arise [26].

George, (2000), based on this understanding of emotional intelligence, identified four of its characteristics, the content of which fully corresponds to the name and essence of the construct:

Evaluation and reflection of emotions: awareness of one's own emotions; the ability to accurately reflect one's emotions; awareness of other people's emotions; the ability to accurately reflect other people's emotions; the presence of empathy.

Using emotions to enhance cognitive processes and improve the quality of decision making: emotions direct and focus attention; emotions make it easier to make a choice; the use of specific emotions enhances some types of cognitive processes; accounting for changes in emotions promotes the development of flexibility.

Awareness of emotions: knowledge of the causes of emotions; knowledge of the consequences of emotions; knowledge of how emotions develop over time.

Emotion management: metaregulation of mood (reflections on the causes, adequacy and variability of emotions); maintaining a positive mood; correction or improvement of negative mood; managing other people's emotional states [14].

At the beginning of the XXI century, Mayer, Salovey, Caruso, & Sternberg, proposed a model of emotional intelligence (model of abilities). According to the authors of the model it is a group of mental abilities that contribute to the awareness and understanding of one's own emotions and the emotions of others. This model is considered to be basic in psychology and is used to describe the concept of emotional intelligence, although it has been criticized by some scholars for psychometric deviation.

Components of EI in the model of abilities: 1. Perception of emotions, that is the ability to recognize emotions. 2. Using emotions to stimulate thinking. 3. Understanding of emotions. 4. Emotion management [21, p. 400–402].

Supporters of the two models of social intelligence (the model of abilities and the mixed model) adhere to different methods of determining its level, which depends primarily on their theoretical positions. The former use methods based on self-development, which are based solely on the subjective views of their author. Others explore emotional intelligence using a test technique of solving tasks. Many models of emotional intelligence are criticized for the rather voluntary addition of various components.

Among modern research the following areas of study of emotional intelligence, its measurement, characteristics and impact on various aspects of social life can be identified: review of works on emotional intelligence: international directory of authors Pérez, Petrides, & Furnham [22, p. 337–340], Conte [11], Kun, & Demetrovic [17, p. 1131–1140], Leahy [18, p. 3–40]; measurement of emotional intelligence and criticism of its indicators Mac Cann, & Roberts [19, p. 540–551], Dulewicz, Higgs, & Slaski [13, p. 405–420], Andrei, Siegling, Aloe, Baldaro, & Petrides [4], Bucich, & Mac Cann, [9], research of emotional intelligence features and their development Schultz, Izard, & Bear [25, p. 371–380], Andreeva [2, p. 57–65], Manfred [20, p. 276], Davis & Humphrey [12, p. 52–54], Petrides, Mikolajczak, Mavroveli, Sanchez-Ruiz, Furnham, & Pérez-González, 2016; O'Connor, & Brown [10]; relationship of emotional abilities with social functioning Brackett, Rivers, Shiffman, Lerner, & Salovey [8]; O'Boyle, Humphrey, Pollack, Hawver, & Story [7], Kinman & Grant [16, p. 261–275], Romanovski, Knysh [23, p. 48–51], Boyatzis, Rochford, & Cavanagh [6] and others.

Research Results and Discussion Presentation of the main material of the study with a full justification of the obtained scientific results.

For this purpose, at the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute" (Ukraine), a study was conducted that included 314 1st and 2nd year students using a multifactorial personal questionnaire developed by American psychologist R. B. Kettel which is widely used in psychological research. It includes 16 primary factors, which are divided into 4 blocks: a block of intellectual, emotional, communicative and regulatory properties. This information technology allows us to assess and measure time-stable personality characteristics, emotional, in particular. All the factors that the author called constitutional give their values in special units and vary from 1 to 10. The most interesting are low (1–3) and high (8–10) peak results. Average scores indicate a balance between two opposite characteristics.

In the study of a combination of primary factors that characterize the psychological image of future engineers, we used the characteristics of those students who have a high level of disposition for leadership, which includes such qualities as ability to exercise power, independence, confidence, stubbornness, aggression, conflict with external accusatory reactions, unwillingness to acknowledge power and pressure from the outside, authoritarian leadership style, capriciousness. As we can see, these qualities can be

the basis for the development of leadership potential while creating appropriate conditions in the learning process. The number of such students with a high level of disposition for leadership was 38.6% of the total number of surveyed future engineers. The study of their emotional intelligence was carried out using the N. Hill test, the results of which are shown in Pic. 1.

According to the results of the study emotional intelligence includes the following components: self-awareness, self-possession, social consciousness, relationship management. At the same time, the number of students with the highest level of the component is characteristic of the presence of self-awareness (39.1%), relationship management and social consciousness (26.1%), self-control (21.8%). The number of students with a low level is insignificant (4.3%), except for the characteristics of social consciousness, where it is 8.7%.

The characteristics of the features of EI of students prone to leadership, which is compiled on the basis of data obtained with the help of R.B. Kettel's multifactorial personal questionnaire is rather interesting (table 1):

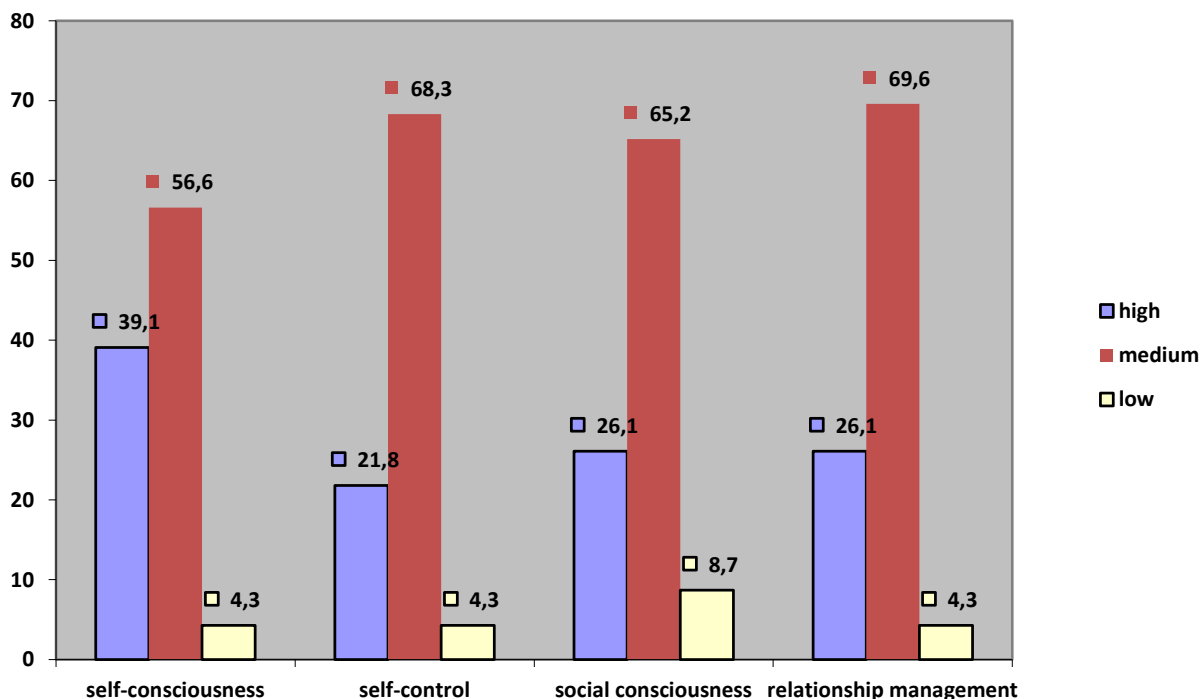
The basis of all personal characteristics is *self-awareness* of a person. This is a complex psychological structure that includes, firstly, awareness of one's identity, secondly, the consciousness of one's own "I" as an active principle, thirdly, awareness of one's mental features and qualities, and fourthly, a certain system of socio-moral self-esteem. It is the ability

to recognize and understand one's own emotional state and how it affects other people. Self-awareness includes an adequate assessment of one's strengths and weaknesses, moral and ethical characteristics, as well as the ability to determine one's own self-esteem on the basis of this knowledge.

Self-esteem is an assessment of opportunities, personality traits, place among other people, which affects the level of a person's demands, the degree of achievement of the goals he sets for himself, the adequacy of behaviour. It is an important regulator of behaviour and thus affects the effectiveness of educational activities and further development of personality. According to the results of the study, the level of self-esteem of future leaders is quite high among all other characteristics (34,1**).

At the same time self-confidence and composure are much lower (24,7**). A person's self-confidence is based on the results of successful actions, correct decisions and self-esteem. There is a direct dependency between the level of self-esteem and self-confidence. At the same time, such a correlation is more characteristic of students with adequate self-esteem. The assessment of such characteristics as honesty, conscientiousness is slightly lower (22.8 **) and such important qualities for a leader as courage, activity, risk appetite, looseness are even lower (21,17**).

Self-control is the second key component of emotional intelligence, which can be defined as the ability to understand one's significance, using

Pic. 1. Structural analysis of emotional intelligence

Characteristics of emotional intelligence of students prone to leadership

Code	Contents	levels prone to leadership			H- Kruskal-Wallis
		high	medium	low	
	Intrapersonal features				
Q	Self-confidence, composure, calmness	43.2	40.9	15.9	24,7**
MD	Self-assessment	40.9	56.8	2.3	34,1**
G	Scrupulosity, conscientiousness	40.9	50.0	9.1	22,8**
H	Courage, activity, inclination to take risks, relaxedness	38.6	45.5	15.9	21,17**
Q4	Relaxation, tension	15.9	54.5	29.6	26,5**
C	Endurance, high performance, emotional maturity, realism, constancy of interests, absence of nervous fatigue	13.6	79.6	6.8	29,1**
Q3	Self-control	9.1	75.0	15.9	28,55**
	Interpersonal features				
L	Frankness, trustfulness, tolerance, liveability, lack of envy, the ability to get along with people easily, to work effectively in a team	45.4	50.0	4.6	27,13**
A	Kindness, sociability, good nature, attentiveness to people, naturalness, ease in relationships, kindness	36.4	54.5	9.1	25,16**
N	Prudence, insight, a reasonable and sentimental approach to events and people around	22.7	54.6	22.7	21,12**
F	Impulsiveness, carelessness, mobility, energy, emotionality, cheerfulness, expansiveness, sincerity in relationships between people, the ability to lead, faith in luck	20.4	66.0	13.6	24,66**
I	Masculinity, self-confidence, rationality, realistic judgments, practicality, callousness in relation to others	18.2	68.2	13.6	25,64**
Q2	Inclination to prefer only one's own decisions, independence, independence in decision-making, lack of desire to impose one's opinion on others	15.9	79.5	4.5	31,22**

** - $p \leq 0,01$

this knowledge in different situations, as well as being able to control it. This category includes the following qualities: endurance, high efficiency, emotional maturity, realism, constancy of interests, lack of nervous fatigue (29.1 **), which determine the mental state of a person. Self-control is influenced by such personality traits as relaxation, tension (26.5 **), as well as impulsiveness, carefreeness, mobility, energy, emotionality, cheerfulness, expansiveness, sincerity in relationships between people, ability to lead, trust in luck (24, 66 **). It is worse with self-control, which is manifested in the awareness and evaluation of the subject's own actions, mental processes and states, and their management (28,55 **). Self-control is an integral part of all types of educational activities of students and it is carried out at all stages of its implementation. It includes sensory, mental and motor components of activity that allow students to monitor their actions, the results of these actions and consciously regulate them on the basis of the set goal, planned plan and mastered pattern. This is a conscious regulation of human

behaviour and activities to ensure compliance of their results with the goals, requirements, norms, rules, etc. In psychology, the features of the emotional sphere depending on the subject's self-control have long been known and described. Violation or weakening of the ability to self-control leads to the emergence of emotional problems in a person.

The third structural component of EI is *social consciousness*. This is the ability to properly assess reality based on objective data, as well as the ability to rearrange one's thoughts, actions and feelings according to facts, events and new information. People with this quality adapt to reality and its changing conditions. They recognize the point of view of others, they are open to innovation and fresh ideas. The interviewed students are characterized by caution, insight, intelligent and sentimental approach to events and people around them. These features are at the lowest level among all the characteristics (21,12**).

The interviewed students are characterized by courage, self-confidence, prudence, realistic judgments, practicality (25,64**). However, they

also have a tendency to prefer only their own decisions, independence, independence in decision-making, lack of desire to impose their views on others (31,22**), which is typical for a large number of students on average. It should be borne in mind that independence is the ability to control oneself, to control one's feelings, thoughts and actions, which does not exclude assertiveness, i.e., the ability to consult, respect and accept another's opinion, but firmly adhere to one's own line. The ability to defend their principles in conjunction with independence is an important characteristic of managerial skill.

An important place in the structure of EI belongs to *relationship management*. It is the ability to establish contacts and interact with other people, to be sensitive and friendly to them, making a positive impact. Many interviewed students are characterized by openness, trust, tolerance, lack of envy, the ability to easily find common ground with people, to work effectively in a team (27,13**). They are characterized less by such qualities as kindness, sociability, kindness, attention to people, naturalness, and ease in relationships (25,16**). At the same time, future leaders are characterized by more or less such qualities as impulsiveness, carefreeness, mobility, energy, emotionality, cheerfulness, expansiveness, sincerity in relationships between people (24.66**), which is typical for young people of this age. That was the subject of study of scientists. Thus, attitude towards emotionality and aggression was considered by Schultz, Izard, & Bear [25, p. 371–387], Gender-related personality traits and stress were studied by O'Connor, & Brown [10]. An important role in the relationship is played by such quality as empathy, or the ability to understand other people's feelings, see the reasons for their actions and build a dialogue based on this knowledge.

The list of the given characteristics does not reflect all their diversity. For their scientific substantiation it is necessary to proceed from the psychological definition of emotions, on the basis of which it would be possible to structure the concept of emotional intelligence. Otherwise, it turns into only an arbitrary set of factors influencing human life. There is an interesting approach of psychologists [1], who conclude that emotional intelligence can be considered as a set of cognitive abilities and / or personality traits. They help to find a connection between emotional manifestation and type of mobilizing need (physiological or socially influenced); assessment of emotional expression as emotions or feelings; constructing judgments about the subject's forecast of the probability of satisfaction

of the need, the nature of the subject's interaction with the object of experience (contact or remote) and the magnitude of the need. They reviewed the main psychological theories of emotions in order to expand the definition of emotional intelligence as a set of abilities to process emotional information derived from emotional manifestations.

We assume that together these four components are the basis of emotional intelligence, which can be developed in the learning process of students. One of the main factors that hinder this process is insufficient knowledge and understanding of oneself, one's qualities, abilities and interests. Neither the professional development of students nor the manifestation of oneself as a leader is possible without this. The purpose of training is to help the future specialist to know his inner world, his purpose and self-worth, the qualities of his personality, to stimulate the desire for self-improvement. In this regard, the ability of students to reflect as a mechanism for the development of students' self-knowledge is of interest.

It is known that emotional introspection is based on reflection or a tendency to analyze one's own experiences, reflections on one's mental state. It is defined as the subject's attention to himself and to his consciousness, in particular, in the traditional sense, to the content and functions of his own consciousness, which includes personal structures; thinking; mechanisms of perception, decision-making, emotional response; behavioral patterns, etc. Reflection promotes the development of emotional self-analysis of a student, regular or situational assessment of his behaviour and the reaction of others. This builds the ability to really perceive events, adapt to the environment, cope with stress, manage emotions. It is not just an awareness of one's EI, but its development, an attempt to go beyond the level that has been reached. To be effective, one needs to have the ability to reflect and use it not only intuitively, but responsibly. To do this, one needs to know the ways and methods of its activation, learn how to do it.

A person's EI can be formed only in the presence of self-understanding and understanding of oneself. This should also be facilitated by knowledge of basic psychological theories of emotions, the use of various methods and techniques for diagnosing leadership potential [3, p. 12–22], activation of the processes of development and self-development of EI. Positive thinking, which is closely related to positive emotions, plays an important role in it. Attention to one's thoughts and emotions, as well as to the expression of emotions by other people, their understanding, as well as control and self-control, allows a person to

develop effective social skills of communication and interaction. Their formation should be facilitated by the use of innovative technologies that will ensure the psychological readiness of students for leadership, the formation of qualities necessary for successful activities, the real manifestation and development of emotional intelligence.

Conclusions from this study and further prospects in this direction.

Emotional intelligence is necessary for successful behavior and for achieving high results of a leader's activity. In this regard, it is of interest to know about the personal qualities that form it, the ways and methods of its identification and development in future leaders. This requires a psychological

definition of emotions, knowledge of the emotional intelligence activation mechanisms, which will provide information about the mental state of the individual, provide an opportunity to recognize, identify and manage emotions in the process of his development and self-development. This should be facilitated by the intensification of future leaders reflection, the use of innovative technologies for the formation of emotional intelligence, as well as methodological manuals for training and exercises that will help to reveal and develop it. That will help to acquire the qualities necessary for the effective use in practice. Taking into account the data obtained in the formation of leadership qualities among students of a technical university.

References:

1. Алферова М.А., Аристова И.Л. Эмоциональный интеллект и психологические теории эмоций. *Universum: Психология и образование*. 2017. № 12(42). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/emotsionalnyy-intellekt-i-psihologicheskie-teorii-emotsiy/viewer>(дата звернення: 08.09.2021).
2. Андреева И.Н. Предпосылки развития эмоционального интеллекта. *Вопросы психологии*. 2007. № 5. С. 57–65.
3. Михайличенко В.С., Гура Т.В. Способи і методи діагностики і розкриття лідерського потенціалу студентів. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2019. № 2, С. 12–22.
4. Andrei, F., Siegling, A. B., Aloe, A. M., Baldaro, B., & Petrides, K. V. The incremental validity of the trait emotional intelligence questionnaire (TEIQue): a systematic review and meta-analysis. *J. Personal. Assess.* 2016. № 98. P. 261–276. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/26457443/> (дата звернення:15.08.2021).
5. Bar-On, R. The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI). *Psicothema*.2006. № 18. P. 25. URL: <http://www.psycothema.com>(дата звернення:17.05.2021).
6. Boyatzis, R., Rochford, K., & Cavanagh, K. V. Emotional intelligence competencies in engineer's effectiveness and engagement. *Career Dev. Int.* 2017. № 22. P. 70–86. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Emotional-intelligence-competencies-in-engineer-Boyatzis-RochfordURL:http://www.psycothema.com/psycothema.asp?id=3271>(дата звернення: 20.05.2021).
7. Boyle, O., Humphrey, E. H. Jr., Pollack R. H., Hawver J. M., & Story, P. A. The relation between emotional intelligence and job performance: a meta-analysis. *J. Organiz. Beha.* 2011. № 32. P. 788–818. <https://www.tandfonline.com/doi/full/>(дата звернення: 09.09.2021).
8. Brackett, M. A., Rivers, S. E., Shiffman, S., Lerner, N., & Salovey, P. Relating emotional abilities to social functioning: a comparison of self-report and performance measures of emotional intelligence. *J. Personal. Social Psychol.* 2006. № 91. P. 780. URL: <http://www.eiconsortium.org/pdf/Brackett.Rivers.Shiffman.Lerner.Salovey.JPSP.2006.pdf> (дата звернення: 14.08.2021).
9. Bucich, M., & MacCann, C. Emotional intelligence research in Australia: Past contributions and future directions. *Austral. J. Psychol.* 2019. № 71, P. 59–67. URL:<https://pdtraining.com.au/emotional-intelligence-training-course-in-brisbane-sydney-melbourne-canberra-adelaide-and-perth>(дата звернення: 20.07.2021).
10. O'Connor, P. J., & Brown, C. M. Sex-linked personality traits and stress: emotional skills protect feminine women from stress but not feminine men. *Personal. Individ. Differ.* 2016. № 99. P. 28–32. URL <https://eprints.qut.edu.au/95728/> (дата звернення : 20.08.2021).
11. Conte, J. M. A review and critique of emotional intelligence measures. *J. Organiz. Behav.* 2005. № 26. P. 433–440. URL:<https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.516.126&rep=rep1&type=pdf> (дата звернення: 15.07.2021).
12. Davis, S. K., & Humphrey, N. Ability versus trait emotional intelligence. *J. Individ. Differ.* 2014. № 35. P. 52–54.
13. Dulewicz, V., Higgs, M., & Slaski, M. Measuring emotional intelligence: content, construct and criterion-related validity. *J. Manag. Psychol.* 2003. №18. P. 405–420.
14. George, G. Emotions and Leadership: The Roli of Emotional Intelligence *Human Relations*. 2000. Vol. 53(8) URL:<https://aludvboxdotcom.files.wordpress.com/2016/07/emotions-and-leadership-the-role-of-emotional-intelligence.pdf> (дата звернення: 12.07.21).

15. Houlman, D. *Emotsiynny intelekt*. M.: AST, 2008. 478 p.
16. Kinman, G., & Grant, L. Exploring stress resilience in trainee social workers: the role of emotional and social competencies. *Br. J. Social Work*. 2011. № 41. P. 261–275.
17. Kun, B., & Demetrovics, Z. Emotional intelligence and addictions: a systematic review. *Subst. Misuse*. 2010. № 45. P. 1131–1160.
18. Leahy, R.L. Emotional Schemas and Resistance to Change in Anxiety Disorders cognitive and Behavioral Practice? 2007. № 14. P. 3–45.
19. Mac Cann, C., & Roberts, R. D. New paradigms for assessing emotional intelligence: theory and data. *Emotion* 2008. № 8. P. 540–551.
20. Manfred, K. *Mistyka liderstva Rozvytok emotsiynoho intelektu – M. : «Alpina Publisher», 2011. P. 276.*
21. Mayer, J. D., Salovey, P., Caruso, D., & Sternberg, R. J. *Models of Emotional Intelligence*, ed R. J. Sternberg (New York, NY: Cambridge University Press), 2000. P. 396–420.
22. Petrides, K. V., Mikolajczak, M., Mavroveli, S., Sanchez-Ruiz, M. J., Furnham, A., & Pérez-González, J. C. (2016). Developments in trait emotional intelligence research. *Emot. Rev.* 2016. № 8. P. 335–341.
23. Romanovski, O., & Knysh, A. Emotional leadership and ways of its formation in National Technical University «Kharkiv polytechnic institute» The paper examined in details a phenomenon of emotional leadership, ways of its display and form. *International Scientific Journal of Universities and Leadership*. 2015. № 1. P. 48-51.
24. Salovey, P., & Mayer, J. D. (1990). Emotional intelligence. *Imag. Cogn. Persona*. 1990. №9. P.185–211.
25. Schultz, D., Izard, C. E., & Bear, G. Children's emotion processing: Relations to emotionality and aggression. *Dev. Psychopathol.* № 16. 2004. P. 371–387.
26. Yukl, G. & Van Fleet, D. Theory and Research on Leadership in Organizations. M. Dunette & L. Hough (eds.). *Handbook of Industrial and Organizational Psychology*. 2nd ed. Palo Alto (CA): Consulting Psychologist Press. 1992. № 3. P. 147–197. URL:<https://www.scirp.org/>(дата звернення: 09.07.2021).

Гура Т.В., Михайличенко В.Є., Семке Н.М. ЗМІСТОВНА ХАРАКТЕРИСТИКА РИС ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ МАЙБУТНІХ ЛІДЕРІВ

У статті розглянуто поняття емоційного інтелекту (далі – EI). Зроблено огляд різними авторами змістовних характеристик моделі емоційного інтелекту. Наведено порівняльний аналіз EI.

Сформульовано роль емоційного інтелекту в успішній діяльності лідера та необхідність його розвитку в процесі навчання в університеті. На основі експериментального дослідження 314 студентів технічного профілю за допомогою багатофакторного опитувальника Р. Кеттеля визначена схильність цих студентів до лідерства, характерна лише для 38,6% опитаних студентів. У процесі дослідження використані характеристики майбутніх лідерів. За допомогою тесту Н. Манна визначена наявність у них емоційного інтелекту. У статті наведені дані з наявності окремих компонентів EI студентів, схильних до лідерства.

У статті представлена змістовна характеристика якостей, які сприяють формуванню EI майбутніх лідерів, яка визначена на основі даних, одержаних за допомогою багатофакторного особистісного опитувальника Р.Б. Кеттеля. Установлено, що найбільш високий рівень характерний для таких якостей, як упевненість у собі, холонокровність, спокій, самооцінка; вміння налагоджувати відносини з людьми, ефективно працювати в колективі; добродіяльність, свідоме ставлення до людей. Низький рівень характерний для таких якостей, як самовпевненість, розрахунковість, проникливість, мужність, практичність, витримка, емоційна зрілість, реалістичність, самоконтроль.

Зроблено висновок про необхідність активізації емоційного самоаналізу майбутніх лідерів із метою їх діагностики, розробки способів і методів розвитку EI в процесі навчання в закладі вищої освіти. Цьому повинні сприяти активізація рефлексії майбутніх лідерів, використання інноваційних технологій із формування емоційного інтелекту, а також розробка методичних посібників для проведення тренінгів та вправ, які сприяли б набуттю та розвитку якостей, необхідних для їх ефективного використання в практичній діяльності. Рекомендовано розробляти методичні посібники для розвитку емоційного інтелекту в студентів.

Ключові слова: емоційний інтелект, модель, лідер, характеристики особистості, самоаналіз, діагностика, розвиток.

Кормишев М.В.

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЇ УЧІННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ

У статті проаналізовано дослідження психологів та розглянуто проблему розвитку і формування учбової мотивації молодших школярів, які виховуються у закладах інтернатного типу. Формування у школярів дієвих мотивів учіння та позитивного ставлення до навчальної діяльності потребує розробки та апробації ефективних методів управління мотиваційною сферою учнів. Дослідження психологів довели, що відхилення у розвитку потреб негативно впливає на особистість дитини, та показали, що в цієї категорії дітей спостерігаються непродуктивні форми взаємодії з дорослими та однолітками. В умовах психічної депривації була сформована прихильність дитини та неспроможність налагодити продуктивне спілкування з однолітками та дорослими. Таким чином, було розглянуто сферу потреб дитини, що виховуються в установах інтернатного типу. У ході наукового пошуку було визначено теоретичні принципи та методологічні підвалини цієї проблеми.

У практичному плані були досліджені психолого-педагогічні умови формування мотивації учіння молодших школярів, які є основою для побудови системи психокорекційної роботи. Для дітей, позбавлених батьківської уваги, характерна первинна тривожність, яка значно впливає на розвиток особистості та її здатність до встановлення емоційних зв'язків з іншими людьми. Викладений у статті матеріал дозволяє побачити, на основі яких теоретичних засад у процесі психокорекції формуються нові рівні та елементи мотивації учіння молодших школярів, які виховуються у закладах інтернатного типу. Здійснений аналіз підходів і концепцій до вивчення проблеми розвитку особистості представляє її суть, закономірності та механізми формування залежно від умов розвитку і виховання особистості. Дослідження психологів щодо цілей діяльності є окремою галуззю наукових пошуків і є особливо актуальним. На думку М.І. Лисіної, пізнавальна активність посідає структурне місце, близьке до рівня потреби, вона передує діяльності й виражається в спроможності особистості до пізнавальної діяльності.

Ключові слова: навчальна мотивація, учбова діяльність, психічна депривація, особистісна тривожність, сфера потреб, навчально-пізнавальні мотиви, формування мотивації.

Постановка проблеми. На наш погляд, проблема ефективного впливу на розвиток мотивації учіння молодших школярів, що виховуються у закладах інтернатного типу, довела, що потрібно будувати дієву системну роботу, розроблену у сучасній психології. Необхідно створити систему формування та розвитку внутрішньої мотивації учіння школярів. Як підкреслюють дослідники, для формування мотиваційної сфери та розвитку нових учбових мотивів потрібно включати школярів у різні види спеціально організованої діяльності. У процесі такої роботи у дітей формуються нові знання та смисли, виникають внутрішні мотиви учіння.

Як засвідчують результати психологічних досліджень, мотиви соціальної співпраці формуються в умовах спільної діяльності дитини з дорослими. Так, у роботах психологів зауважено, що нові навчальні відношення молодших школярів не визрівають самі по собі з ігрової діяльності, а схильність до гри не гарантує успішної взаємо-

дії дітей у навчальних ситуаціях. Автори підкреслюють, що до нових навчальних форм взаємодії дитину треба готувати спеціально, в співпраці з учителем та іншими дітьми. У цьому зв'язку особливої значущості набуває розробка програм, які сприяють опануванню молодшими школярами навчальної співпраці з дорослими й однолітками, що загалом стимулює розвиток соціальних та пізнавальних мотивів учіння [3].

У сучасній психології, на наш погляд, не визначалися предметом конкретних досліджень теоретичні засади та психолого-педагогічні умови формування мотивації учіння молодших школярів загальноосвітніх шкіл-інтернатів. Поза увагою дослідників залишилися, зокрема, такі важливі питання: специфіка спілкування та взаємодії із дорослими та однолітками дітей, які виховуються поза родиною; особливості розвитку самосвідомості таких дітей; вплив на становлення мотивації учіння та особливості їхньої емоційної сфери.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Значний внесок у розв'язання цієї проблеми здійснили такі дослідники, як Б.Г. Ананьєв, М.І. Алексеева, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, В.В. Давидов, О.К. Дусавицький, Д.Б. Ельконін, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, А.К. Маркова, М.В. Матюхіна, Н.С. Якіманська та інші.

Постановка завдання. Мета дослідження – на основі визначених теоретичних засад та аналізу особливостей розвитку особистості в умовах психічної депривації побудувати систему формування та розвитку мотивації учбової діяльності молодших школярів, які виховуються у закладах інтернатного типу.

Для досягнення мети ми поставили перед собою такі завдання: на основі аналізу теоретичних підходів до проблеми розвитку мотивів учіння молодших школярів сформулювати теоретичні засади психологічної корекції та розробити систему формування мотивації учіння.

Виклад основного матеріалу дослідження. На підготовчому етапі ми ознайомилися з програмами школярів та головними завданнями, правилами і умовами проведення спільної психокорекційної роботи. Зокрема, з дітьми було проведено бесіди з таких тем: «Учіння як підготовка до праці та самостійного життя», «Професія, яка тобі подобається, та які необхідні знання та уміння», «Що може завадити здійсненню твоєї мрії працювати за обраною спеціальністю». Також для школярів була організована дискусія на тему «Чому треба навчитися, щоб добре підготуватися до майбутньої роботи». Наприкінці підготовчого етапу було обговорено план і види спільної роботи, цілі та завдання, а також графік проведення занять.

Мета першого блоку. Основний етап психокорекції полягає у гармонізації емоційної сфери молодших школярів, які виховуються у закладах інтернатного типу, і подальшому зниженні тривоги школяра та формуванні позитивної установки на співпрацю з дорослими і однолітками.

Організація проведення психокорекційних занять із вихованцями установ інтернатного типу мала свою специфіку. Як показують дослідження, на початковому етапі діяльність психологів у закладах інтернатного типу повинна спрямовуватись на компенсацію психічного розвитку дитини після отриманих емоційних травм. Психологи підкреслюють, що відхилення в розвитку когнітивної сфери учнів можуть залежати від пережитих травм та блокуватися їх наслідками. Охарактеризуємо деякі психокорекційні вправи та заняття першого блоку. Насамперед була організована робота щодо

відновлення особистісної цілісності та почуттів дитини. Фахівці стверджують, що лише після зняття деяких наслідків різного виду травм, отриманих дитиною, можна переходити до формування та розвитку навчальної мотивації. Праця психолога в цьому разі має переслідувати мету активізувати уявлення дитини про те, що саме вона є не пасивним, а активним суб'єктом становлення своєї особистості. Тільки в цьому разі, як підкреслюють спеціалісти, у дитини з'являються внутрішня мотивація до саморозвитку і самовдосконалення та здатність долати труднощі.

Для реалізації поставлених на першому етапі завдань ми вважали за доцільне застосовувати спеціальні методики й техніки, які допомагали дитині розкритися й висловити свої думки, почуття та переживання. Для організації індивідуальної роботи з дітьми ми використовували «Відверту бесіду» з таких тем: «Історія мого життя», «Книжка про мене», «Моя анкета» та інші. Подібна робота психолога з дитиною сприяла гармонізації її емоційної сфери та формуванню довірливих стосунків між нею та дорослим.

Як один із методів розмовної терапії в процесі індивідуальної роботи ми також використовували логотерапію, що передбачала розмову з дитиною, спрямовану на вербалізацію її емоційних станів, словесний опис емоційних переживань. Вербалізація переживань може викликати позитивне ставлення дитини до співрозмовника, посилювати її готовність до співпереживання й визнання цінності особистості іншої людини та формувати вміння опановувати свої почуття та емоції.

Мета другого блоку – основного етапу психокорекції – це розвиток соціальних мотивів. Як відомо, вони включають мотиви соціальної співпраці, широкі соціальні мотиви та вузькосоціальні мотиви. Загальна стратегія формування соціальних мотивів полягала в зміні якості мотивації, у якій колективістська спрямованість мала переважати над вузькоіндивідуалістичною спрямованістю. При цьому провідними мали стати мотиви соціальної співпраці і широкі соціальні мотиви, наприклад, як бути корисним суспільству, добре підготуватися до майбутньої роботи, відповідально ставитися до дорученої справи, виконувати свій обов'язок перед суспільством.

Відповідно до виділених напрямів психокорекційної роботи з молодшими школярами ми використовували та модифікували методи й прийоми, запропоновані Г.А. Цукерман, К.Н. Полівановою та іншими, сутність яких полягає у відпрацюванні в дитини способів навчальної взаємодії

з учителем і однолітками. На думку авторів, взаємодія дитини з дорослим передбачає її здатність розрізняти ситуації, що вимагають застосування готових зразків, і такі, що потребують створення нових зразків взаємодії. Навчальна співпраця з однолітками ґрунтується на здатності дитини виявляти різницю в способах дії і координувати їх, вдаючись до спільної діяльності.

У ситуації взаємодії формувалася здатність дітей розрізняти способи поведінки за різних умов, пов'язаних зі зміною партнерів за родом діяльності. У процесі підготовки школярів до спільної роботи їх вчили розрізняти ситуації «Я» (індивідуальна дія), «Ми» (дії в малій групі з 3-х чоловік), «Усі разом» (одночасна дія всієї групи) і правильно поводити себе в різних ситуаціях [10].

Вправа 1. Ситуація співпраці з однолітками з розподілом функцій.

Вправа 2. Ситуація співпраці з дорослим із розподілом функцій.

Вправа 3. Ситуація співпраці з однолітками з розподілом функцій і врахуванням часу виконання завдання.

Вправа 4. Ситуація співпраці з однолітками з розподілом функцій, з врахуванням часу виконання завдання і оцінкою роботи всіх учасників співпраці.

Вправа 5. Ситуація взаємодії з однолітками і дорослим без чіткого розподілу функцій, з врахуванням часу виконання завдання й оцінкою роботи всіх учасників співпраці.

Мета третього блоку. У процесі психокорекційної роботи формувалася здатність школярів до ініціативного способу взаємодії, можливість координувати свої дії і дії іншого за допомогою додаткових запитань. Це є суттєвим показником навчальної ініціативності школяра, його переходу від позиції учня до позиції вчителя з прагненням до самоосвіти за допомогою інших людей, що є однією з умов становлення дитини як суб'єкта навчальної діяльності. У процесі цілеспрямованого навчання способів взаємодії з учителем та однокласниками в дітей розвивається децентрація як здатність урахувувати позицію іншої людини, планувати свою дію з врахуванням дій партнера і його емоційного стану. У процесі спеціально організованої спільної діяльності дітей з дорослим формувалася здатність школяра використовувати його досвід під час вирішення завдань.

Таким чином, послідовність видів співпраці дозволила сформувати підґрунтя для продуктивної взаємодії з дорослим і дітьми, що послужить основою і для розвитку мотивації учіння молод-

ших школярів. Дослідження психологів вказують, що пізнавальна мотивація учіння молодших школярів має формуватися в поєднанні не лише з мотивами соціальної співпраці, але і з широкими соціальними мотивами навчальної діяльності.

Психокорекційна робота була присвячена формуванню та розвитку широких соціальних мотивів, також мотивів громадського обов'язку, таких як мотиви відповідальності, самовизначення, розуміння значення знань для майбутнього, підготовки до роботи, прагнення посісти певну позицію в стосунках з іншими людьми, прагнення усвідомити способи співпраці, саморозвитку і самовдосконалення, що мають важливе значення для розвитку мотиваційної сфери особистості дитини.

Як стверджує більшість психологів, широкі соціальні мотиви формуються за допомогою залучення школярів до суспільно-значущої та суспільно-корисної діяльності в ході співпраці з навколишніми людьми. Дослідники підкреслюють, що для розвитку широких соціальних мотивів у молодшому шкільному віці необхідно залучати дитину до активних видів навчальної, суспільно-корисної діяльності, до різних видів громадських взаємодій з дорослими й однолітками [7].

Як вказує А.К. Маркова, у процесі соціальних контактів у школярів виникає нове ставлення і нова позиція щодо досліджуваного об'єкта, яка виступає як пізнавальна активність, щодо іншої людини – як соціальна активність, і щодо самого себе – як до суб'єкта своєї діяльності. При цьому соціальною активністю психологи називають всі види активного ставлення до учіння як до спілкування, взаємодії, співпраці. Це також наявність смислу, значущості для дитини учіння як взаємодії з іншою людиною; усі види соціальних мотивів; цілі, які обслуговують ці соціальні мотиви; емоції, що супроводжують мотиви учіння. На основі цього школяр формується як суб'єкт взаємодії, спілкування з іншою людиною.

У процесі колективної роботи підвищується відповідальність учня перед іншими людьми й почуття обов'язку перед суспільством загалом, розвивається здатність до саморегуляції й координації своїх дій з іншими членами групи, також формується вміння долати конфлікти під час спілкування. Дослідження психологів показують, що в процесі колективної роботи зростає ініціативність школярів, а також кількість контактів, запитань та інших різноманітних форм спілкування з однолітками, що загалом справляє значний вплив на становлення всіх видів активності школярів.

Для розвитку широких соціальних мотивів ми організували творчу трудову спільну діяльність дітей і дорослих, спираючись на концепцію Б.Г. Ананьєва. Психолог обґрунтував підхід до формування особистості, який полягає в необхідності поєднувати пізнання, спілкування та працю. На думку автора, умова сполучення учіння та праці є необхідною для всебічного формування особистості, оскільки поєднує в собі знання про реальність та відповідні уявлення до неї. Для формування широких соціальних мотивів учіння молодшим школярам були запропоновані навчально-трудова уроки й завдання [8].

Формулюючи цілі творчої праці, ми спиралися на теорію А.С. Макаренка про перспективні лінії розвитку особистості (про наявність ближніх, середніх і далеких цілей), а також на дослідження Л.С. Славіної, які присвячені розробці методів формування позитивного ставлення до учіння.

Завдання 1. Зробити своїми руками подарунки для дітей інвалідів із реабілітаційного центру.

Завдання 2. Виготовити подарунки для вихователів інтернату та для своїх друзів.

У плані відпрацювання відповідального ставлення до набуття знань значне місце посідали питання співпраці вчителя й учнів, ставлення вчителя до дитини, застосування стимулювання та оцінювання дитини. Вибудовуючи систему перспектив, ми визначили далеку перспективу – трудова творча діяльність як підвалина майбутньої професійної діяльності, виготовлення мистецьких прикрас для покращення інтер'єру свого житла; середню перспективу – до свята Св. Миколая своїми руками виготовити подарунки дітям-інвалідам та привітати їх зі святом; ближню перспективу – у співпраці з дорослим навчитися різноманітних технік творчої праці, необхідних для створення подарунків.

Основними завданнями наступного етапу психокорекційної роботи були такі: у процесі навчально-трудова уроків треба розвивати широкі соціальні мотиви, удосконалювати вміння учнів опановувати відповідні знання, способи й прийоми творчої трудової діяльності, а також способи самоконтролю й самооцінки результатів своєї роботи.

Для організації навчально-трудова уроків ми використовували різні види творчої праці: виготовлення матерчатих ляльок без ножиць та голки, створення виробів із соломки, саморобних прикрас, вишивання картин за зразком, виготовлення картин із тіста й природного матеріалу.

На початку з дітьми було проведено вступну бесіду, де обговорювалися цілі роботи та пер-

спективи, визначалися основна мета, навчальне й трудове завдання, організувалася робота щодо формування проміжних цілей. Для їх реалізації на першому етапі було використано метод бесіди-дискусії за темою: «Чому перш ніж трудитися, треба багато чому навчитися». Після обговорення учням було запропоновано перше завдання.

Завдання № 3. Дітей запросили на майстер-клас із виготовлення матерчатих ляльок та виробів із соломки, де їм показали готовий виріб і познайомили з прийомами й методами роботи. Майстер-клас проводила керівник гуртка «Умілі руки».

Завдання № 4. Робота полягала в тому, щоб спільними зусиллями виготовити картину в подарунок школі. Попередньо діти були розділені на підгрупи по 4 особи, і перед ними було поставлене завдання: усім разом зробити окрему частину картини за поданим зразком. Кожна дитина повинна була індивідуально підготувати окремий фрагмент картини, а потім, під керівництвом дорослого, колективно скласти всі частини в цілу картину. Перед початком роботи визначалася кінцева мета спільної роботи, система проміжних цілей і способи їх досягнення.

На першому етапі основним завданням, поставленим перед дитиною, було опанувати прийоми і способи практичних дій запропонованої творчої діяльності. Для цього викладач визначав послідовність дій та операцій, якими повинна була оволодіти дитина для виконання свого завдання, і подавав їх індивідуально на занятті у вигляді інструкції та матеріалу для роботи.

На другому етапі в процесі виготовлення картини кожна дитина виконувала свою частину роботи, а потім діти в співпраці з дорослим з'єднували й закріплювали всі деталі картини.

На третьому етапі основного блоку психокорекційної роботи відбувалося формування пізнавальних мотивів. Як підкреслює більшість дослідників, однією із значущих проблем сучасного навчання є проблема формування пізнавальних мотивів учіння в молодшому шкільному віці.

На заключному етапі учні всі разом розглядали картину, оцінювали її, визначали та описували, чого вони навчилися, ділилися враженнями і будували плани на майбутнє. По остаточному завершенні діяльності з дітьми була проведена бесіда, у процесі якої їм пропонувалося відповісти на такі запитання: «Чи сподобалися тобі заняття творчою працею та якою б справою надалі ти хотів би займатися?»; «Чи хочеш ти стати майстром у своїй справі?»; «Що ти плануєш зробити своїми руками і чому тобі для цього ще потрібно

навчитися?»; «Як цікавіше – працювати одному чи разом із друзями?»; «Кому б ти хотів подарувати картину?».

Була організована акція «Подаруй другу радість». Психологи окреслюють найзагальніші, принципові шляхи формування навчальної мотивації. Один шлях полягає в тому, щоб сформувати в школярів зразки того, якими повинні бути мотиви учіння. Другий шлях полягає в тому, що дитина активно включається до різних видів діяльності під керівництвом дорослого. У першому разі у школярів формуються усвідомлені мотиви, а в другому – реально дієві.

У нашому дослідженні ми будемо використовувати єдність цих двох шляхів формування навчально-пізнавальних мотивів, причому пріори-

тетним виступатиме формування мотивації шляхом розвитку цілепокладання, формування пізнавальної активності школярів та позитивних емоцій, а також активізації всіх компонентів навчальної діяльності. Науковці вказують на те, що в процесі діяльності необхідно навчати школяра не лише вмінню опановувати знання і способи навчальної діяльності, але й способам роботи із самим собою.

Висновки. Дослідники підкреслюють, що в програму формування мотивації учіння необхідно включати не тільки цілі, емоції та смисли, а також змістовні та динамічні характеристики пізнавальних мотивів. Оскільки в основі пізнавальних мотивів лежить пізнавальна активність, вона також повинна бути включена в програму формування мотивів учіння.

Список літератури:

1. Божович Л.І. Особистість та її формування у дитячому віці. Москва : Просвіта, 1968.
2. Дубровіна І.В. Психічний розвиток вихованців дитячого дому. І. Дубровіна, А. Рузька. Москва : Педагогіка, 1990.
3. Дусаविцький О.К. Розвиток мотивації учбової діяльності молодших школярів. Москва : Педагогіка, 1998.
4. Леонтьєв О.М. Обрані психологічні дослідження: в 2-х томах. Москва : Педагогіка, 1983.
5. Лисіна М.І. Розвиток пізнавальної активності дітей в ході спілкування здоровими та однолітками. Питання психології 1982. № 4.
6. Маркова А.К. Мотивація учіння та її виховання у дітей. О.Б. Орлов, Л.М. Фрідман. Москва : Просвіта, 1983.
7. Маркова А.К. Формування мотивації учіння / А.К. Маркова, Т.А. Матис, О.Б. Орлов. Москва : Просвіта, 1990.[с. 192].
8. Матюхіна М.В. Мотивація учіння молодших школярів. Москва : Педагогіка, 1984.

Kormishev M.V. FEATURES OF FORMATION OF EDUCATIONAL MOTIVATION OF PRIMARY SCHOOL PUPILS WHICH BROUGHT UP IN THE INSTITUTIONS OF THE BOARDING SCHOOL TYPE

In the article there is analyzed the investigation of psychologists and the problem of formation and development of educational motivation of primary school pupils which brought up in the institutions of boarding school type. The formation of efficient motives and positive attitude to the learning activities among pupils needs development and approbation of effective methods to control the pupils motivational sphere. The investigations of psychologist proved that the deviation in development of needs has a negative influence on a child's personality and showed that unproductive forms of interaction with adults and coevals are observed among this category of children. In conditions of psychical deprivation was formed a child's inability to adjust a productive communication with coevals and adults. Thus the sphere of needs of pupils which brought up in the institutions of boarding school type was investigated. The theoretical principles and methodological foundations of this problem were determined during scientific research.

Psychological and pedagogical conditions of formation of educational motivation of junior pupils were investigated in practical terms, they are a basis for building a system of psychocorrective work. The primary anxiety is peculiar for children which were deprived of parental attention, it has an influence on development of personality and ability to establish an emotional connections with other people. The material, which was stated in the article let us to see the basis of theoretical principles of new level and elements of educational motivation of junior pupils, which brought up in the institutions of boarding school type are forming. The analysis of approaches and concepts of studying the problem of development of personality is presenting its essence, regularities, and mechanism of formation, depending on conditions of development and upbringing of personality. The investigation of psychologists to set goals of activity is a separate branch of a scientific researches and it is especially relevant.

Key words: educational motivation, educational activity, psychic deprivation, personal anxiety, sphere of needs, educational and cognitive motives, forming of motivation.

УДК 37.072:37.078

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.5/23>**Мина Ж.В.**

Національний університет «Львівська політехніка»

Левчук А.С.

Національний університет «Львівська політехніка»

СТВОРЕННЯ ФІРМОВОГО СТИЛЮ ЯК ОДИН ІЗ ВАЖЛИВИХ КРОКІВ ДЛЯ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО ЗАКЛАДУ

У статті аналізується важливість маркетингу освітніх закладів і їхніх підрозділів, що пов'язано не лише з попитом на їхні послуги, а й зі зростанням конкуренції. Підкреслено, що першим і одним з головних кроків для популяризації установи є створення фірмового стилю та його реалізація. Фірмовий стиль сприяє отриманню додаткової переваги серед конкурентів, зміцненню корпоративної культури, збільшенню серйозного ставлення і рівня поваги до діяльності освітнього закладу та його гуртків. Наголошено, що кожна спільнота людей, об'єднаних однією метою, споконвіків робить все для ідентифікації себе поміж подібних їй. Залежно від поставлених цілей створюються окремі візуальні елементи для кращого запам'ятовування. Саме такі елементи в умовах сучасності прийнято називати фірмовим стилем. На основі проведеного аналізу джерел з обраної теми було визначено, що фірмовий стиль є одним із найбільш актуальних, сучасних різновидів реклами та виконує в організації такі функції, як іміджева, ідентифікувальна та диференціювальна. Досліджено думки різних науковців щодо фірмового стилю, його складників та етапів створення. Досліджено праці науковців щодо трактування терміна «фірмовий стиль»; функціональні особливості фірмового стилю, домінування окремих елементів фірмового стилю, про неможливість тривалого існування фірмового стилю без носіїв, вимоги до створення фірмового стилю. Підкреслено, що особливе значення фірмового стилю полягає у спрощенні розроблення маркетингових комунікацій, підвищенні рівня патріотизму в організації та зміцненні корпоративного духу в колективі. Продемонстровано етапи розроблення та значення фірмового стилю учнівського лісництва загальноосвітньої школи I–III ступенів села Годомичі Маневицького району Волинської області. Фірмовий стиль створить позитивний імідж лісництва для потенційних інвесторів, а також зміцнить позиції серед конкурентів. Розроблені елементи фірмового стилю мають не лише візуальне значення, а й практичне. Здійснено аналіз діяльності учнівського лісництва загальноосвітньої школи I–III ступенів села Годомичі. Виявлено, що учні розвиваються і ведуть активну діяльність теоретичного і практичного спрямування.

Ключові слова: інформація, імідж, школа, реклама, послуги популяризація, конкуренція, стиль.

Постановка проблеми. У сучасному світі мало мати просто назву, дуже важливо виділятися та запам'ятовуватися конкурентам та потенційним партнерам. Для цього необхідно мати не лише внутрішні особливості (програма дій, склад колективу тощо), а й зовнішні відмінності – власний бренд. Сьогодні є актуальною тема маркетингу освітніх закладів і їхніх підрозділів, це пов'язано не лише з попитом на їхні послуги, а й зі зростанням конкуренції.

Першим і одним із головних кроків для популяризації установи є створення фірмового стилю та його реалізація. Його наявність сприяє отриманню додаткової переваги серед конкурентів, зміцненню корпоративної культури, збільшенню серйозного ставлення і рівня поваги до діяльності окремого підрозділу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про зацікавленість науковців проблемою розроблення фірмового стилю для освітніх закладів та шкільних гуртків. Нині в науковому середовищі немає єдиного чіткого трактування поняття «фірмовий стиль». Наприклад, Д. Брусило [3] окреслює фірмовий стиль як сукупність графічних елементів, кольорових гам та гарнітур шрифтів, що в поєднанні з візуальним образом організації викликає довіру потенційних споживачів.

За словами А. Сагірової [12], фірмовий стиль – це поєднання графічних, пластичних, кольорних, друкарських, словесних, дизайнерських елементів (константи фірмового стилю), що поєднують всю інформацію, послуги чи продукти компанії.

Р. Блеквелл, П. Мініард, Дж. Енджел [2] вважають, що фірмовий стиль складається з набору констант (графічні, словесні, колірні та друкарські постійні елементи), що забезпечують візуальне відображення смислової діяльності організації.

На думку В. Жаркової й О. Обласової [5], фірмовий стиль є одним із найбільш актуальних, сучасних різновидів реклами та виконує в організації три основні функції: іміджеву, ідентифікувальну та диференціювальну.

Фірмовий стиль – це цілісне поняття, у якому неможливо виокремити якийсь один елемент найважливішим [5]. С. Махнуша і Н. Косолап [8] вважають, що у фірмовому стилі саме вибір кольору візуальної символіки є недооціненим та істотно впливає на рішення потенційних споживачів послуг чи продуктів. Науковці акцентують увагу на візуальній складовій частині брендингу та наголошують, що від обраного кольору залежить 80% успіху створених елементів фірмового стилю.

«Організація без логотипу, як людина без лиця», – констатує Д. Ейрі [14] і додає, що люди часто обмежують свої знання про книги за їхніми обкладинками. Ось чому важливо зацікавити з першого погляду. У своїх працях дослідник наголошує на важливості логотипа як ключового елемента фірмового стилю організації, компанії тощо.

О. Цуррі [13] окреслює поняття «фірмовий стиль» як набір словесних, колірних, шрифтових, графічних та інших постійних елементів, що мають на меті забезпечити взаємозв'язок між візуальним і суттєвим поєднанням товарів чи послуг. Фірмовий стиль передбачає єдиний підхід до образів організації в засобах масової інформації, оформлення різних видів документації, одягу колірного та стилістичного зв'язку «обличчя» організації. Науковець вважає, що особливе значення фірмового стилю полягає у спрощенні розроблення маркетингових комунікацій, підвищенні рівня патріотизму в організації, він сприяє зміцненню корпоративного духу в колективі. У час, коли найважливіше людину зацікавити візуально, фірмовий стиль дуже важливий. О. Цуррі виділяє декілька основних елементів фірмового стилю (рис. 1).

Логотип – це універсальний символ, що поєднує в собі сучасні тенденції й основну концепцію організації. Фірмовий блок – поєднання логотипа і фірмового знака. Фірмовий знак – це графічний елемент логотипа, може використовуватися самостійно для ідентифікації організації. Слоган – постійний неповторний фірмовий девіз, вираз. Багато слоганів закликають потенційного споживача до дій, ухвалення рішень. Від діяльності організації залежить характер слогана.

До інших фірмових констант може належати проєктування рекламної і сувенірної продукції (кружки, футболки, значки тощо), поліграфічної продукції, яка буває іміджевою і рекламною (листівки, календарі, візитки, відкритки, рекламні плакати тощо).

Л. Литвинюк доводить, що візуальна ідентифікація організації структурно складається в основному із двох елементів: матеріального носія та графічного відповідника [7]. До графічного відповідника відносять усі елементи, що ідентифікують організацію серед подібних їй (логотип, фірмові шрифти, кольори, орнаменти тощо), а до матеріальних носіїв – продукцію (поліграфічна, мультимедійна) у друковану чи електронному вигляді, де фірмові елементи будуть реалізовуватися. Дослідник підкреслює, що існування графічних елементів без носіїв неможливе.

Без сумнівів, натеper кожній організації, яка хоче посісти місце у свідомості споживачів продуктів чи послуг, важливо мати свій імідж.

Постановка завдання. Мета статті – показати важливість розроблення фірмового стилю для популяризації діяльності загальноосвітніх закладів та їхніх гуртків. Основні завдання: дослідити специфіку процесу створення фірмового стилю та його елементів, розробити функціональну модель завдань предметної області, на прикладі розробки фірмового стилю для рекламно-інформаційного забезпечення діяльності учнівського лісництва загальноосвітньої школи (далі – ЗОШ) I–III ступенів села Годомичі показати його важливість

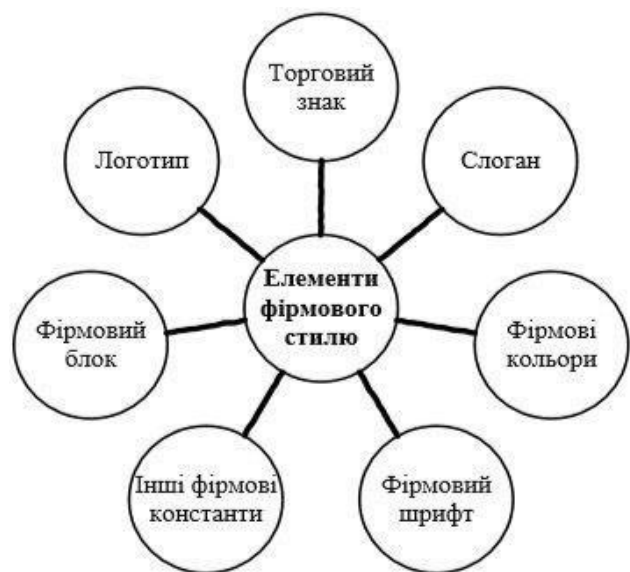

Рис. 1. Головні елементи фірмового стилю

та значущість, а також те, що його використання дозволяє покращувати імідж серед конкурентів та створює позитивний образ серед батьків, учнів та колективу школи.

Для досягнення мети статті і виконання поставлених завдань були використанні такі методи, як теоретичний аналіз і узагальнення даних науково-методичної літератури, метод збору соціальної інформації, методи математичної статистики. Для повноцінного дослідження та розкриття теми використовувались порівняльний, типологічний, ретроспективний методи.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Результати дослідження продемонструємо на прикладі розроблення фірмового стилю для учнівського лісництва ЗОШ I–III ступенів села Годомичі, яке було здійснено 1 вересня 2015 р. Об'єднання учнів охоче працює та розвивається в різних напрямках. У теоретичному напрямі об'єднання учнів поглиблює свої знання щодо лісознавства, лісовідновлення та важливості лісу, його економічного, екологічного, естетичного й оздоровчого значень. Вивчають у гуртку також видовий склад фауни і флори лісу, склад ґрунтів, способи захисту від лісових пожеж, як безпечно для себе та середовища поводитися в лісі, різні способи уникнення лісових ерозій, хвороб та шкідників. Школярі та вчителі від початку створення гуртка мали на меті осучаснити дизайн своїх інформаційних ресурсів та розробити власний фірмовий стиль, адже бачать у цьому можли-

вість виділятися та запам'ятовуватися, в ідеалі – заохочувати вкладати інвестиції в їхню діяльність нові зацікавлені структури.

Для вирішення завдання автори статті створили діаграму потоків даних (DFD-діаграма) – метод графічного аналізу структури, який полягає в описі зовнішніх щодо системи адресатів і джерел, логічних функцій, потоків і сховищ даних, до яких потребується доступ (рис. 2).

Контекстна діаграма верхнього рівня містить головний процес «Розробка фірмового стилю учнівського лісництва» та дві зовнішні сутності: директор школи, керівник підприємства. Головний процес із зовнішніми сутностями пов'язаний потоками даних.

Директор школи – це особа, яка відповідає за організацію діяльності гуртка та дає ідею, завдання розробити фірмовий стиль. Також він відповідальний за визначення остаточного варіанта фірмового стилю, після внесення зауважень керівника підприємства, із яким співпрацює учнівське лісництво.

Керівник підприємства – представник ДП «Колківський лісгосп», який комунікує від імені підприємства з учнівським лісництвом та сприяє діяльності учнів у напрямі охорони лісу. Його участь у розробленні фірмового стилю важлива, адже в разі створення вдалих макетів носіїв фірмового стилю саме ця сторона в перспективі може забезпечити виділення коштів на їх реалізацію.

У результаті проведеного аналізу різних сервісів розроблення елементів фірмового стилю

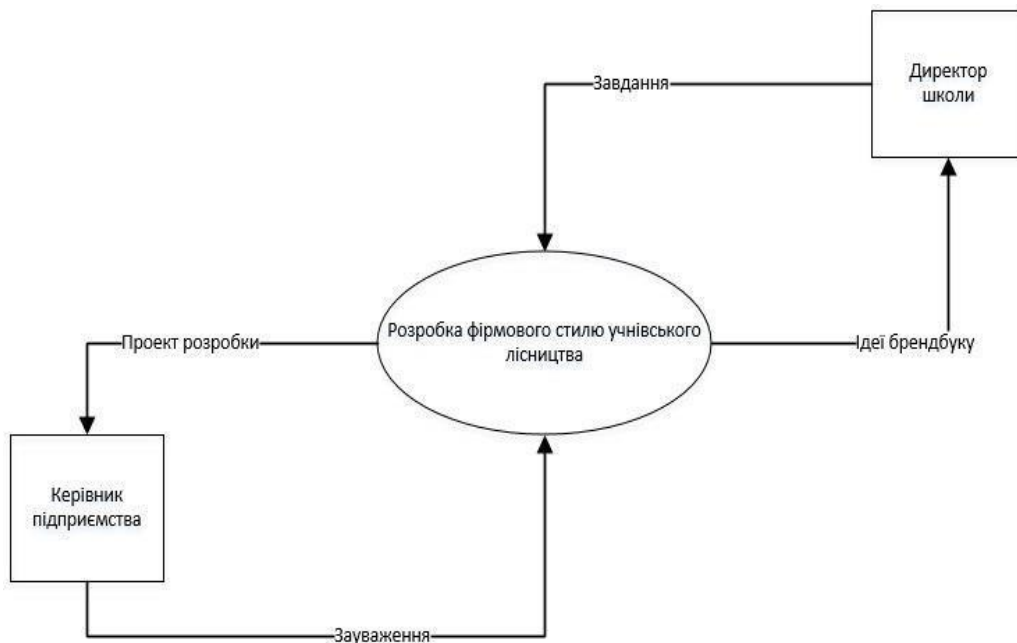

Рис. 2. Контекстна діаграма потоків даних у нотації Йордана

для практичної реалізації обрано онлайн-сервіси Figma та GoogleFonts. Він має низку переваг порівняно зі своїми конкурентами, широкий функціонал, пропонує сучасні рішення. За допомогою наявних інструментів можна реалізувати ідею логотипа та швидко розмістити його на необхідних елементах. Ще одним плюсом даного сервісу стала інтеграція із сервісом GoogleFonts.

Розроблено такі елементи фірмового стилю учнівського лісництва ЗОШ І–ІІІ ст. с. Годомичі: назву; логотип; фірмові кольори; фірмовий шрифт; значок; календар; сувенірну продукцію (блокнот, папка кліпборд, термокружка); елементи робочої та святкової форми (фірмові кепки, куртки, спідниці, штани, футболки, краватки).

Під час розроблення логотипа враховано, що лев повинен викликати почуття захищеності, а не агресії чи влади, водночас відображати напрям діяльності учнівського гуртка. Загалом, обраний логотип вигравно виглядає як на темному, так і на світлому тлі (рис. 3).

Рис. 3. Логотип

Розроблено значок учасника учнівського лісництва з використанням фірмових кольорів та логотипа (рис. 4.).

Рис. 4. Фірмовий значок

Далі розроблено фірмову термокружку, блокнот та папку кліпборд. Завершальним етапом стало проектування фірмових елементів форми. Крій одягу обрано класичний, щоб форма була актуальною і стильною. Усі елементи форми витримані у фірмовому кольорі 18442A. На куртці, кепці та задній частині футболки розміщено логотип лісництва, а на передній частині футболки напис «УЧНІВСЬКЕ ЛІСНИЦТВО ЛІСОВІ ЛЕВИ» у кольорі 5DA807 з вирівнюванням тексту по центру.

Фірмовий стиль учнівського лісництва ЗОШ І–ІІІ ст. с. Годомичі розроблено за допомогою сервісів Figma та GoogleFonts.

Розроблено такі елементи фірмового стилю учнівського лісництва, як: назва – «лісові леви»; логотип – із трьох варіантів обрано логотип у вигляді лева, що огортає хвостом ліс, логотип залитий градієнтом зеленого кольору з білим обведенням контурів; фірмові кольори – 5 відтінків зеленого (18442A, 5DA807, 167704, 0B3911, FFFFFFFF); фірмовий шрифт – Philosopher; фірмовий елемент – ліс; календар; значок; а також сувенірну продукцію (блокнот, папка кліпборд, термокружка); елементи форми – фірмові кепки, куртки, спідниці, штани, футболки, краватки.

Висновки. Отже, головними складовими частинами фірмового стилю є логотип, фірмові кольори, шрифти, фірмовий блок. У результаті дослідження доведено малоімовірність тривалого існування елементів фірмового стилю без подальшого проектування їх на матеріальних носіях. Усі форми реклами теж прийнято виділяти як носії фірмового стилю. Для створення ідеального фірмового стилю необхідно, щоб він запам'ятовувався, був унікальним, особливим, був кращим, ніж у конкурентів, підходив корпоративному настрою, успішно відповідав продуктам і послугам, створював позитивний образ серед батьків, учнів та колективу школи.

Фірмовий стиль надає впевненості суб'єктам діяльності, вселяє позитивне сприйняття оточення і дає можливість посилити свої позиції серед конкурентів. Фірмовий стиль учнівського лісництва ЗОШ І–ІІІ ст. с. Годомичі не лише забезпечив більш поважне ставлення до діяльності школярів із боку оточення та конкурентів, а й зміцнив дружню атмосферу серед учнів.

Список літератури:

1. Бізюк А., Віткаленко Д. Методика створення корпоративного стилю. *Східно-Європейський журнал передових технологій. Інформаційно-керуючі системи*. 2011. № 1/10 (49). С. 31.
2. Блэквэлл Р., Миниард П., Энджел Дж. Поведение потребителей. Пер. с англ. Санкт-Петербург, 2007. 944 с.

3. Брусило Д., Гладких І. Фірмовий стиль як засіб ідентифікації підприємства та його формування з точки зору видавничої діяльності. *Рейковий рухомий склад*. 2018. № 16. С. 23.
4. Дурович А. Реклама в туризме : учебное пособ. Минск : Новое знание, 2008. 254 с.
5. Жаркова В., Обласова О. Фірмовий стиль як технологія просування бренду. *Масова комунікація у глобальному та національному вимірі*. 2019. № 11. URL: http://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fszmk/program_5ce7c7953e4a2.pdf#page=4 2 (дата звернення: 04.04.2021).
6. Кількатисячні премії, грамоти та цінні подарунки – волинські лісівники привітали переможців конкурсів. *Волинське обласне управління лісового та мисливського господарства*. URL: <https://lisvolyn.gov.ua/?p=26260> (дата звернення: 21.04.2021).
7. Литвинюк Л. Візуальна ідентифікація музейно-виставкових закладів засобами графічного дизайну : дис. ... докт. філос.: 17.00.07. Харків, 2018. 106 с.
8. Махнуша С., Косолап Н. Аналіз бренд-колеристики як інструменту впливу на цільову аудиторію бренду. *Менеджмент і маркетинг інновацій*. 2011. № 2. URL: http://mmi.fem.sumdu.edu.ua/sites/default/files/mmi2011_2_95_104.pdf (дата звернення: 27.03.2021).
9. Подорожная Л. Теория и практика рекламы : учебное пособие. Москва : Омега, 2011. 343 с.
10. Положення про учнівські лісництва : положення МОН України від 30.01.2015 р. № 66. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0339-15> (дата звернення: 19.04.2021).
11. Про затвердження Державних санітарних норм і правил «Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей» : наказ МОЗ України від 18.01.2007 р. № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0077-07/ed20070210/find?text=%D8%F0%E8%F4%F2%EE%E2%E5+%EE%F4%E> (дата звернення: 27.04.2021).
12. Сагірова А. Фірмовий стиль готельного бізнесу в системі туристичного маркетингу. *Вісник Приазовського державного технічного університету* : збірник наукових праць. Серія «Економічні науки». 2019. Вип. 37. С. 182–187.
13. Цурри О. Фирменный стиль в создании благоприятного имиджа компании. *Альманах теоретических и прикладных исследований рекламы*. 2016. № 1. С. 91–95.
14. Эйри Д. Логотип и фирменный стиль : руководство дизайнера. Санкт-Петербург, 2011. 36 с.

Myna Zh.V., Levchuk A. S. CREATION OF CORPORATE STYLE AS ONE OF THE IMPORTANT STEPS FOR POPULARIZATION OF THE EDUCATIONAL INSTITUTION

The article analyzes the importance of marketing of the last establishments and their divisions, which do not require only the use of their services, but also the growth of competition. It is emphasized that the first and one of the main steps for the promotion of institutions is the creation of corporate identity and its implementation. Its presence contributes to gaining an additional advantage among competitors, strengthening the corporate culture, increasing the serious attitude and level of respect for the activities of a particular unit. It is emphasized that every community of people united by one goal, from time immemorial, does everything to identify themselves among their peers. Depending on the goals, certain visual elements are created for better memorization. Such elements, in modern conditions, are called corporate identity. Based on the analysis of sources on the selected topic, it was determined that corporate identity is one of the most relevant, modern types of advertising and performs in the organization such functions as image, identification and differentiation. The opinions of various scholars on corporate style, its components and stages of creation are studied. In particular, the works of scientists on the interpretation of the term "corporate style" were studied; functional features of corporate style, dominance of separate elements of corporate style, about impossibility of long existence of corporate style without carriers, requirements at creation of corporate style. It is emphasized that the special importance of corporate style is to simplify the development of marketing communications, increase the level of patriotism in the organization and strengthen the corporate spirit in the team. The stages of development and significance of the corporate style of student forestry of the secondary school of I–III grades in the village of Godomychi are demonstrated. Corporate identity will create a positive image of forestry for potential investors, as well as strengthen its position among competitors. The developed elements of corporate style are not only visual, but also practical. The analysis of activity of student's forestry of school of I–III degrees of the village of Godomichi is carried out. It was found that students develop and are active in theoretical and practical activities.

Key words: information, image, school, advertising, services, promotion, competition, style.

Пляка Л.В.

Національний фармацевтичний університет

Герасимова О.О.

Національний фармацевтичний університет

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА УЧАСНИКАМ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19

У статті розглянуто проблему психологічної допомоги учасникам освітнього процесу закладу вищої освіти в умовах пандемії COVID-19. Зазначено, що в період пандемії для успішного виконання професійної та навчальної діяльності в учасників освітнього процесу виникає потреба у психологічній допомозі, спрямованій на гармонізацію психічного здоров'я, розвиток стресостійкості, підвищення психологічної компетентності. Проаналізовано публікації вітчизняних і зарубіжних науковців про дослідження важливості надання психологічної допомоги. На основі аналізу психолого-педагогічних поглядів розкрито значення психологічної допомоги, визначено принципи та форми роботи практичного психолога з учасниками освітнього процесу в умовах пандемії. Підкреслюється, що основними завданнями фахівців психологічної служби в закладі вищої освіти в цей період є формування емоційної компетентності, конструктивних способів вирішення складних життєвих проблем, формування позитивної життєвої перспективи, запобігання емоційному вигоранню тощо.

Ключові слова: пандемія COVID-19, психологічна служба, практичний психолог, психологічна допомога, види психологічної допомоги, емоційна компетентність.

Постановка проблеми. Пандемія COVID-19 стала серйозним випробуванням для всього людства. Вона хвилює всіх політичних діячів, чиновників, науковців, лікарів, викладачів, здобувачів освіти, усі категорії населення країн світу.

В умовах пандемії COVID-19 українці почали життя в зовсім нових умовах (поширення гострого респіраторного захворювання, значний інформаційний потік, соціально-економічні зміни, перебудова звичного способу й ритму життя, спілкування), які виникають у зв'язку із загрозою зараженням COVID-19. Психологічні проблеми полягають передусім у поширенні паніки та панічних настроїв, тривоги та страхів; пересиченості медіапотоків; блокуванні потреби особистості в соціальних контактах тощо. Усе це свідчить про гостру потребу в наданні професійної психологічної допомоги учасникам освітнього процесу.

За таких умов істотно зростає роль психологічної служби в закладі вищої освіти щодо психологічного забезпечення освітнього процесу відповідно до цілей, завдань освітньої діяльності та визначених результатів навчання, сприяння створенню психолого-педагогічних умов, необхідних для досягнення результатів навчання здобувачами освіти, ефективної роботи науково-педагогічних

працівників закладу освіти, сприяння всебічному розвитку здобувачів освіти, реалізації їхніх можливостей та захисту психічного здоров'я під час навчання.

Психологічна допомога – це вид допомоги, яку надає кваліфікований психолог людині чи групі людей для оптимізації психофізичних станів, пізнавальних процесів, поведінки, спілкування, реалізації та групової діяльності [3, с. 320].

Своєчасна й ефективна психологічна допомога учасникам освітнього процесу закладу вищої освіти в умовах пандемії COVID-19 є нагальною та необхідною. Вона спрямована на гармонізацію психічного здоров'я, розвиток стресостійкості, підвищення психологічної компетентності, надання психологічної підтримки для успішного виконання професійної та навчальної діяльності учасникам освітнього процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток психологічних наук спрямований на розвиток суспільства й особистості для того, щоб у надзвичайних умовах, як-от пандемія COVID-19, відбулася трансценденція Я, вихід за межі можливого, заснований на емпатії та рефлексії, що надає можливість ніби «підняти себе вище коронавірусу» [2, с. 4].

Варто зазначити, що в наукових працях як зарубіжних (А. Адлер, Е. Берн, Р. Браун, Л. Роджерс, К. Юнг та інші), так і вітчизняних (Л. Бебеза, Т. Гніда, О. Бондаренко, І. Дубровіна, З. Кісарчук, М. Марценюк, Р. Немов, О. Чебикіна й інші) дослідників проблема надання психологічної допомоги посідає значне місце. Українські вчені, зокрема Л. Карамушка, В. Кремень, С. Максименко, В. Моргун, В. Панок, Е. Помиткін, В. Рибалка, Н. Шептак та інші, наголошують на збереженні психологічної стабільності українського суспільства в умовах глобальної дестабілізації соціально-економічної реальності, спричиненої пандемією COVID-19. Однак, незважаючи на безліч різноманітних досліджень, проблема психологічної допомоги здобувачам освіти та викладачам залишається актуальною.

Постановка завдання. Метою роботи є розкриття сутності й особливостей психологічної допомоги учасникам освітнього процесу Національного фармацевтичного університету в умовах пандемії COVID-19.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психологічна складова частина освітнього процесу в Національному фармацевтичному університеті є суттєвим чинником успішності педагогічної діяльності викладачів та професійної підготовки майбутніх фахівців фармацевтичної галузі. Психологічна допомога або підтримка учасників освітнього процесу здійснюється практичними психологами відповідно до Положення про психологічну службу в системі освіти України та рекомендацій Міністерства освіти і науки (далі –)МОН України (МОН України, 2018 р.; ІМЗО, 2020 р.).

Процес надання психологічної допомоги дуже складний і відповідальний. В умовах пандемії його метою є узгодження особистих та соціальних інтересів учасників освітнього процесу, забезпечення емоційної, смислової та екзистенційної підтримки у складних ситуаціях особистісного, соціального та професійного буття, спричиненого коронавірусом COVID-19.

Основні завдання фахівців психологічної служби в цей період такі:

- формування емоційної компетентності;
- формування конструктивних способів вирішення складних життєвих проблем і адаптивних копінг-стратегій у всіх учасників освітнього процесу;
- формування позитивної життєвої перспективи, стабілізація емоційної сфери особистості;
- активізація процесів самопізнання, самоприйняття, саморегуляції і самоконтролю, побудова позитивного образу майбутнього;

- формування психосоціальної стійкості до стресу;

- профілактика дискримінації і стигматизації людей, які хворіють або перехворіли;

- надання своєчасної психологічної допомоги жертвам булінгу і цькування;

- запобігання емоційному вигоранню у викладачів і батьків;

- підвищення адаптаційних можливостей викладача до нових умов організації освітнього процесу тощо [7].

Надання психологічної допомоги включає три основні етапи: діагностику об'єктивного стану клієнта, психологічний вплив, психологічний супровід (дотримання рекомендацій психолога). Важливо зазначити, що виникнення і переживання стресів, страхів, панічних настроїв в учасників освітнього процесу залежать не стільки від об'єктивних чинників, скільки від суб'єктивних, психологічних особливостей самої особистості, оцінки і ставлення її до стресової ситуації, що склалася. Будь-яка несподіванка, що порушує звичний перебіг діяльності, може стати причиною стресу й емоційного вигорання, впливати на педагогічну та навчальну діяльність, стан здоров'я. Тому важливим завданням психологічної допомоги в умовах пандемії є формування емоційної компетентності в учасників освітнього процесу закладу вищої освіти.

Емоційна компетентність – це сукупність знань, умінь і навичок, що дозволяють ухвалювати адекватні рішення і діяти на основі результатів інтелектуального оброблення зовнішньої і внутрішньої емоційної інформації [1, с. 85].

В емоційній компетентності виділяють декілька складових частин:

- усвідомлення власних емоцій;

- уміння визначити джерело і причину виникнення емоцій;

- уміння управляти власними емоціями, замінювати їх на інші;

- усвідомлення емоцій інших людей за вербальними і невербальними ознаками;

- управління емоціями інших людей тощо [5, с. 85].

Психологічна допомога учасникам освітнього процесу в Національному фармацевтичному університеті (далі – НФаУ) в умовах пандемії COVID-19 здійснюється з дотриманням таких принципів:

- науковості (наукові підходи до процесу надання психологічної допомоги);

- добровільності (клієнт самостійно звертається до практичного психолога);

– індивідуалізації (забезпечення індивідуального підходу до клієнта);

– конфіденційності (практичний психолог зберігає в таємниці все, що стосується клієнта, його особистих проблем і життєвих обставин);

– розвитку (розвиток і формування особистісних якостей);

– доброзичливого і безоцінкового ставлення (виявлення теплоти й поваги, вміння прийняти клієнта таким, яким він є, не оцінювати і не засуджувати його норми і цінності, стиль життя, поведінку).

Аналіз теоретичних узагальнень і практичних напрацювань дозволяє виокремити основні форми роботи практичного психолога НФаУ з учасниками освітнього процесу в умовах пандемії COVID-19:

- 1) просвітницька робота;
- 2) діагностична робота;
- 3) профілактична робота;
- 4) корекційна робота;
- 5) консультування.

Усі зазначені види психологічної допомоги тісно пов'язані один з одним, проте кожен із них має чітку мету та методи, власний зміст і спрямованість, що визначає їхні специфічні відмінності один від одного.

Просвітницька робота пов'язана з наданням та поширенням психологічних знань, профілактикою стресових і постстресових станів, формуванням психологічної компетентності учасників освітнього процесу; формуванням культури здорового способу життя, критичного мислення, ознайомленням учасників освітнього процесу із загрозами, які може нести інтернет (шахрайство, спам, кібербулінг тощо).

Просвітницька робота в закладі вищої освіти забезпечує надання інформації, необхідної для подолання різних психічних травм, постстресових розладів, труднощів соціальної адаптації, формування стресостійкості, навичок спілкування, вміння розв'язувати конфлікти чи уникати конфліктних ситуацій, адекватно ставитися до збереження власного здоров'я, долати шкідливі звички, розвивати психологічну культуру здобувачів освіти тощо. Участь у тренінгах та вебінарах дає можливість учасникам освітнього процесу пізнати самих себе й оточування, виробити імунітет до негативних викликів сьогодення, набути комунікативних навичок тощо.

Психологічна діагностика – вид діяльності практичного психолога, що полягає у психологічному вивченні здобувачів освіти протягом навчання в університеті [6, с. 5]. Діагностична складова частина психологічної допомоги в

період пандемії передбачає визначення психічних станів особистості, виявлення причин труднощів у навчанні здобувачів освіти, соціально-психологічній адаптації до умов навчання в закладі вищої освіти, інтелектуальному розвитку, готовності здобувачів освіти до професійного саморозвитку та професійної діяльності тощо. Психологічна допомога неможлива без здійснення фахівцями профілактики, корекції, консультування тощо, що спирається на діагностичну складову частину.

Профілактика як психологічна допомога надається вже тоді, коли ще немає особливих труднощів і ускладнень у поведінці, навчанні та педагогічній діяльності учасників освітнього процесу. Профілактична робота практичного психолога закладу вищої освіти в період пандемії COVID-19 спрямована на охорону психічного здоров'я, профілактику булінгу (цькування), запобігання та протидію насильству, запобігання неблагополуччя у професійному розвитку здобувачів освіти, створення психологічних умов, сприятливих для цього розвитку. Формами роботи практичного психолога в цьому виді психологічної допомоги є лекції, тренінгові заняття та вебінари, зустрічі із психологом, індивідуальні консультації, тематичні книжкові виставки тощо.

Психологічна корекція – один із видів психологічної допомоги, яка спрямована на усунення виявлених труднощів соціально-психічного розвитку здобувачів освіти, зниження ризиків різних форм девіантної поведінки, схильності до залежностей та правопорушень, проблем адаптації до освітнього середовища. Основне завдання психологічної корекції – створення оптимальних психолого-педагогічних умов для розвитку та збереження психічного здоров'я особистості. Особливістю корекційно-розвиткового впливу є мета та предмет корекції (що необхідно розвивати та корегувати в особистості). Необхідною умовою корекційної допомоги є добровільна згода клієнта / здобувача освіти, викладача чи співробітника закладу вищої освіти на отримання такої допомоги, довіра клієнта до психолога, його бажання розвиватися, змінювати ставлення до власних проблем тощо.

З метою психологічної допомоги в Національному фармацевтичному університеті в умовах пандемії COVID-19 передбачено показ цікавого відеоконтенту, проведення науково-популярних лекцій, тренінгів та вебінарів, книжкових виставок, пропозиції текстового матеріалу з рекомендаціями психолога щодо зменшення ризиків (емоційні, інформаційні, поведінкові, особистісні

та міжособистісні) під час пандемії, підвищення якості педагогічної та навчальної діяльності в умовах дистанційного навчання та самоізоляції. Психологічна допомога здійснювалась із використанням програми Zoom, на вебсайтах закладу освіти, у чатах, в онлайн-групах викладачів, здобувачів освіти, у Viber тощо (Табл. 1).

Велике значення в період пандемії COVID-19 мають практичні рекомендації. Із цією метою для учасників освітнього процесу психологом підготовлені та розміщені на сайті НФаУ статті: «У пастці тривоги», «5 кроків на шляху до подолання страху», «Як пережити карантин», «Сила позитивного мислення», «Як навчитись керувати своїми емоціями в повсякденному житті», «Дихальні техніки для зняття напруги і тривоги», «Шляхи подолання стресу під час іспитів», «Емоції та наше здоров'я» тощо.

У період режиму *дистанційної взаємодії* з метою психологічної допомоги учасникам освітнього процесу у вирішенні проблем щодо розвитку, виховання, навчання, зниження можливих

негативних ефектів (паніка, чутки, агресивні прояви) практичним психологом сектору психологічного супроводу учасників навчально-виховного процесу НФаУ «Психологічна служба» науково-методичної лабораторії особливу увагу зосереджено на наданні консультативної допомоги за запитом у форматі онлайн (з використанням програм Zoom, Skype, WhatsApp) та через електронну пошту за принципом «телефон довіри».

У сучасному психологічному словнику Б. Мещерякова та В. Зінченка термін «психологічна консультація» трактується як забезпечення повноцінної орієнтації клієнта в самому собі, ситуації, що склалася, та засобах виходу з неї [8, с. 325].

Психологічне консультування в закладі вищої освіти здійснюється у вигляді порад чи рекомендацій, орієнтовано на психічно здорову особистість. Головною метою і завданнями психологічної консультації є емоційна підтримка й увага до переживань клієнта, зміна ставлення до проблеми, підвищення психологічної компетентності, допомога учасникам освітнього процесу реалізувати

Таблиця 1

Форми та зміст психологічної допомоги учасникам освітнього процесу в умовах пандемії COVID-19

Форми роботи	Тематика
Науково-популярні лекції	<ul style="list-style-type: none"> – «Психологічне здоров'я в період пандемії COVID-19»; – «Здоровий спосіб життя»; – «Емоції та здоров'я»; – «Булінг, мобінг, харасмент: пізнати та запобігти»; – «Ефективні професійні та міжособистісні комунікації в дистанційному форматі»; – «Інформаційно-психологічна безпека особистості».
Тренінги та вебінари	<ul style="list-style-type: none"> – «Пізнай себе»; – «Світ моїх емоцій»; – «Мистецтво психологічного захисту»; – «Робота з конфліктами у професійному середовищі»; – «Здоров'я у твоїх руках»; – «Як позбутися стресу та тривожності»; – «Емоційна компетентність як фактор успіху»; – «Формування безпечного освітнього середовища».
Книжкові виставки	<ul style="list-style-type: none"> – «Психологія й особистість»; – «Найбільше щастя в житті – здоров'я»; – «Азбука здоров'я»; – «Здорова людина – здорова країна»; – «Психологія навколо нас»; – «Психологія і саморозвиток»; – «Книги, що змінюють нашу свідомість».
Поради практичного психолога	<ul style="list-style-type: none"> – «У пастці тривоги»; – «5 кроків на шляху до подолання страху»; – «Як пережити карантин»; – «Як навчитись керувати своїми емоціями в повсякденному житті»; – «Сила позитивного мислення»; – «Дихальні техніки для зняття напруги і тривоги»; – «Шляхи подолання стресу під час іспитів»; – «Позитивна самооцінка»; – «Емоції та наше здоров'я».

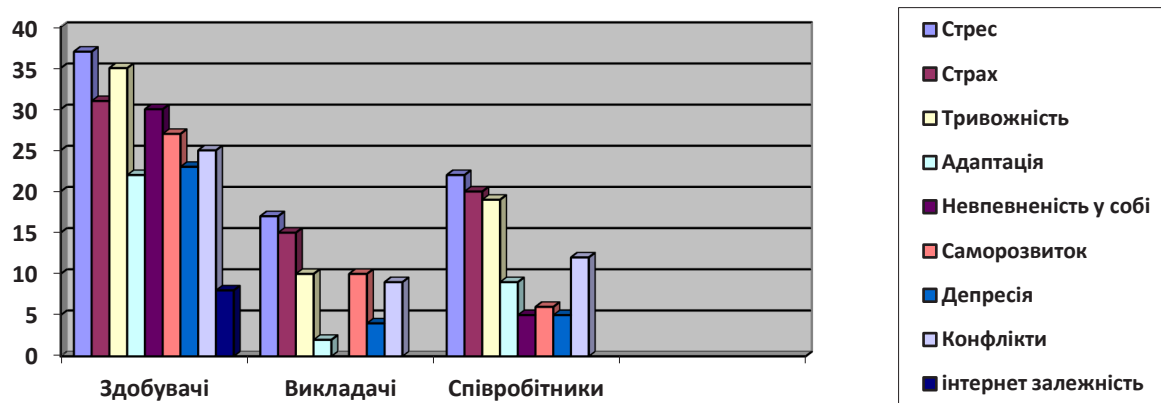

Рис. 1. Причини звернень до практичного психолога

свій внутрішній потенціал, подолати труднощі і налагодити міжособистісні стосунки.

По психологічну допомогу в період пандемії COVID-19 звернулись здобувачі вищої освіти, викладачі та співробітники Національного фармацевтичного університету. Причиною звернень до практичного психолога стали такі психологічні проблеми, як страх і стурбованість про власне здоров'я та здоров'я близьких, депресія, конфлікти, особистісний та професійний саморозвиток, адаптація, інтернет-залежність, невпевненість у собі, розчарування тощо (Рис. 1).

У період пандемії COVID-19 найскладніше адаптувались до нових умов навчальної діяльності здобувачам освіти, адже вони опинилися в ситуації, яка спричинила особисті проблеми, що зумовили труднощі в самоорганізації, стали причиною тривоги, стресів, невпевненості в собі, депресій тощо.

У цей період здійснювалась систематична комунікація з викладачами, батьками та здобува-

чами освіти в соцмережах й інших групах. Було надано рекомендації щодо зниження рівня тривожності, запропоновано вправи із психогімнастики, релаксації тощо. Рекомендовано книги щодо підвищення рівня їхньої психологічної компетентності, які можна читати на інтернет-ресурсах безкоштовно.

Висновки. Отже, пандемія COVID-19 впливає на стан психічного здоров'я, педагогічну та навчальну діяльність учасників освітнього процесу. У сучасних умовах соціально-економічної кризи і карантинних заходів, пов'язаних із пандемією, істотно зростає роль працівника психологічної служби закладу вищої освіти в наданні психологічної допомоги всім учасникам освітнього процесу, збереженні їхнього соціального благополуччя і психічного здоров'я. В умовах екстремальної ситуації, пов'язаної з пандемією COVID-19, набувається новий досвід дистанційної реалізації основних завдань психологічної служби.

Список літератури:

1. Андреева И. Азбука эмоционального интеллекта. Санкт-Петербург : БХВ-Петербург, 2012. 288 с.
2. Досвід переживання пандемії COVID-19: дистанційні психологічні дослідження, дистанційна психологічна підтримка : матеріали онлайн-семінарів 23 квітня 2020 р. «Досвід карантину: дистанційна психологічна допомога і підтримка» та 15 травня 2020 р. «Дистанційні психологічні дослідження в умовах пандемії COVID-19 і карантину» / за ред. М. Слюсаревського, Л. Найдьонової, О. Вознесенської. Київ : ІСПП НАПН України, 2020. 121 с. DOI: 10.33120/QERPASProceeding-2020.
3. Дьяченко М., Кандыбович Л. Психологический словарь-справочник. Минск : Харвест, 2007. 576 с.
4. Панок В., Марухіна І., Романовська Д. Психологічний супровід в умовах пандемії. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2020. Т. 2. № 2. DOI: 10.37472/2707-305X-2020-2-2-12-2.
5. Пляка Л., Ольховська А. Емоційна компетентність як складова професійної компетентності майбутніх фахівців фармацевтичного сектору. *Молодий вчений*. 2019. № 2 (66). С. 159–162. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2019/2/35.pdf>.
6. Пляка Л., Огарь С. Психодіагностичний комплекс з вивчення особистості студента : практичний посібник. Харків : НФаУ, 2016. 124 с.
7. Психологія і педагогіка у протидії пандемії COVID-19 : інтернет-посібник / за ред. В. Кременя, В. Рибалка. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2020. 243 с. URL: http://aitdonntu.ucoz.ua/001_MedKab/internet_posibnik_zh_red_vg_kremenja_ukr_pdf_06.05.pdf.

8. Мещеряков Б., Зинченко В. Современный психологический словарь. Москва ; Санкт-Петербург : АСТ ; Прайм-Еврознак, 2007. 490 с.

Plyaka L.V., Gerasymova O.O. COVID-19 PANDEMICS PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR PARTICIPANTS IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS UNDER CONDITIONS OF COVID-19 PANDEMIC

This article examines the problem of psychological support for participants in the educational process of higher education institutions under the COVID-19 pandemic. It is indicated that during the period of the pandemic for the successful performance of professional and educational activities in the participants of the educational process there is a need for psychological support, aimed at the harmonization of mental health, the development of stress resistance, increasing psychological competence. The publications of domestic and foreign scientists on the study of psychological care have been analyzed. Based on the analysis of psychological and pedagogical views, the significance of the principles and forms of work of a practical psychologist with the participants of the educational process in a pandemic has been revealed.

It is emphasized that the main tasks of psychologists of higher educational institutions during this period are the formation of emotional competence, constructive ways of solving difficult life situations, formation of a positive life perspective, prevention of emotional burnout, etc.

Key words: *COVID-19 pandemic, psychological service, practical psychologist, psychological help, types of psychological help, emotional competence.*

Токарева Н.М.

Криворізький державний педагогічний університет

АРХІТЕКТОНІКА ОБРАЗУ СТАРОСТІ В УЯВЛЕННІ РЕСПОНДЕНТІВ ПЕРІОДУ ДОРОСЛОСТІ

Стаття розкриває результати аналізу проблеми відображення суб'єктивного образу старості в уявленнях респондентів вікового періоду дорослості. Мета статті – виявлення особливостей інтегральної цілісності (архітектоніки) образу старості в уявленні представників дорослого віку (від 20 до 90 років). Предмет дослідження набуває особливої актуальності в умовах демографічного старіння людства та декларування міжнародною спільнотою намірів подолання ексклюзії та нерівності людей старшого віку. Автором констатовано, що прогресивна соціальна політика у ставленні до людей похилого віку може стати неефективною через переважно негативні настанови щодо старіння в масовій культурі. У статті наголошено, що одним із предикторів, які впливають на життєві стратегії людини похилого віку, є соціальні настанови та стандартизовані соціальні уявлення щодо старості і старіння. Емпіричне дослідження уявлень респондентів щодо змістових ознак образу старості здійснювалося шляхом скерованого асоціативного експерименту та контент-аналізу із зазначенням абсолютної частотності кожного асоціату. За результатами дослідження було виокремлено три групи смислових маркерів образу старості (фізіологічний, соціокультурний та психологічний) в уявленнях респондентів. Статистичний аналіз отриманих даних доводить, що архітектоніка образу старості в уявленнях представників різних вікових груп суттєво різниться: у ранньому дорослому віці респонденти більше концентруються на фізіологічних маркерах старіння, представники віку середньої дорослості переймаються передусім соціальною незахищеністю та фінансовими обмеженнями людей похилого віку; більш адаптовані до статусу людини похилого віку представники геронтологічної групи являють найбільш конгруентний образ старості, що інтегрує у своїй структурі біологічні, соціокультурні та психологічні маркери старіння. Отримані результати доповнюють представлені науковим співтовариством матеріали щодо тенденцій концептуалізації індикаторів старіння людини в сучасному суспільстві.

Ключові слова: старість, образ старості, старіння, соціальна установка, соціальне уявлення.

Постановка проблеми. Однією із тривожних тенденцій розвитку цивілізації XXI ст. є глобальне старіння людства, що спричиняє демографічний дисбаланс суспільства та породжує суттєві гуманітарні проблеми: зниження кількості працездатного населення, збільшення податкового навантаження для підтримки належного рівня соціального забезпечення пенсіонерів, підвищення попиту в галузі охорони здоров'я, дегуманізацію у ставленні до представників старших вікових груп, ексклюзію та нерівність людей похилого віку тощо. В умовах ущільнення інформаційного простору руйнуються канали міжпоколінної трансляції культури та національних традицій, до того ж сучасне суспільство не готове формувати конгруентні стратегії успішного й гідного старіння населення. Водночас звернення світової спільноти до проблем людей поважного віку є проявом усвідомлення важливості даного питання.

Проблема старіння населення планети потребує системного переосмислення стратегій міжпоко-

лінної взаємодії у світовому масштабі. Документи міжнародного права – Мадридський міжнародний план дій з питань старіння (2002 р.), Резолюція Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй (2015 р.) «Заходи зі сприяння заохоченню в захисті прав людини і гідності людей похилого віку» та «Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 р.» [10, с. 109] – окреслили вектори соціальних очікувань і напрацювали стратегію дій щодо подолання ейджизму та розподілу соціальних благ з урахуванням інтересів людей старшого віку; ООН оголосила 2020–2030 рр. десятиліттям здорового старіння, що декларує прагнення людства до покращення життя, подолання ексклюзії та нерівності людей старшого віку [10, с. 109–110]. Наслідком означеного мають стати імперативи на здорове довголіття, продуктивні стратегії життя, активне залучення людей поважного віку до соціально-економічних, культурних та політичних процесів. Водночас прогресивна соціальна політика світової спільноти у ставленні до людей похилого

віку може стати неефективною через переважно негативні соціальні настанови щодо старіння, які транслиуються в масовій культурі. Відповідно, наукові дослідження у проблемному полі формування соціально прийнятних настанов людства щодо сприймання старості як самодостатнього етапу життя людини, зокрема й дослідження психологічних аспектів уявлень представників різних поколінь про людей похилого віку, набувають актуального і практико-орієнтованого характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні виміри генези буття людей похилого віку стало перебувають у сфері інтересів наукової спільноти: медики-геронтологи, філософи, соціологи, психологи переймаються особливостями періоду пізньої дорослості (про що свідчить, зокрема, наявність спеціальних наукових видань: *Клиническая геронтология*, *International Journal of Aging and Human Development*, *Journal of Applied Gerontology* тощо), приділяють увагу питанням вікової дискримінації (ейджизм) людей похилого віку та геронтологічного аб'юзингу, патерналістським очікуванням пенсіонерів, самотності та соціальної ізоляції людини у старості, а також іншим значущим аспектам життя людей «третього віку».

Важливим внеском науковців у розуміння полімодальності періоду пізньої зрілості є інтегративний підхід до тлумачення старості, зокрема в пошуках А.О. Ангелової [1], у дисертаційному дослідженні якої представлено архетипіку старості у філософсько-релігійній традиції, та в міркуваннях В.М. Розіна [7], який розглядає старіння як психологічний та культурний феномен. Науковцями беззаперечно визнається варіативний характер прийняття старості і переживання процесу старіння людьми похилого віку [4–8; 11; 14; 19 та ін.], проте системний аналіз наукового контенту досліджень феноменології старості доводить центрованість наукової спільноти передусім на негативних сторонах старіння. Так, у медичному дискурсі феномен старості (*old age*) позиціонується як хронологічно марковане утворення, календарний хронотоп життя людини, що супроводжується фізіологічною руйнацією організму; у змістовому континуумі поняття «старість» розглядається як генетично зумовлений, неминучий процес, пов'язаний із дисфункціональністю та наближенням смерті [3, с. 36]. Геронтологічні наративи стало формують уявлення про старість як про інволюційний вектор життєвого циклу, патологію, детерміновану «синдромом старечої астенії», включеним до Міжнародної класифікації хвороб (МКХ-10) як R54 [5, с. 69–70], хворо-

бливий стан, ментальні розлади, що спричиняють особистісне відчуження [2; 12; 15], деменцію, виникнення іпохондричних розладів [2], тривожності, депресії [13; 14; 17] у людей похилого віку. Дослідження клінічних психологів Т. Huang, Y. Li, D. Wang доводять, що на якості життя людей у період старості суттєво позначається передусім суб'єктивне сприймання віку [14, с. 127–131].

У соціокультурному контексті період пізньої дорослості асоціюється із завершенням професійної діяльності і виходом на пенсію, звуженням соціальних контактів, соціальною ізоляцією та переживанням самотності людей старшого віку. Так, J. Wong & L. Waite наголошують, що соціальна ізоляція (недостатній рівень соціальної підтримки та співучасті, зниження якості соціальних зв'язків) і самотність (переживання дефіцитарності спілкування, стала відсутність товариства) негативно позначаються на психічному здоров'ї та благополуччі людей у старості [19]. Схожі висновки представлені також у науковому доробку А. Custers, G. Westerhof, Y. Kuin & M. Riksen-Walraven [12], M. Tang, D. Wang & A. Guerrien [18], які підкреслюють значущість задоволення соціально-психологічних потреб (і передусім потреби у близьких міжособистісних стосунках) для психічного здоров'я людей похилого віку.

Доведеним науковці вважають, що умови життя, характер активності людини, стиль життя зумовлюють стратегію старіння й дозволяють людині продовжувати жити у змінених умовах відносно комфортно [4; 5; 7; 11; 13; 16 та ін.]: розвиватися як особистість, вести повноцінне життя, почуватися здоровою. Дотичним щодо даного твердження є дослідження В. Neves, R. Franz, C. Munteanu & R. Baecker, яке переконливо доводить, що обмеженість соціальних контактів людини у старості може бути компенсована завдяки ресурсам цифрових технологій [15], розширення зони комфорту. Одним із предикторів, що впливають на стратегічні виміри життєтворення людини в період пізньої дорослості, є соціальна настанова [8; 9; 16] щодо старості і старіння. Саме соціальна настанова дозволяє людині дотримуватися комплементарного патерна поведінки в конгруентній рівності інтеракцій та зорієнтовувати власну діяльність в обраному напрямі [9, с. 121].

Настанова складається з усталеного та схематизованого / спрощеного когнітивного образу / соціального стереотипу, оцінки і ставлення / упередження, а також прийнятих у суспільстві моделей поведінки, що транслиуються через відповідні соціальні інститути (сім'я, заклади освіти, засоби

масової інформації тощо); означені компоненти в реальному житті можуть не узгоджуватися один з одним і виявлятися з різним ступенем вираження [8, с. 10]. Згідно з континуумом символічного інтеракціонізму, протягом життя людина моделює й інтеріоризує численні смисли соціального досвіду, які можуть трансформуватися залежно від соціального контексту і генези буття. Інтерпретацією засвоєного досвіду людина вибудовує особистісні конструкти й надалі послуговується ними, упорядковує власне життя [9], форматує соціальні уявлення [8].

У контексті означеного варто наголосити, що негативізація та десакралізація образу старості в сучасному суспільстві, нехтування і неприйняття логічних закономірностей старіння детермінують страх перед пізньою дорослістю, розпач від усвідомлення її наближення. Через це представники геронтогрупи можуть не визнавати вікових змін, демонструвати деструктивні моделі поведінки (уникнення реальності, відчуження, знецінення життєвого досвіду, прийняття ролі «жертви», виявлення жалості до себе, агресивне ставлення до оточення тощо), втрачати сенс буття і віру у благополучний сценарій старості. У зв'язку із цим зростає необхідність переосмислення архітекtonіки образу старості в сучасному несталому суспільстві. Отже, перед психологічною наукою постає широке проблемне поле вивчення особливостей образу старості у світосприйманні різних поколінь, зумовленому сучасними соціокультурними викликами.

Постановка завдання. Метою емпіричного дослідження було обрано аналіз інтегральної цілісності / архітекtonіки образу старості в уявленні представників періоду дорослості.

Мета конкретизується в таких дослідницьких завданнях:

- визначити змістові предиктори образу старості;
- проаналізувати індикативні елементи архітекtonіки образу старості в уявленні респондентів різних вікових груп;
- означити тенденції вікової динаміки когнітивно-семантичної природи образу старості у свідомості респондентів в умовах сучасного соціокультурного середовища.

Логічна схема дослідження уявлень респондентів про старість ґрунтувалася на твердженні про можливість аналізу ментальних конструктів свідомості за допомогою мовленнєвих висловлювань, що відображають систему внутрішнього психічного світу людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпіричне дослідження уявлень респондентів

стосовно змістових характеристик поняття «старість» здійснювалося шляхом скерованого асоціативного експерименту. Вибіркова сукупність була представлена 152 респондентами різного віку (від 20 до 93 років), що проживають на території України. Емпіричні дані були отримані шляхом індивідуального опитування (усне та письмове) респондентів (73% звітів) та за допомогою Google-форми (27% відповідей).

Респондентам пропонувалося відповісти на питання про зміст поняття «старість», про негативні та позитивні аспекти процесу старіння. Матеріалом дослідження стали 345 відповідей і текстових фрагментів коментарів респондентів, що форматовувалися передусім за логіко-сисловою схемою «Старість – це <...>», її модифікаціями асоціативного типу. Інформативні результати дослідження були опрацьовані методом кількісного та якісного контент-аналізу, що дозволив окреслити асоціативне поле досліджуваного концепту із зазначенням абсолютної частотності кожного асоціату у площині онтогенетичного вимірювання. В узагальненні й аналізі емпіричних матеріалів була використана комп'ютерна статистична програма IBM SPSS Statistics 19 (“Statistical Package for the Social Science” – статистичний пакет для соціальних наук). Змінні були перевірені на нормативність розподілу ознаки.

Вікові когорти респондентів були виокремлені нами на підставі градації підперіодів / стадій дорослості Г. Крайг: рання дорослість (від 20 до 40 років), середня дорослість (від 40 до 60 років) та пізня дорослість (від 60 років і старше) [4, с. 650].

Контент-аналіз отриманих результатів дозволив виокремити три базові маркери образу старості: фізіологічні, соціокультурні та психологічні предиктори досліджуваного феномену. Узагальнені результати вимірювання кількісних показників абсолютної частоти (*absolute frequency*) використання полімодальних маркерів смислоутворення в моделюванні суб'єктивного образу старості в порівнюваних групах вибіркової сукупності наведені в таблицях 1–3.

Вивчення кількісних показників абсолютної частоти (*abs_freq*) використання маркерів формування архітекtonіки суб'єктивного образу старості в уявленні респондентів засвідчило значущість у досліджуваному континуумі асоціативних елементів, що конкретизуються у вимірах *фізіологічних параметрів* старіння: «старість – це період, коли всі системи організму в'януть, коли тіло вмирає <...>; старість – тривалий період розумової і фізичної руйнації, що закінчується смертю» (див. табл. 1).

Ранжирування частотності використання асоціативних елементів, пов'язаних з уявленнями респондентів щодо фізіологічної сторони старіння (були враховані перші чотири рангові позиції), дозволило констатувати таке:

– на стадії ранньої дорослості респонденти фокусують увагу передусім на функціональних обмеженнях (abs_freq 0,58) та на фізіологічних змінах зовнішності (abs_freq 0,56) людей похилого віку. Старість асоціюється представниками даної вікової групи із втратою можливостей, функцій, сфер діяльності, патернів поведінки, які ще доступні людині в період ранньої дорослості;

– учасники дослідження стадії середньої дорослості в обговоренні соціальних уявлень про старість найбільш значущим вважають чинник погіршення здоров'я (поліморбідність, загострення хвороб) осіб геронтологічної групи (abs_freq 0,46); не усвідомлюються (або мало усвідомлюються) як важливі особами 40–60 років маркери функціональних обмежень (abs_freq 0,03);

– на стадії пізньої дорослості респонденти засвідчують значущість в архітектоніці образу старості таких маркерів, як функціональні обмеження (abs_freq 0,62) та погіршення здоров'я (abs_freq 0,43) людей похилого віку. Неактуальним для осіб геронтологічної групи респондентів є чинник фізіологічних змін зовнішності (abs_freq 0);

– найбільш високі (max abs_freq) показники частоти використання фізіологічних маркерів виявляються в уявленнях щодо старості та старіння респондентів пізнього (abs_freq 0,62) та раннього (abs_freq 0,58) періодів дорослішання. Це може бути пов'язано з тим, що люди похилого віку вже усвідомлюють неминучість власного старіння, тоді як особи раннього періоду дорослості сприймають природу старості на контрасті із власним ресурсом життєтворення.

Досить представленими в архітектоніці образу старості респондентів є соціокультурні маркери: «старість – це пенсія і забуття; старість – це період, коли скорочується коло друзів <...>» (див. табл. 2).

Таблиця 1

Частотність використання фізіологічних маркерів образу старості у групових ієрархіях респондентів

Базові конструкти образу старості	Предиктори аналізу	Вікові групи респондентів		
		20–40 років (N = 69)	40–60 років (N = 46)	60–90 років (N = 37)
		Частотність (absolute frequency) використання асоціатів		
Фізіологічні (клінічні) маркери				
Фізіологічні зміни зовнішності		0,56	0,23	0
Стареча астения (зниження енергії, активності)		0,22	0,34	0,3
Погіршення здоров'я (поліморбідність, загострення хвороб)		0,32	0,46	0,43
Функціональні обмеження		0,58	0,03	0,62

Таблиця 2

Частотність використання соціокультурних маркерів образу старості у групових ієрархіях респондентів

Базові конструкти образу старості	Предиктори аналізу	Вікові групи респондентів		
		20–40 років (N = 69)	40–60 років (N = 46)	60–90 років (N = 37)
		Частотність (absolute frequency) використання асоціатів		
Соціокультурні маркери				
Фінансові обмеження, соц. незахищеність		0	0,71	0,62
Згорання діапазону соц. ролей		0,43	0,31	0,31
Змінення векторів соціальних зв'язків (орієнтованість на сім'ю, згорання трудових відносин)		0	0	0,68
Актуалізація резервних можливостей (хобі, мандрівки)		0,03	0,14	0,31

Аналіз базових конструктів образу старості, представлених в асоціативних схемах респондентів, засвідчив таке:

– на стадії ранньої дорослості для респондентів значущим чинником старіння є згортання діапазону соціальних ролей, відсторонення людей похилого віку від соціокультурного життя (*abs_freq* 0,43). Водночас респонденти даної вікової групи не усвідомлюють значущість таких індикаторів старості, як фінансові обмеження і соціальна незахищеність людей похилого віку (*abs_freq* 0), змінення векторів соціальних зв'язків (*abs_freq* 0);

– особи віку середньої дорослості у своїх соціокультурних уявленнях про старість роблять акцент на фінансових обмеженнях і соціальній незахищеності людей похилого віку (*abs_freq* 0,71). Не означений в архітектоніці образу старості даної вікової групи респондентів маркер змінення векторів соціальних зв'язків людей похилого віку (*abs_freq* 0);

– для респондентів, що належать до віку пізньої дорослості, значущими в архітектоніці образу старості є такі маркери, як змінення векторів соціальних зв'язків (орієнтованість на сім'ю, згортання трудових відносин) (*abs_freq* 0,68), фінансові обмеження і соціальна незахищеність (*abs_freq* 0,62) людей похилого віку;

– найбільш високі (*max abs_freq*) показники частоти використання соціокультурних маркерів виявляються в уявленнях щодо старості і старіння респондентів середнього (*abs_freq* 0,71) та пізнього (*abs_freq* 0,68) періодів дорослішання.

Важливу роль в архітектоніці образу старості відіграє також блок *психологічних маркерів*: «старість –

це вік, коли сингулярність пробиває свій останній етюд <...>; старість – це усвідомлення всіма фібрами душі, як кожний фрагмент вашого Я зраджує вас; старість – це бідність і краплина депресії <...>; старість – це період, коли людина забуває про себе, зарано себе хоронить» (див. табл. 3).

Вивчення архітектоніки образу старості в уявленнях респондентів різного віку доводить таке:

– найбільш цінним психологічним маркером старості респонденти на стадії ранньої дорослості вважають значний життєвий досвід людей похилого віку, можливість його творчого переосмислення та використання (можливість актуалізації суб'єктивних ресурсів людини – саморозвиток, хобі, мандрівки) (*abs_freq* 0,32); неактуальними елементами в архітектоніці образу старості респондентів даної вікової групи є такі індикатори, як зниження інтелектуальних функцій людей похилого віку (*abs_freq* 0) та зосередженість на внутрішніх проблемах (рефлексування, втрата інтересу до реальності, занурення у спогади про минуле й депресивні переживання) (*abs_freq* 0,06);

– респонденти віку середньої дорослості в архітектоніці своїх психологічних уявлень про старість поєднують визнання цінності значного життєвого досвіду людей похилого віку та можливості його переосмислення, використання у вимірах самоздійснення (*abs_freq* 0,37) із суб'єктивними переживаннями руйнації організму, власної непотрібності, самотності (*abs_freq* 0,34). Не долучається особами 40–60 років до образу старості маркер зниження інтелектуальних функцій людей похилого віку (*abs_freq* 0), слабо

Таблиця 3

Частотність використання психологічних маркерів образу старості у групових ієрархіях респондентів

Базові конструкти образу старості	Предиктори аналізу	Вікові групи респондентів		
		20–40 років (N = 69)	40–60 років (N = 46)	60–90 років (N = 37)
	Частотність (absolute frequency) використання асоціатів			
Психологічні маркери				
Значний життєвий досвід, можливість його творчого переосмислення та використання, мудрість		0,32	0,37	0
Інтровертованість, зосередження на внутрішньому світі		0,06	0,03	0,23
Суб'єктивні переживання руйнації організму, власної непотрібності, самотності, танатофобія		0,24	0,34	0,76
Зниження інтелектуальних функцій		0	0	0,23

вираженим ($abs\_freq\ 0,03$) є конструкт зосередженості на внутрішніх проблемах, що загалом поєднує архітектоніку уявлень про старість осіб ранньої та середньої дорослості;

– геронтологічна група респондентів в архітектоніці образу старості серед психологічних маркерів робить акцент на суб'єктивних переживаннях руйнації організму, власної непотрібності, самотності, страху смерті ($abs\_freq\ 0,76$). Водночас люди старшої вікової групи ігнорують маркер значного життєвого досвіду людей похилого віку та можливості його творчого використання в координатах нових умов генези буття ($abs\_freq\ 0$). Означене може бути детерміновано недостатністю економічної і соціальної захищеності людей похилого віку у країні періоду кризового реформування;

– найбільш високі ($max\ abs\_freq$) показники частоти використання психологічних маркерів (і передусім негативного вектора значущості) зафіксовані в уявленнях щодо старості і старіння респондентів пізнього періоду дорослішання ($abs\_freq\ 0,76$).

На підставі узагальнення результатів емпіричного дослідження вважаємо доведеним, що архітектоніка образу старості в уявленнях представників різних поколінь суттєво різняться. Особливості ставлення до старості залежать передусім від стратегій адаптації людини до старіння: продовження активного життя з використанням ресурсів життєтворення або дистанціювання від суспільства, відчуження, що супроводжуються згасанням психічних функцій.

Висновки. Осмислення архітектоніки суб'єктивного образу старості в уявленні представників різних поколінь періоду дорослості дозволяє констатувати складну інтегративну зумовленість ментального континууму людини й окреслити предиктори розуміння феноменології старості в несталому соціальному середовищі. Уявлення людства щодо старості є динамічними і суперечливими. Доведеною вважаємо значущість соціальних настанов і стандартизованих соціальних уявлень на моделювання образу старості в мінливому соціальному просторі. Передусім у сприй-

манні феноменології старості когортою дорослих громадян простежується центрація на негативних маркерах старіння, що детермінує латентний або й явний ейджизм із боку суспільства; соціальна спільнота перебільшує вікові деформації людини похилого віку, зосереджується на фізіологічних особливостях й соціокультурних аспектах життя людей «третього віку».

Узагальнюючи результати емпіричного дослідження, можна наголосити, що архітектоніка образу старості в уявленнях представників різних поколінь суттєво різняться: у ранньому дорослому віці респонденти більш концентруються на фізіологічних маркерах старіння, представники віку середньої дорослості переймаються передусім соціальною незахищеністю та фінансовими обмеженнями людей похилого віку; більш адаптовані до статусу людини похилого віку представники геронтологічної групи являють найбільш конгруентний образ старості, що інтегрує у своїй структурі біологічні, соціокультурні та психологічні маркери старіння.

Результати дослідження, окрім того, засвідчили суперечливу конотацію змістової сутності старості в уявленні дорослих респондентів: досліджуваний концепт асоціюється з мудрістю, досвідченістю (позитивна конотація) і водночас із браком життєвих сил та немічністю людини, із соціальним відстороненням (негативно марковані конотації). Отже, у вимірах стрімких змін для соціальної спільноти вкрай важливим вважаємо формування позитивно зорієнтованих настанов щодо старості, адекватного ставлення громади до проблем старіння, зниження рівня ейджизму та геронтофобії. Означене потребує інтегрального підходу до висвітлення геронтологічних проблем психологічною наукою.

Представлені в дослідженні матеріали є частиною дослідницького проекту, що має за мету означення тенденцій концептуалізації вікових періодів генези буття в мовній свідомості респондентів різних вікових та соціокультурних груп. Перспективи подальшого дослідження ми вбачаємо у вивченні особливостей міжкультурної презентації семантичних конструктів старіння.

Список літератури:

1. Ангелова А. О. Архетипіка старості в релігійній традиції : дис. ... докт. філос. наук: 09.00.11. Київ, 2018. 516 с.
2. Візнюк І.М. Особистісне відчуження як фактор виникнення іпохондричних розладів у людей похилого віку. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. 2020. Вип. 1 (11). С. 258–261.
3. Голик С.В. Концепт OLD AGE в науковій картині світу (на матеріалі англomовної медичної термінології). *Львівський філологічний часопис*. 2020. № 6. С. 32–38.

4. Крайг Г. Психология развития. П пер. с англ. Н. Мальгиной и др. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 992 с.
5. Новоселов В.М., Конев Ю.В. О старости. *Клиническая геронтология*. 2019. № 25 (1–2). С. 69–72. DOI: 10.26347/1607-2499201901-02069-072.
6. Пацакула И.И., Хачикян Е.И., Зайчикова И.В. Социально-психологические особенности принятия старости. *Прикладная юридическая психология*. 2020. № 2 (51). С. 94–100. DOI: 10.33463/2072-8336.2020.2(51).094-100.
7. Розин В.М. Старость как психологический и культурный феномен. *Журнал Высшей школы экономики. Психология*. 2017. № 14 (2). С. 320–337. DOI: 10.17323/1813-8918-2017-2-320-337.
8. Татарко К.И. Социальные установки относительно старости и ее предпочтительный образ в период ранней взрослости. *Психологические исследования*. 2018. № 11 (60). С. 10.
9. Токарева Н.М. Моделювання особистісних конструктів підлітків у вимірах освітнього простору : монографія. Кривий Ріг : ТОВ ВНП «Інтерсервіс», 2015. 448 с.
10. Шепеленко І.П. Механізми подолання соціальної ексклюзії осіб похилого віку. *Український соціум*. 2021. № 2 (77). С. 107–123. DOI: 10.15407/socium2021.02.107.
11. Юревич А.В. Психологические аспекты старения. *Вопросы психологии*. 2018. № 1. С. 39–48.
12. Need fulfillment in caring relationships: Its relation with well-being of residents in somatic nursing homes / A.F. Custers et al. *Aging & Mental Health*. 2010. № 14 (6). P. 731–739. DOI: 10.1080/13607861003713133.
13. Feil N. Resolution: The Final Life Task. *Journal of Humanistic Psychology*. 1994. V. 25. № 2. P. 21–105.
14. Huang T.T., Li Y., Wang D.H. Influence of subjective age on quality of life in older adults: Mediation of depression and anxiety. *Chinese Journal of Clinical Psychology*. 2017. № 25 (1). P. 127–131. DOI: 10.16128/j.cnki.1005-3611.2017.01.028.
15. Can Digital Technology Enhance Social Connectedness Among Older Adults? A Feasibility Study / B. Neves et al. *Journal of Applied Gerontology*. Jul 2017. P. 1681–1699. DOI: 10.1177/0733464817741369.
16. Norris-Baker C., Scheidt R. From “our town” to “ghost town”?: the changing context of home for rural elders. *Journal of Aging and Human Development*. 1994. V. 38. P. 181–202.
17. Senay V. Les pertes liées au vieillissement et le recours à la déprise, Mémoire, 2015. Montréal (Québec, Canada) : Université du Québec à Montréal, Maîtrise en travail social.
18. Tang M., Wang D., Guerrien A. Effect of “freedom of choice” on Task Performance and Well-Being During Leisure Activity: An Intercultural Study Among Older Adults in China and France. *International Journal of Aging and Human Development*. Sep. 2021. DOI: 10.1177/00914150211037656.
19. Wong J., Waite L. Theories of social connectedness and aging. *Handbook of theories of aging* / V. Bengtson, R. Settersten (Eds.). New York, 2016. P. 349–363.

Tokareva N.M. ARCHITECTONICS OF THE IMAGE OF OLD AGE IN PERCEPTIONS OF RESPONDENTS OF THE ADULTHOOD

The article reveals the results of the analysis of the problem of reflecting the subjective image of old age in perceptions of respondents of adulthood. The purpose of this article is to identify the features of the integral entirety (architecture) of the image of old age in perceptions of adults (from 20 up to 90 years). The subject of the study becomes especially relevant in the context of demographic aging of humanity and the declaration of the international community's intentions to overcome the exclusion and inequality of the elderly. The author states that the progressive social policy of the world community in relation to the elderly may become ineffective due to the predominantly negative social attitudes towards aging, which are broadcast in mass culture. The analysis of references presented in the study confirms the thesis about the centring of the scientific community primarily on negative aspects of aging. The article emphasizes that one of the predictors that influence the strategic dimensions of human life in late adulthood is the social attitude and standardized social ideas about old age and aging. Empirical research of perceptions of the respondents of the semantic characteristics of the concept of “old age” was carried out through a directed associative experiment and content analysis indicating the absolute frequency of each associate. According to the results of studying the associative answers-reactions of the respondents, three groups of markers of the semantic field of ideas about old age were identified: physiological, sociocultural and psychological segments of meanings. It was proved that the architecture of the image of old age in perceptions of different generations differs significantly: in early adulthood, respondents are more focused on physiological markers of aging, middle-aged people are primarily concerned about social insecurity and financial constraints of the elderly; representatives of the gerontological group, more adapted to the status of an elderly person, represent the most congruent image of old age, which integrates biological, sociocultural and psychological markers of aging in its structure. The obtained results complement the materials presented by the scientific community on the trends of conceptualization of indicators of human aging in modern society.

Key words: old age, image of old age, aging, social attitude, social perception.

Федорова І.В.

Одеський державний аграрний університет

ЗНАЧЕННЯ МОНІТОРИНГОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДЛЯ ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ НАВЧАННЯ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті розглянуто види моніторингу залежно від напрямку застосування в різноманітних аспектах освітнього процесу, зокрема види психолого-педагогічного моніторингу. Автор вивчила наукові дослідження моніторингу в освітній галузі. Мета проведення моніторингового дослідження є визначеною науковою темою кафедри філософії, історії і політології Одеського державного аграрного університету «Дозволь тобі допомогти стати студентом». Проаналізовано принципи, етапи психолого-педагогічного моніторингу, подано результати внутрішнього комплексного психолого-педагогічного моніторингу, який проводився в Одеському державному аграрному університеті серед здобувачів вищої освіти бакалаврського та магістерського рівнів. У процесі моніторингу зроблено акцент на формуванні світоглядних позицій, настанов, які є ключовими як для навчання, так і для здобуття спеціальності. Дослідниця дійшла висновку про те, що інтенсивність навчальної діяльності здобувачів вищої освіти поліпшується у процесі оптимізації колективного виховання в поєднанні із самовихованням індивіда, що стає гарною запорукою творчого потенціалу. У статті проаналізовано етапи навчального циклу здобувачів вищої освіти бакалаврського і магістерського рівнів. Подано характеристику блоків питань, метою яких стало з'ясування мотивів здобуття вищої освіти та визначення пріоритетів обраної спеціальності. Проаналізовано структуру навчальних мотивів та їхній вплив на активність здобувачів вищої освіти в навчальному процесі. Не менш важливим є блок питань щодо аналізу ставлення здобувачів вищої освіти до різних форм занять у навчальному процесі загалом. Окрему увагу приділено аспекту взаємин у середині студентських колективів та дозвіллю здобувачів вищої освіти. Усі зазначені аспекти мають суттєвий вплив на формування ставлення до майбутнього працевлаштування здобувачів вищої освіти як бакалаврського, так і магістерського рівнів.

Ключові слова: моніторинг, психолого-педагогічний моніторинг, види моніторингу, принципи психолого-педагогічного моніторингу, етапи психолого-педагогічного моніторингу.

Постановка проблеми. Соціальні вимоги до випускників вищих закладів освіти розвивались із прогресом суспільства, науки і техніки. Збільшувалися вимоги як до світогляду, до опанування теорії науки, особливо теорії профілюючих наукових дисциплін, так і до відповідальності, здібностей особистості у використанні прогресивних даних науки і техніки в суспільній практиці. У наш час відбуваються швидкі та глибокі зміни суспільних вимог до сучасних випускників закладів вищої освіти. Тому варто порівняти, як корелюється психологічну готовність і ставлення до навчання серед здобувачів вищої освіти бакалаврського та магістерського рівнів.

Коли здобувач вищої освіти вступає до закладу вищої освіти, він уже володіє певними особистісними якостями індивідуального розвитку, що продовжують формуватися у процесі навчання і виховання у ЗВО. Результатом є більш високий рівень розвитку особистості наприкінці навчання. Порівняно із процесами навчання на інших рівнях

системи освіти процес формування і виховання особистості у ЗВО включає більш широкий діапазон як дидактичних, виховних, так і продуктивних психолого-педагогічних відносин між викладачами та здобувачами вищої освіти.

У процесі здобуття фаху студентами зміцнюється їхня особистісна спрямованість, формуються такі світоглядні позиції, настанови щодо навчання і майбутньої спеціальності, як активність, самостійність, ініціативність. Формування особистісних якостей потребує інтенсивної роботи здобувачів вищої освіти «над собою», самостійної навчальної діяльності, самовиховання у сфері моральних відносин [1, с. 170].

Натепер не досить досліджень особистісних якостей здобувачів вищої освіти та студентських колективів, які переходять від діяльності в рамках ЗВО до дослідницької діяльності. Однак можна вже зараз стверджувати, що інтенсивність студентської діяльності, ефективність навчання у ЗВО значно покращиться, якщо оптимізувати

співвідношення виховання в колективі і самовиховання, створити широкий спектр нових творчих завдань. Попри те, що основи особистості закладаються ще в середній школі, найбільш сприятливі умови для творчої самореалізації складаються саме в ЗВО. Перший етап передбачає опанування засобів навчально-професійної діяльності, що забезпечить можливість самостійно орієнтуватися в системі професійних теоретичних знань.

На наступному етапі життєдіяльності особистості здобувача вищої освіти (здебільшого це другий, третій і четвертий курси) відбувається засвоєння суспільного змісту професійної діяльності. Саме в цей період здобувач вищої освіти починає усвідомлювати значення своєї майбутньої професії для суспільства. На цьому етапі основним видом активності є соціальна активність, саме вона і визначає розвиток інших видів активності.

Навчання в магістратурі можна розглядати як третій етап, який збігається з формуванням у здобувачів вищої освіти здатності до виконання конкретних професійно-рольових функцій.

На кожному етапі не тільки вирішуються специфічні завдання розвитку особистості, але і створюються умови для переходу на наступний етап. Так, тільки після опанування засобів навчально-професійної діяльності здобувач вищої освіти може використовувати їх для вирішення цілей усебічного особистісного розвитку, а потім застосовувати ці знання у процесі формування індивідуального стилю діяльності на етапі засвоєння професійно-рольових функцій.

Теоретична модель динаміки соціальної активності здобувача вищої освіти в системі його життєдіяльності повинна бути конкретизована на основі моніторингових досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на те, що моніторингові дослідження в освіті розпочалися в 90-х рр. ХХ ст., досі немає однозначної інтерпретації терміна «моніторинг в освітній галузі». Аналіз показав, що немає чіткого розмежування таких понять, як «моніторинг», «діагностика», «зовнішнє незалежне оцінювання». Але більшість авторів уважають моніторинг довготривалим спостереженням за якимось процесом освіти і його контролем (А. Белкін, В. Беспалько, В. Кальней, Т. Лукіна, О. Ляшенко, А. Майоров, С. Шишов, Л. Ніколаєва й інші) [5, с. 85].

Будь-яке моніторингове дослідження незалежно від цілей його проведення направлене на те, щоб удосконалити якість освіти взагалі чи в конкретному закладі вищої освіти.

Виділяють такі види моніторингу залежно від напрямку застосування в різноманітних аспектах освітнього процесу:

- діагностичний моніторинг, основною метою якого є визначення рівня академічних навичок студентів незалежно від їхньої особистості (Д. Уїлмс);

- моніторинг діяльності, який включає заміри «входу» і «виходу» системи, де «вихід» заміряється за допомогою стандартних тестів навчальних предметів (Д. Уїлмс) [6, с. 40];

- статистичний моніторинг, який надає можливості водночас зняти показники за одним або кількома напрямками діяльності ЗВО, порівняти отриманий результат із нормативом і визначити відхилення від стандарту, здійснити аналіз і ухвалити управлінське рішення (В. Лізинський);

- динамічний моніторинг, який передбачає багаторазовий замір окремих характеристик під час усього циклу діяльності (В. Лізинський);

- моніторинг освітніх систем, який передбачає вироблення актуальних знань про стан системи, у якій відбуваються зміни, з подальшим ухваленням управлінського рішення (С. Подмазін);

- освітній моніторинг, супровідне оцінювання і поточна регуляція будь-якого процесу в освіті (Г. Єльнікова) та форма організації, збору, збереження, обробки і розповсюдження інформації про діяльність освітньої системи, що забезпечує безперервне спостереження за її станом і прогнозування її розвитку (Н. Ладнушкіна);

- моніторинг результативності навчального процесу, який показує загальну картину дії всіх чинників, що впливають на навчання, і визначає напрями, які потребують більш детального дослідження (Н. Вербицька, В. Бодрякова) [3, с. 4].

До моніторингу з результативності навчального процесу можна віднести психолого-педагогічний моніторинг, який включає такі види, як дидактичний (спостереження за різними аспектами навчально-освітнього процесу); виховний (спостереження за різними аспектами виховного освітнього процесу); управлінський (спостереження за характером взаємодії на різних управлінських рівнях у системах: «керівник – педагогічний колектив», «викладач – здобувач вищої освіти»); соціально-психологічний (спостереження за системою групових особистісних стосунків, за характером психологічної атмосфери групи).

Для отримання необхідної різноманітної інформації всі ці види психолого-педагогічного моніторингу варто застосовувати в комплексі.

Моніторингові дослідження можуть проводитися з метою виявлення психологічної готовності

майбутніх фахівців до професійної діяльності та якості навчально-виховного процесу. Ініціатори моніторингових досліджень мають чітко усвідомлювати мету та предмет моніторингу, його наслідки, а також повинні бути готовими до сприйняття об'єктивної інформації. Висновки таких досліджень обов'язково матимуть наслідки, зокрема й морального характеру [2, с. 21].

Постановка завдання. Мета дослідження – проаналізувати принципи й етапи психолого-педагогічного моніторингу та результати внутрішнього комплексного моніторингу в рамках наукової теми кафедри філософії, історії і політології Одеського державного аграрного університету (далі – ОДАУ) «Дозволь тобі допомогти стати студентом», який проводився в ОДАУ серед здобувачів вищої освіти бакалаврського та магістерського рівнів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Більшість авторів (О. Майоров, Є. Хриков, А. Харківська й інші) визначають психолого-педагогічний моніторинг як систему цілеспрямованої діяльності педагогів щодо збору, зберігання, систематизації, узагальнення й використання інформації про стан і тенденції навчально-виховної роботи.

Якщо узагальнити інформацію науковців, які вивчали особливості проведення психолого-педагогічного моніторингу, можна виділити систему принципів для отримання педагогічної інформації. Це:

- науковість, що відображає систему наукових форм, методів і засобів отримання педагогічної інформації;

- об'єктивність, тобто врахування всіх результатів, позитивних і негативних, створення рівних умов для всіх учасників виховного процесу;

- комплексність дослідження різноманітних аспектів виховного процесу, оброблення й аналізу одержаних результатів;

- безперервність і тривалість спостережень за станом виховного процесу;

- своєчасність отримання, обробки та використання об'єктивної інформації про якість виховного процесу;

- перспективність запланованих моніторингових досліджень, спрямування їх на розв'язання актуальних завдань розвитку ЗВО;

- рефлексивність, яка виявляється у відображенні якості результатів виховного процесу, здійсненні самооцінки і самоконтролю;

- урахування психолого-педагогічних особливостей, що означає вивчення рівня освіти, виховання, професіоналізму, загального розвитку, індивідуальних особливостей об'єкта, а також умов і конкретних ситуацій проведення обсте-

жень, що передбачають диференціацію контрольних та діагностичних завдань;

- систематичність спостереження за станом якості освіти та чинниками, які впливають на неї;

- гуманістична спрямованість моніторингу – створення обстановки доброзичливості, довіри, поваги до особистості, максимально сприятливих умов, позитивного емоційного мікроклімату;

- неможливість використання результатів досліджень із метою будь-яких репресивних дій;

- реалізація кожного принципу функціонування системи на різних рівнях його здійснення має особливості, зумовлені цілями і завданнями, метою проведення окремого дослідження [4, с. 28].

Проведення моніторингового дослідження здійснювалось у рамках наукової теми кафедри філософії, історії і політології ОДАУ «Дозволь тобі допомогти стати студентом» у три етапи.

Перший етап, підготовчий, який передбачав постановку мети, визначення об'єкта, встановлення термінів проведення, вивчення відповідної літератури. На цьому етапі здобувачам вищої освіти магістерського рівня підготовки був наданий теоретичний матеріал із методики проведення моніторингових досліджень, а також матеріалів тренінгу, метою якого було створити сприятливі умови успішної соціалізації й адаптації здобувачів вищої освіти першого курсу бакалаврського рівня освіти. У перший місяць навчання першокурсники відчувають задоволення від вступу до закладу вищої освіти та покладають серйозні надії на те, що зможуть ефективно навчатися та готуватися до своєї професійної діяльності. А це залежить як від того, якими базовими настановами керуються першокурсники, коли здобувають вищу освіту, і якою мірою їм подобається обрана спеціальність, так і від взаємин у новому колективі навчальної групи. А хто краще за здобувачів вищої освіти магістерського рівня підготовки, які ще зовсім недавно були на місці першокурсників, може допомогти в адаптації до навчання? Саме для того, щоб не виникали труднощі в навчанні та для подолання дискомфортних переживань, пов'язаних із входженням у новий колектив, ми залучили здобувачів вищої освіти магістерського рівня підготовки до проведення таких адаптивних тренінгів. Ці тренінги включали вправи на знайомство, де відпрацьовувались навички короткої самопрезентації, які мали на меті зняття напруги та розвитку почуття приналежності до групи. Після проведення адаптивного тренінгу першокурсникам були роздані спеціально розроблені анкети для моніторингового дослідження.

Для здобувачів вищої освіти магістерського рівня підготовки це була перевірка власних науково-педагогічних здібностей.

Така робота проводилася серед першокурсників на факультетах: інженерно-економічному, агробіотехнологічному, ветеринарної медицини; у навчально-науковому інституті біотехнологій та аквакультури.

Метою нашого дослідження були різні блоки питань. А саме блок запитань, метою яких було з'ясування мотивів здобуття вищої освіти та визначення, наскільки подобається обрана спеціальність. Блок цих запитань дав можливість з'ясувати, як змінюється структура усвідомлених мотивів у процесі навчання та вивчення безпосередньої сили навчальних мотивів, їхня здатність забезпечити активність студентів у навчальному процесі.

Інший блок запитань допоміг проаналізувати ставлення студентів до самого навчального процесу та різних форм занять в ОДАУ. Це ставлення в найбільш яскравій формі проявляється у відвідуванні студентами занять і виявлення причин їх пропуску. У попередньому дослідженні були відібрані основні причини пропусків занять. За допомогою розроблених методів важливо було виявити початковий рівень навчальної мотивації під час вступу індивіда до закладу вищої освіти, а потім з'ясувати, як зміниться структура мотивів навчально-професійної діяльності у процесі навчання. Було розроблено блок питань із метою виявлення ставлення здобувачів вищої освіти до викладачів та їхньої ролі у формуванні особистісних якостей бакалаврів, взаємин у студентських колективах під час навчання та проживання в гуртожитку. Низка запитань були присвячені вивченню типів дозвілля здобувачів вищої освіти, з'ясуванню тих аспектів, яким вони віддають перевагу. А також було розроблено питання, які стосувалися оцінки перспективи працевлаштування після закінчення ОДАУ та майбутньої перспективи свого життя.

На другому етапі збирався матеріал для моніторингового дослідження на другому, третьому та четвертому курсах бакалаврського рівня підготовки та на першому курсі магістерського рівня підготовки. Проводилося письмове опитування здобувачів вищої освіти за такою ж анкетою, як і на перших курсах.

Під час третього етапу, аналітичного, відбувалися аналіз і систематизація отриманої інформації, розроблення рекомендацій і пропозицій щодо подальшого періоду, формулювання висновків. На цьому етапі здобувачі вищої освіти магістер-

ського рівня підготовки під керівництвом викладачів набували навичок науково-дослідницької діяльності, обробляли анкети моніторингового дослідження.

Дослідження показало, що для більшості першокурсників усіх трьох факультетів головними усвідомленими мотивами вибору професії були: прагнення стати високоосвіченим фахівцем, професіоналом у своїй справі та бажання поринути в цікаве студентське життя (75–80%). Усвідомлення того, що без диплома про вищу освіту важко чогонебудь досягнути в житті, було значно нижчим (50–60% здобувачів вищої освіти).

У результаті були виявлені три рівні сформованості інтересу до професії за критерієм зростання цього інтересу у процесі навчання. Відомо, що справжні інтереси поглиблюються в діяльності тоді, як ілюзія інтересу швидко зникає. Тому до першої групи (високий рівень) були віднесені здобувачі вищої освіти, у яких інтерес суттєво зріс у процесі навчання, до третьої групи (низький рівень) – здобувачі вищої освіти, у яких інтерес значно знизився; другу групу (середній рівень) становили здобувачі вищої освіти, у яких у процесі навчання інтерес до професії, на їхню думку, не зростає і не зменшується. Дані про зміну інтересу до спеціальності від першого до четвертого курсів свідчать, що високий рівень інтересу фіксується у 24–27% здобувачів вищої освіти, середній рівень – у 58–62%, низький – у 14–16%.

Отже, навіть у виборі професії 20–25% здобувачів вищої освіти мотивують свій вибір іншими мотивами, ніж інтерес до професії. Навіть там, де в усвідомленні представлений такий інтерес, у процесі навчання його не досить для мотивації реального навчального процесу. Підтверджують слушність такого висновку і дані про те, чим керуються здобувачі вищої освіти, які відвідують аудиторні заняття. На першому курсі 70–80% здобувачів вищої освіти, які відвідують аудиторні заняття, прагнуть одержати міцні знання та дізнатися нове. На другому курсі основним чинником відвідування аудиторних занять 67–72% респондентів вибрали високу якість занять, що проводяться, та бажання зустрітися, поспілкуватися із друзями. На третьому та четвертому курсах переважав чинник поваги до викладача (65–70%). Здобувачі вищої освіти магістерського рівня підготовки віддали перевагу живій творчій атмосфері (76–84%).

Варто зазначити, що більшість здобувачів вищої освіти на першому та другому курсах цілком влаштовує співвідношення аудиторних і позааудиторних занять – це 68% респондентів, на

третьому та четвертому курсах перевагу самостійній роботі віддають 74% бакалаврів, 86% магістрів за самостійну роботу.

Відповіді на запитання, які стосувалися ставлення здобувачів вищої освіти до викладачів, показали, що на першому курсі переважають суто формальні контакти в рамках навчального процесу – це 65%, то на другому – 52%, третьому – 67%, четвертому – 70% та п'ятому курсах – 78% відповідно. Це ставлення формується на живому особистісному контакті, який сприяє взаєморозумінню.

У нашому дослідженні були питання, які стосувалися колективної взаємодії. Тут спостерігалась така тенденція, що першокурсники та студенти других курсів визначили свої колективи навчальних груп як такі, у яких помітно виражені окремі групи, – 68–74% респондентів, треті та четверті курси – 45–52% відповідно визнали, що їхні колективи дружні. А для 67% здобувачів вищої освіти магістерського рівня підготовки їхні колективи роз'єднані, в основному кожен сам по собі. Така тенденція передбачувана тому, що на перших курсах іде формування колективу. Треті, четверті курси об'єднано спільною навчально-виховною метою, а магістри здебільшого вже працюють.

Що стосується підробітку студентів під час навчання, то натепер це звичне явище. І якщо на першому курсі здобувачі вищої освіти епізодично підробляють, що становить 56%, то на другому, третьому та четвертому курсах уже 68% мають тимчасову роботу. Здобувачі магістерського рівня мають постійну роботу (76%). Якість цього підробітку теж різна. На першому, другому та третьому курсах – це участь у реалізації товарів (касир, консультант, торговельний представник), на четвертому курсі бакалаврату та здобувачі вищої освіти магістерського рівня вже мають роботу за фахом, яку вибрали в закладі вищої освіти. Саме у здобувачів вищої освіти випускних курсів є декілька варіантів працевлаштування, але поки без чітких гарантій (78%). Найвищий відсоток здобувачів вищої освіти магістерського рівня підготовки, які

підробляють за фахом на факультеті ветеринарної медицини, – 74%.

А ось у чому здобувачі вищої освіти всіх курсів і рівнів підготовки майже однакові (67–78% від загальної кількості опитаних респондентів), так це у ставленні до майбутнього – стабільного, але без особливих надій та ілюзій.

Висновки. На даному етапі було проведено психолого-педагогічний моніторинг початкового I етапу НДР кафедри філософії, історії і політології ОДАУ «Дозволь тобі допомогти стати студентом», у процесі якого вивчався аспект мотивації вибору спеціальності серед здобувачів вищої освіти бакалаврського і магістерського рівнів ОДАУ. Проведено моніторинг динаміки зацікавленості майбутньою професією на всіх курсах від 1 до 4 бакалаврського рівня та серед здобувачів вищої освіти магістерського рівня. Окрему увагу під час майбутнього наукового дослідження, на нашу думку, варто приділити також аспектам позанавчальної соціальної діяльності здобувачів вищої освіти всіх рівнів.

Цікавим підтвердженням правильного напрямку розвитку вищої освіти в Україні виявилися практичні факти схвального психологічного сприйняття здобувачами вищої освіти співвідношення навантаження аудиторних, позааудиторних занять та самостійної роботи у процесі навчання.

Також позитивну динаміку показала психолого-педагогічна взаємодія між здобувачами вищої освіти та професорсько-викладацьким складом, а саме процес налагодження їхньої взаємодії. Така тенденція, безперечно, позитивно впливає на психологічний клімат та згуртованість навчальних груп під час вирішення навчальних і наукових завдань у навчальному процесі бакалаврського рівня та формування індивідуалістичного підходу до навчання здобувачів вищої освіти магістерського рівня. На окрему увагу заслуговує аспект психологічної готовності до професійної діяльності, мотивації працевлаштування здобувачів вищої освіти різних освітніх рівнів, що потребує подальшого дослідження.

Список літератури:

1. Варій М., Ортинський В. Основи психології і педагогіки : навчальний посібник. Київ, 2009. С. 170–177.
2. Ермола А. Технологія моніторингу якості освіти : навчально-методичний посібник. Харків : Курсор, 2008. С. 21.
3. Красовська О. Маркетинговий моніторинг як інструмент дослідження світового ринку вищої освіти. URL: http://ir.duan.edu.ua/bitstream/123456789/449/1/Krasovska_statya.pdf (дата звернення: 04.09.2021).
4. Моніторинг якості освіти: світові досягнення та українські перспективи : посібник / за заг. ред. О. Локшиної. Київ : К.І.С., 2004. 128 с.
5. Ніколаєва Л. Засоби навчальної та науково-дослідної роботи. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. 2011. Вип. 35. С. 83–90.
6. Уїлмс Д. Системи моніторингу і модель «вхід – вихід». *Директор школи*. 1995. № 1. С. 36–43.

Fedorova I.V. VALUE OF MONITORING RESEARCHES FOR UPGRADING OF STUDIES IN ESTABLISHMENTS OF HIGHER EDUCATION

In the article the types of monitoring are considered depending on direction of application in the various aspects of educational process and in particular types of the psychological and pedagogical monitoring. Author learned scientific researches of monitoring in educational industry. An aim of realization of monitoring research is the certain scientific theme of department of philosophy, history and political science of the Odesa State Agrarian University "Allow to help you become a student". Principles, stages of the pedagogical monitoring, are analysed, the results of the internal complex psychological and pedagogical monitoring that was conducted in the Odesa State Agrarian University among the applicants for higher education of bachelor and master's degree levels are given. In the process of monitoring an accent is done on forming the world view positions, options, that are key both for studies and for the gaining a specialty. Researcher have come to the conclusion that intensity of educational activity of applicants for higher education gets better in the process of optimization of collective education in combination with the self-education of individual that becomes the good guaranty of creative potential on a base of OSAU. The stages of educational cycle of applicants for higher education of bachelor and master's degree levels are analysed in the article. Description of blocks of questions, the aim of which was finding out the reasons of higher education gaining and determination of chosen specialty priorities is given. As a result the structure of educational reasons and their influence on activity of applicants for higher education in an educational process are analysed. No less important is a block of questions regarding the analysis of applicants for higher education attitude to the different forms of studies in an educational process on the whole. Separate attention is given to the aspect of mutual relations inside the student group and leisure of applicants for higher education. All marked aspects have substantial influence on forming of attitude toward future employment of both applicants for higher education of bachelor and master's degree levels.

Key words: *monitoring, psychological and pedagogical monitoring, types of monitoring, principles of psychological and pedagogical monitoring, stages of psychological and pedagogical monitoring.*

УДК 159.922.7:316.346.2]:[616.98-036.21:578.834 COVID-19]
DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.5/27>

Шахова О.Г.

Харківський національний університет внутрішніх справ

Жданова І.В.

Харківський національний університет внутрішніх справ

Шиліна А.А.

Харківський національний університет внутрішніх справ

ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ І АДАПТИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19

Пандемія COVID-19 створила комплекс потужних чинників дистресу для переважної частини людства. Серед більш чутливих до стресу категорій населення важливе місце належить підліткам, особливо жіночої статі, тому що, згідно з даними деяких досліджень, вони виявляють більш інтенсивну реакцію на стрес, ніж хлопці. Тому у статті розглянуто гендерні аспекти психічних станів і адаптаційних можливостей старших підлітків під час тривалої дії стресогенних чинників в умовах пандемії COVID-19. У дослідженні, яке було проведено онлайн у квітні 2020 року під час локдауну, використано такі психодіагностичні методики: тест самооцінки психічних станів Г. Айзенка та багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» МЛО-АМ А.Г. Маклакова і С.В. Чермяніна. Респондентами дослідження були 50 старших підлітків – учнів загальноосвітньої школи (24 хлопця та 26 дівчат), віком 14–15 років.

Результати дослідження свідчать про серйозні порушення адаптації підлітків (як хлопців, так і дівчат) до дії стресорних чинників в умовах пандемії COVID-19, що пов'язано з низьким рівнем їхньої поведінкової регуляції і комунікативного потенціалу. Більш виражена моральна нормативність дівчат у даних умовах не є належним чинником для підтримки їхнього особистісного адаптивного потенціалу. Низька адаптивність підлітків супроводжувалася проявами дезадаптаційних порушень (переважно астеничні та психотичні реакції), вираженість яких не мала гендерних відмінностей та перебувала на межі низького та середнього рівня. Незважаючи на низький рівень адаптивності та прояви дезадаптації, підлітки оцінювали інтенсивність своїх негативних переживань (тривожність, фрустрація, агресивність) як таку, що перебуває на середньому, припустимому рівні. Водночас у дівчат інтенсивність переживань тривожності та фрустрації була вірогідно вище, ніж у хлопців (можливо, через їхню більшу ригідність). Отримані дані свідчать про те, що підлітки у стресових умовах не досить усвідомлюють ступінь важкості власного психоемоційного стану, тому вони потребують допомоги фахівців, навіть якщо не звертаються по допомогу.

Ключові слова: підлітки, гендерні відмінності, психічні стани, адаптивність, дезадаптаційні порушення, пандемія COVID-19.

Постановка проблеми. Пандемія COVID-19 драматично вплинула майже на всі країни світу. Великий ризик для здоров'я і життя, людські та фінансові втрати, обмеження соціальних контактів і кардинальна зміна способу життя протягом майже 2-х років є потужними чинниками дистресу для переважної частини людства. Ця безпрецедентна ситуація стала серйозним викликом для психічного здоров'я людей, від початку потребувала актуалізації всіх наявних адаптивних ресурсів для її опанування. Тому актуальним і важливим завданням для дослідників є вивчення реакцій людей на дію даних стресогенних чин-

ників, їхніх адаптивних можливостей із метою надання своєчасної професійної допомоги, зважаючи на можливість довготривалих негативних наслідків. Особливої уваги потребують більш чутливі до стресу категорії населення, серед яких важливе місце посідають підлітки.

Відомо, що підлітковий вік є важливим критичним періодом в онтогенезі людини. У цей період відбувається активний розвиток організму на нейробіологічному, когнітивному і соціальному рівнях [1; 2]. Спостерігається структурне і функціональне дозрівання асоціативних зон кори головного мозку, залучених у реалізацію процесів

когнітивного контролю над поведінкою [2, с. 191]. Для підліткового віку характерні імпульсивність та емоційна нестійкість, можуть з'являтися епізоди вживання психоактивних речовин та маніфестація низки психічних розладів. У критичний період розвитку значно підвищується вразливість організму до дії шкідливих впливів, тому моніторинг психічного здоров'я підлітків є дуже важливим завданням турботи про їхнє майбутнє.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кількість досліджень впливу пандемії COVID-19 на психічне здоров'я людей, яка постійно зростає, свідчить про широкий спектр негативних психоемоційних реакцій [3]. Відзначається зростання емоційних розладів, підвищення ризику психічних захворювань і прогнозується зростання посттравматичних розладів. Згідно з результатами низки досліджень, пандемія більш негативно впливає на психічне здоров'я підлітків порівняно з дорослими [3].

Дані метааналізу декількох десятків досліджень у всьому світі свідчать про те, що у підлітків протягом останніх двох років виявляються високі показники тривожності, депресії та посттравматичних симптомів [4]. Однак дані різних досліджень є досить суперечливими, особливо щодо гендерної специфіки переживання стресу. Так, результати аналізу самозвітів про психоемоційні стани, отримані в лютому 2020 р. від 1210 респондентів із 194 міст Китаю, свідчать, що особи жіночої статі (як підлітки, так і дорослі) відчувають більш високий рівень стресу, неспокою і депресії [5]. Повторне ж дослідження через місяць, у якому брали участь як попередні, так і нові респонденти, не відтворило дані результати [6, с. 43]. Ще одне дослідження на масивній китайській вибірці (1 074 особи від 14 до 68 років) не виявило гендерних відмінностей у рівнях тривожності, депресії і психічного благополуччя респондентів [7].

Окрім суперечливості результатів, відзначається і географічна асиметрія досліджень негативних наслідків пандемії COVID-19 для психічного здоров'я підлітків – більшість із них проведено в Китаї, який став джерелом вірусної інфекції і в якому проживає майже 18% населення планети. Даних про гендерні аспекти психічних станів і адаптаційних можливостей підлітків в Україні в умовах пандемії COVID-19 у доступній нам літературі ми не виявили.

Постановка завдання. Отже, суперечливість даних про вплив пандемії COVID-19 на психоемоційний стан підлітків і гендерну специфіку цього впливу, а також необхідність дослідити адаптивні можливості підлітків для розроблення програм їх

психологічної підтримки визначили мету цього дослідження – розглянути гендерні аспекти психічних станів і адаптаційних можливостей старших підлітків під час тривалої дії стресогенних чинників в умовах пандемії COVID-19.

Виклад основного матеріалу дослідження. Унікальністю даного дослідження є те, що воно було проведено онлайн у період локдауну в Україні (квітень 2020 р.), саме під час тривалої дії комбінованих стресогенних чинників в умовах пандемії COVID-19: дистанційного навчання (яке до того взагалі не практикувалося у школі); щоденного інформаційного тиску (цілодобові повідомлення у ЗМІ, інтернет-ресурсах, інтернет-спільнотах щодо пандемії), в умовах обмеженого спілкування з однолітками та недоступності звичайних розваг (зачинені розважальні та торговельні центри, спортивні комплекси, гуртки, що не працювали), ізоляції в суспільстві, нестабільного матеріального стану батьків тощо. Уведення карантинних заходів і локдаун створили свого роду унікальну ситуацію для дослідження стресу й адаптивних можливостей організму саме під час дії комплексу стресорів, а не після її завершення, як це зазвичай відбувається. Ще однією особливістю цих досліджень є відсутність контрольних груп, тому що пандемією охоплені увесь світ.

У дослідженні використовували такі психодіагностичні методики: тест самооцінки психічних станів Г. Айзенка та багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» МЛО-АМ, що був розроблений А.Г. Маклаковим і С.В. Чермяніним. Математико-статистична обробка даних проводилася із застосуванням параметричного аналізу (t-критерій Ст'юдента).

У дослідженні взяли участь старші підлітки – учні ЗОШ, віком 14–15 років, кількістю 50 осіб: 24 хлопця та 26 дівчат.

Результати порівняльного аналізу самооцінки психічних станів хлопців і дівчат представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Показники самооцінки психічних станів підлітків в умовах пандемії COVID-19, (M ± m)

Шкала	Хлопці	Дівчата	t	p
Тривожність	8,61 ± 0,62	11,59 ± 0,87 *	2,79	0,01
Фрустрація	8,68 ± 0,69	11,18 ± 0,90 *	2,20	0,03
Агресивність	10,11 ± 0,66	9,55 ± 0,83	0,53	0,6
Ригідність	10,64 ± 0,65	12,55 ± 0,64 *	2,09	0,04

Згідно з отриманими даними, самооцінка інтенсивності переживання підлітками (як хлопцями, так і дівчатами) тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності відповідає середньому, допустимому для даної вікової групи рівню (8–14 балів). Виявлено гендерні відмінності самооцінки психічних станів: у дівчат показники тривожності, фрустрації та ригідності статистично значущо вище, ніж у хлопчиків (див. табл. 1). Це може свідчити про те, що дівчата дещо частіше та/або інтенсивніше, ніж хлопці, відчувають розчарування і роздратування в разі неможливості досягти бажаного, проявляють інертність та негнучкість у мінливих ситуаціях, очікують радше негативного розвитку подій.

Термін «психічний стан» описує сукупність поточних змін цілісної психічної діяльності, зокрема і тих змін, які становлять процес розвитку і зростання [8]. Самооцінка людиною свого психічного стану є суб'єктивним відображенням якості її психофізіологічної та соціально-психологічної адаптації в даний момент часу.

Раніше нами були представлені результати аналізу показників адаптивності даної вибірки підлітків загалом [9]. Було встановлено, що більшість підлітків мають низький рівень особистісного адаптивного потенціалу (98% підлітків), низький рівень поведінкової регуляції (94% підлітків) і низький комунікативний потенціал (78% підлітків). Виявлено також, що в більшості підлітків спостерігаються середній і високий рівень дезадаптаційних порушень (68%), астеничних (72%) і психотичних реакцій (80%).

Ці результати свідчать про те, що більшість підлітків вибірки даного дослідження в умовах пандемії COVID-19 мають низьку нервово-психічну стійкість, процес їхньої адаптації має важкий перебіг, у них можливі нервово-психічні зриви, тривалі порушення функціонального стану, наслідком чого можуть бути конфліктні та делінквентні вчинки.

Результати аналізу гендерних аспектів адаптивності підлітків в умовах пандемії COVID-19 представлені в таблиці 2.

Привертає особливу увагу те, що показники особистісного адаптивного потенціалу як хлопців ($1,36 \pm 0,13$), так і дівчат ($1,09 \pm 0,06$) відповідають низькому рівню адаптації (1–2 стени).

Особистісний адаптивний потенціал, згідно з діагностичною методикою МЛЮ-АМ, складається з поведінкової регуляції, комунікативного потенціалу та моральної нормативності особистості. У підлітків вибірки даного дослідження відмічається низький рівень розвитку поведінкової регуляції та комунікативного потенціалу – дані в інтервалі 1–3 стени за методикою (див. табл. 2). Це може мати свої прояви у зниженні адекватності самооцінки та сприйняття дійсності, у схильності до нервово-психічних зривів, утрудненнях у побудові контактів з іншими, у проявах підвищеної конфліктності як у хлопців, так і у дівчат.

Водночас у підлітків обох статей відмічається середній (хоча і на межі з низьким) рівень розвитку моральної нормативності, достовірно вищий у дівчат порівняно із хлопцями (див. табл. 2). Це може свідчити про можливість підлітків більш адекватно оцінювати свою роль у колективі й орієнтуватися на дотримання загальноприйнятих норм поведінки.

Показники дезадаптаційних порушень підлітків (переважно астеничні та психотичні реакції) не мають гендерних відмінностей та перебувають на межі низької та середньої виразності (див. табл. 2). Астеничні реакції та стани мають свій прояв у підвищеному рівні ситуативної тривожності, підвищеній стомлюваності, слабкості, афективній лабільності з переважанням зниженого настрою, сльозливості, сприйнятті теперішнього та свого майбутнього в похмурому світлі, розладах сну, відсутності мотивації до навчальної діяльності тощо. Серед психотичних реакцій та станів можна відмітити підвищений рівень нервово-психічної напруги, наявність

Таблиця 2

Показники вираженості адаптивності підлітків в умовах пандемії COVID-19, (M ± m)

Шкала	Хлопці	Дівчата	t	p
Особистісний адаптивний потенціал	$1,36 \pm 0,13$	$1,09 \pm 0,06$	1,89	0,07
Поведінкова регуляція	$2,18 \pm 0,22$	$1,86 \pm 0,22$	1,03	0,31
Комунікативний потенціал	$2,68 \pm 0,21$	$2,73 \pm 0,21$	0,17	0,87
Моральна нормативність	$3,29 \pm 0,31$	$4,36 \pm 0,33$ *	2,36	0,02
Дезадаптаційні порушення	$3,43 \pm 0,30$	$3,23 \pm 0,34$	0,44	0,66
Астеничні реакції	$3,79 \pm 0,30$	$3,41 \pm 0,31$	0,88	0,38
Психотичні реакції	$3,18 \pm 0,23$	$3,55 \pm 0,25$	1,09	0,28

імпульсивних реакцій, порушення міжособистісних контактів, підозрілість тощо.

Уважаємо за доцільне відмітити, що не можна виключати того, що наявність дезадаптаційних порушень може бути пов'язана із проведенням дослідження саме в період тривалої дії комбінованих стресогенних чинників, яких не можна було уникнути (наявність постійної загрози, яка не є видимою; страх смерті; карантинна ізоляція; обмеження спілкування з однолітками; скупчення на обмеженій території житла тощо), а не у фазу відновлення організму після завершення їхньої дії. Відомо, що в період дії екстремальних чинників широкий спектр виражених психоемоційних реакцій людини розглядається фахівцями як нормальна реакція на ненормальні обставини.

Окрім того, ефективність адаптації могла бути знижена через недоступність або зниження можливості використання звичних стратегій подолання внаслідок специфіки стресорів (активного подолання, інструментальної та емоційної соціальної підтримки, планування тощо), через відсутність у соціальному оточенні моделей адаптації до такої ситуації, через зниження можливості задоволення насущних потреб (у спілкуванні, підтримці, схваленні), а також унаслідок наявності інтенсивних екзистенційних переживань (страх невизначеності і смерті, втрата старих смислів і пошук нових тощо). Так, наприклад, знижені значення за шкалою «комунікативний потенціал» можуть бути пов'язані не зі зниженням потреби у спілкуванні, а зі зниженням можливості спілкуватися в умовах локдауну. Дане припущення, що специфіка поточної ситуації впливає на ефективність адаптації підлітків, засноване на сучасних уявленнях про те, що стресостійкість не є статичною властивістю індивіда. Уважають, що стійкості до стресу властива певна ситуативна мінливість, «еластичність», яка опосередкована когнітивно-афективною оцінкою ситуації і ресурсами людини [10].

Зіставлення результатів самооцінки психічних станів підлітків обох статей і рівня їхньої адап-

тивності свідчить про невідповідність ступеня виразності цих показників. Так, самооцінка підлітками (як хлопчиками, так і дівчатками) своїх психічних станів відповідає середньому, допустимому для даної вікової групи рівню (див. табл. 1), тоді як їхня адаптивність водночас перебуває загалом на низькому рівні (див. табл. 2). Ця невідповідність може бути пов'язана з недостатністю адекватності самооцінки та сприйняття дійсності (про що саме і свідчить низький рівень особистісного адаптивного потенціалу); може бути проявом дії механізмів психологічного захисту в умовах, коли подолання й уникання не є можливими [11, с. 126]; а також може мати інші причини, які треба виявляти в майбутніх дослідженнях.

Висновки. Отже, результати даного дослідження свідчать про досить серйозні порушення адаптації підлітків (як хлопців, так і дівчат) до дії комплексних стресорних чинників в умовах пандемії COVID-19, що пов'язано з низьким рівнем їхньої поведінкової регуляції і комунікативного потенціалу. Більш виражена моральна нормативність дівчат у даних умовах не є достатнім фактором для підтримки їхнього особистісного адаптивного потенціалу.

Низька адаптивність підлітків супроводжується проявами дезадаптаційних порушень (переважно астеничними та психотичними реакціями), виразність яких не має ґендерних відмінностей та перебуває на межі низького та середнього рівнів. Незважаючи на низький рівень адаптивності та прояви дезадаптаційних порушень, підлітки оцінюють інтенсивність своїх негативних переживань (тривожності, фрустрації й агресивності) як таку, що перебуває на середньому, припустимому рівні. У дівчат інтенсивність переживань тривожності та фрустрації вірогідно вище за хлопців (можливо, через їхню більшу ригідність). Отже, отримані дані свідчать про те, що підлітки у стресових умовах не досить усвідомлюють ступінь важкості власного психоемоційного стану, тому вони потребують допомоги фахівців, навіть якщо не звертаються по допомогу.

Список літератури:

1. Adolescent psychiatric disorders during the COVID-19 pandemic and lockdown / S.B. Guessoum et al. *Psychiatry Research*. 2020. № 291. P. 113–264. DOI: 10.1016/j.psychres.
2. Larsen B., Luna B. Adolescence as a neurobiological critical period for the development of higher-order cognition. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*. 2018. № 94. P. 179–195. DOI: 10.1016/j.neubiorev.2018.09.005.
3. How is COVID-19 pandemic impacting mental health of children and adolescents? / D. Miranda de Marques et al. *International Journal of Disaster Risk Reduction*. 2020. V. 51. P. 101845. DOI: 10.1016/j.ijdr.2020.101845.

4. Prevalence of mental health problems among children and adolescents during the COVID-19 pandemic: A systematic review and meta-analysis / L. Ma et al. *Journal of Affective Disorders*. 2021 Oct 1. № 293. P. 78–89. DOI: 10.1016/j.jad.2021.06.021.
5. Immediate Psychological Responses and Associated Factors during the Initial Stage of the 2019 Coronavirus Disease (COVID-19) Epidemic among the General Population in China / C. Wang et al. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2020. V. 17 (5). P. 1729. DOI: 10.3390/ijerph17051729.
6. A Longitudinal Study on the Mental Health of General Population during the COVID-19 Epidemic in China / C. Wang et al. *Brain, Behavior, and Immunity*. 2020. V. 87. P. 40–48. DOI: 10.1016/j.bbi.2020.04.028.
7. Epidemic of COVID-19 in China and associated psychological problems / M.Z. Ahmed et al. *Asian Journal of Psychiatry*. 2020. № 51. P. 102092. DOI: 10.1016/j.ajp.2020.102092.
8. Утлик Э.П. Психология Н.Д. Левитова сегодня. *Вестник Московского государственного областного университета* : электронный журнал. 2017. № 3. URL: www.evestnik-mgou.ru.
9. Шахова О.Г., Чепіга Л.П., Каліберда Л.А. Адаптивний потенціал старших підлітків в умовах пандемії COVID-19. *World science: problems, prospects and innovations* : Abstracts of the 4'th International scientific and practical conference. Perfect Publishing, Toronto, Canada, 2020. P. 243–247.
10. Акимова А.Р. Индивидуально-типологические особенности стрессоустойчивости личности. *Современные исследования социальных проблем*. 2017. Т. 8. № 5. DOI: 10.12731/2218-7405-2017-5-6-20.
11. Шахова О.Г., Чепіга Л.П. Особливості системи долаючої поведінки підлітків: гендерний аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2020. № 3. С. 123–129.

Shakhova O.G., Zhdanova I.V., Shylina A.A. GENDER DIFFERENCES IN MENTAL STATES AND ADAPTABILITY OF ADOLESCENTS IN THE CONTEXT OF THE COVID-19 PANDEMIC

The COVID-19 pandemic has created a set of powerful distress factors for the vast majority of humanity. Adolescents are one of the most stress-sensitive populations. Some studies have found that female adolescents are particularly stressed. Therefore, this article examines the gender aspects of mental states and adaptive capabilities of adolescents during prolonged exposure to stress factors in the context of the COVID-19 pandemic.

In this study, which was conducted online in April 2020 during the lockdown, the following psychodiagnostic techniques were used: the self-assessment test of mental states by H. Eysenck and the multilevel personality questionnaire "Adaptability" of MLO-AM by A.G. Maklakov and S.V. Chermyanin. The survey respondents were 50 adolescent secondary school students (24 boys and 26 girls) aged 14–15 years.

The results of this study indicate serious disorders in the adaptation of adolescents (both boys and girls) to the action of stress factors in the context of the COVID-19 pandemic. This is due to the low level of their behavioral regulation and communication potential. The more pronounced moral normativeness of girls in these conditions was not a sufficient factor to maintain their personal adaptive potential. Low adaptability of adolescents was accompanied by manifestations of maladjustment disorders (mainly asthenic and psychotic reactions), the severity of which did not have gender differences and was at the border of low and medium levels.

Despite the low level of adaptability and manifestations of maladjustment, adolescents assessed the intensity of their negative experiences (anxiety, frustration, and aggressiveness) as being at an acceptable level. At the same time, in girls, the intensity of experiences of anxiety and frustration was significantly higher than in boys (possibly due to the greater rigidity of girls). The data obtained indicate that adolescents under stressful conditions do not sufficiently understand the severity of their own psychoemotional state, therefore they need the help of specialists, even if they do not seek such help.

Key words: *adolescents, gender differences, mental states, adaptability, maladjustment disorders, COVID-19 pandemic.*

ПСИХОЛОГІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

УДК 159.99:614.8

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.5/28>

Корнієнко О.В.

кандидат психологічних наук, доцент

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ НА ПРИКЛАДІ «ПСИХОЛОГІЇ БЕЗПЕКИ»

Актуальність підготовки матеріалів цієї статті для обговорення серед фахівців рубрики журналу «Національна безпека та безпека життєдіяльності» не є випадковим окремим етапом у багаторічній навчально-виховній та науково-педагогічній діяльності автора (1994–2021 роки). Впродовж вказаного періоду викладалась відповідна ключова дисципліна «Безпека життєдіяльності» для студентів факультету психології КНУ імені Тараса Шевченка, зокрема майбутніх психологів, соціологів, соціальних педагогів та соціальних працівників.

Автор брав участь у відповідних конференціях цього напрямку та проводив відповідну дослідницьку діяльність, продуктивним результатом чого стали опубліковані тези, статті, навчальний посібник та монографія. Автор також проходив навчання на курсах підвищення кваліфікації у профільних вузах; розглядав «Безпеку життєдіяльності» не тільки як навчальну дисципліну, а як міждисциплінарний науковий напрям, який потребує додаткових досліджень суміжних наук – загальної психології, вікової психології, клінічної психології, психодіагностики, психосоматичного здоров'я учнівської та студентської молоді; приділяв значну увагу проведенню емпіричних досліджень з застосуванням чотирьох блоків психодіагностичних методик студентської молоді. Всього продиагностовано за 2006–2009 н/р 375 студенток, 311 студентів (психологів, соціологів, соціальних педагогів, військових психологів, радіофізиків) та 163 студенти, які проходили диспансеризацію у студентській поліклініці. За період 2010–2015 років було обстежено 1 147 студентів. Таким чином, загальна кількість студентів, які пройшли комплексні індивідуально-психодіагностичні тестування, налічувала 1 996 осіб. Аналіз публікацій вітчизняних та зарубіжних фахівців виявив важливий напрям досліджень в загальній структурі безпеки життєдіяльності – психологія безпеки особистості. Наступні розділи статті поетапно розкриють взаємодоповненість актуальних феноменів безпеки життєдіяльності та психології безпеки особистості повсякденного життя громадян України. Включений детальний аналіз обговорення складних питань з посиланням на публікації науковців.

Ключові слова: безпека життєдіяльності, психологія, психодіагностика особистості.

Постановка проблеми. Науково-прикладний інтерес автора статті був пов'язаний з пізнавальною активністю науковця та пропозицією підготувати текст статті до фахового наукового журналу «Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського» відповідної рубрики «Психологія національної безпеки та безпеки життєдіяльності». З урахуванням десятирічного досвіду викладання дисципліни «Безпека життєдіяльності» на факультеті психології, аналізу публікацій фахівців суміжних дисциплін з 1994 року виникла необхідність переоцінки значення цієї дисципліни, наукового напрямку і під-

готовки монографії «Безпека життєдіяльності та підтримання психосоматичного здоров'я молоді» [1]. У монографії розглянуто проблему безпеки життєдіяльності та підтримання психосоматичного здоров'я молоді з позиції взаємозв'язку міждисциплінарних підходів, а саме медико-психологічного, філософсько-психологічного, соціально-педагогічного, медико-демографічного, теоретико-методологічного й емпіричного аналізу. Наведені історичні довідки про відомих лікарів-філософів, психологів та психіатрів різних часів та народів. Подано власну концепцію автора щодо питань пропедевтики та підтримання психосомати-

тичного здоров'я молоді з урахуванням останніх розробок провідних українських і західних науковців. Проаналізовано психофізичні складники безпеки життєдіяльності та підтримання психосоматичного здоров'я молоді, а також фактори ризику для здоров'я дітей та молоді, зумовлені способом життя, зокрема: паління, вживання наркотиків, безладне сексуальне життя, наслідком чого є ВІЛ-інфікування та захворювання та СНІД. Окреслено шляхи підтримання здоров'я українського народу на сучасному етапі, а саме зазначено про впровадження ідеології здоров'я як першочергове завдання державної політики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Об'єктом дослідження психології безпеки є різні види предметної діяльності людини, пов'язані з небезпекою, а також суспільство, великі та малі групи, індивіди [2, с. 65–69].

Предметом дослідження цього напрямку є: психологічні процеси, які породжуються діяльністю, впливаючи на її безпеку; психічні стани людини, що позначаються на безпеці її діяльності; властивості особистості, які відображаються на безпеці діяльності.

Методи роботи фахівців з психології безпеки частково збігаються з методами соціально-психологічного дослідження – це система операцій, процедур, прийомів, встановлення соціально-психологічних фактів, їх систематизація та засоби аналізу, тактика дослідження.

Професійні вимоги до спеціаліста з психології безпеки можливо виділити у такі групи:

1. Професійна поведінка – дії, які виконуються психологом, специфічні дії під час взаємодії з оточуючими.

2. Здатність професійно взаємодіяти з соціальними системами (суспільство, малі та великі групи, індивіди), допомога у здійсненні пошуку негативних тенденцій у соціальних системах.

3. Проведення моніторингу – систематичне відслідковування поточного стану та прогнозування можливих змін у системі безпеки методами та технологіями, напрацьованими в психології, заняття просвітництвом, наприклад, участь у телевізійних програмах, публікації в ЗМІ.

4. Консультації з питань психологічної безпеки.

Відповідно до теорії А. Маслоу потреба в безпеці є однією з базових людських потреб. Здавалося б, інстинкт самозбереження повинен повністю виключити будь-яку можливість нанесення випадкової чи усвідомленої шкоди організму, але психологічний механізм безпеки складно влаштований та далеко не до кінця вивчений. Психологи ще не

можуть надати відповіді на багато питань, у тому числі на питання: чому людина свідомо ризикує своїм здоров'ям, а інколи і життям?

Є. Фром, розвиваючи «гуманістичний психоаналіз», говорив про те, що небачена свобода від жорстоких соціальних, політичних, економічних та релігійних обмежень вимагала компенсації у вигляді почуття безпеки та почуття приналежності до соціуму. Він вважав, що ця прірва між свободою та безпекою стала причиною безпрецедентних труднощів у людському існуванні. К. Хорні у своїй соціокультурній теорії особистості виділяла дві потреби дитинства: потребу у задоволенні та потребу в безпеці [3, с. 535]¹.

У вітчизняній психології поняття «психологічна безпека» починає використовуватися у зв'язку з професійною діяльністю людей у предметній сфері в кінці 70-х на початку 80-х років у зв'язку з інтенсивним розвитком промислової соціальної психології. В працях А.Г. Асмолова, І.Я. Бойко, К.М. Гуревич, В.П. Зінченко, А.Е. Климова, Б.Ф. Ломова, А.В. Карпова, М.А. Котіка, О.Н. Носкова, Д.А. Ошанина, В.Д. Шадрікова та інших розглядалися і психологічні питання безпеки з метою забезпечення профілактики нещасних випадків на виробництві у напрямку психології праці та інженерної психології.

Питаннями психології безпеки в сучасних умовах займаються вчені І.В. Абакумова, І.А. Баєва, С.А. Богомаз, П.Н. Єрмаков, Ю.П. Зінченко, Т.М. Краснянська, Н.А. Лизь, А.В. Непомнящий, Т.В. Ексакусто та інші.

Необхідно також відзначити опубліковані навчальні посібники на тему «Психологія безпеки» [4, с. 84; 5, с. 276]. Перспективним для обговорення слід вважати колективну працю співробітників Єреванського Державного Університету на тему «Психологічна безпека особистості в системі “людина – транспорт”» [6, с. 84]. Представлена науково-дослідницька праця включає в себе дані теоретичних та експериментальних досліджень, проведених у межах базової тематики «Психологічна безпека особистості в системі “пасажир – транспорт” в НІЛ психології особистості та професійної діяльності ЕГУ». Автор зазначає: «Клінічні дані свідчать, що недотримання умов особистої/чи групової безпеки самим негативним чином відбивається на психологічному розвитку та психологічному здоров'ї індивідуума і соціуму» [7, с. 48–53].

За даними деяких вітчизняних авторів, за показниками психічного та духовного здоров'я

¹ Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности: основные положения, исследования и применение. СПб.: Питер Пресс, 1997. 535с.

сучасне суспільство знаходиться на достатньо низькому рівні. Як справедливо зазначає автор, «для більшості населення воно характеризується перш за все втратою життєвих перспектив, надій та віри у майбутнє, втратою смислу життя, відчуттям нездатності переборювати життєві труднощі, почуттям відчаю, депресивності та безсвідомим нехтуванням життям та здоров'ям, психологічною готовністю до психічного зараження та навіюваності» [8, с. 30–44].

Безпечна поведінка особистості є основою усіх інших видів безпеки, оскільки робота соціальних організацій та спеціальних служб, які забезпечують безпеку, не може бути ефективною, якщо сама людина не приділяє цьому відповідної уваги.

Постановка завдання. Мета статті – розкрити сутність факторів безпеки особистості; дослідити походження поняття «безпека» в енциклопедіях, довідниках-словниках, джерелах інтернет-ресурсів; окреслити перспективи дослідження психологічної безпеки як галузі психологічної науки, пов'язаної з різними аспектами безпеки життєдіяльності та професійної діяльності людини.

Виклад основного матеріалу. Безпека особистості визначає три фактори:

1. Людський фактор – це різні реакції людини на небезпеку.
2. Фактор середовища – традиційно розділяється на фізичне та соціальне.
3. У соціальному середовищі своєю чергою виділяють макро- та мікросоціальний фактор. До макросоціального фактору належать демографічний, економічний та інші чинники, які впливають на людину, до мікросоціального – її безпосереднє оточення (сім'я, референтна та професійна група тощо).

Рівень захищеності залежить від міри конструктивності та активності поведінки та діяльності людини. При цьому важливою умовою конструктивної поведінки виступає адекватна соціалізація інстинктів, потреб та мотивів діяльності, задоволення потреб людини соціально прийнятним способом.

Таким чином, у кожній сфері активності людини є ризики, зумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. Психологія безпеки покликана вивчати характер впливу та склад цих факторів з метою нейтралізації чи мінімізації можливих ризиків.

Зокрема, С.А. Панарин та А.Б. Есимова зазначають: «Безпека набула у світовій політичній свідомості статусу загальноприйнятої цінності та норми і водночас залишається джерелом роз-

біжностей як у теоретичному, так і практичному плані» [9, с. 32].

Феномен безпеки набуває великої значущості, а його вивчення стає одним з важливих напрямів досліджень не тільки для економіки, політики, антропології, але перш за все для психології. Інші фахівці відмічають: «Термін “безпека” в науковій літературі – це досить багатогранне поняття. Інколи безпеку розглядають як мету, інколи – як концепцію, інколи – як наукову програму чи наукову дисципліну» [10, с. 143–147]. Виникає потреба в певній систематизації накопиченого знання та уніфікації понятійного апарату.

Відповідно до словника С.І. Ожегова безпека – це стан, за якого не загрожує небезпека. Синонімами слова «безпека» є слова «надійність», «захищеність», «стійкість», «збереженість», «необразливість», «нешкідливість» [11].

В енциклопедичному словнику Ф.А. Брокгауза та І.А. Ефрона безпека характеризується як головна запорука людського розвитку. Відсутність безпеки особистості та власності рівносильно відсутності будь-якого зв'язку між зусиллями людини та досягненнями цілей. Це означає невідомість, чи дістануться продукти тому, хто їх виробляє, чи буде людина завтра користуватися тим, що зберігає сьогодні. Це означає, що праця та ощадливість не призводять до набуття, а ведуть до насильства. Коли немає гарантій для недоторканності особистості та власності, все майно, честь, свобода та саме життя знаходяться у владі сильного. Зберегти те, що виробив, може тільки той, хто має великі сили захищати своє майно, на відміну від інших, які віддають перевагу хижачькій праці та корисній діяльності [12].

Відповідно до психологічної енциклопедії безпека – це відчуття довіри, неушкоженості, відсутності страху чи тривоги, особливо щодо задоволеності теперішніх (та майбутніх) потреб.

У словнику російської ідіоматики прикладами ідіоматичної сполучуваності зі словом «безпека» є «абсолютна безпека», «висока безпека», «повна безпека» [13].

Дані Національного корпусу російської мови дозволяють побачити ступінь затребуваності феномена безпека за останні 100 років [14]. Додатково включаємо рис. № 1 для представлення даних досліджень у візуальному форматі.

Як видно з рис. 1, динаміка частотності «безпеки» в російській мові з 2000 року різко збільшується.

За результатами сучасних досліджень, безпека у буденній свідомості утворює зону безпечного

світу, деякої спільноти, де респонденти відчувають себе захищеними, не очікуючи шкоди від оточуючих, у результаті чого вони відчувають позитивні емоції. Вважаємо доцільним включити рис. 2 «Феномен безпеки у буденній свідомості» [15, с. 107–190].

Психологія безпеки – новий напрям у психологічній науці, в якому одночасно співіснують багато поглядів, кожний з яких диктує свою логіку постановки проблем, інтерпретації оточуючого світу, методологію дослідження. Психологія безпеки виконує у багатьох випадках сполучну роль між різними дисциплінами. Зокрема, безпека закладена у кожному об'єкті генетично (імунітет, інстинкт самозбереження, захисні сили організму тощо). Водночас багато загроз є рукотворними та стосуються тих форм нашої дійсності, виникнення яких є результатом людської діяльності.

Протягом достатньо тривалого періоду в історії психології людину характеризували як суб'єкта діяльності. У результаті цього перше визначення психології безпеки з'явилося у межах психології праці та інженерної психології та було сформульовано М.А. Котиком у 1987 році. Психологія безпеки була покликана забезпечувати профілактику нещасних випадків на виробництві та вивчати їх причини.

До кінця ХХ століття смислове наповнення терміна «психологічна безпека» стало розширюватися, включаючи у себе розуміння особистості як особливої цінності, унікальної сутності, здатної регулювати та організувати свій життєвий шлях, одночасно виступаючи не тільки як суб'єкт безпеки, але і як суб'єкт життя.

Безпека стала розглядатися як мобілізатор ресурсів людської психіки в екстремальних ситуаціях. В умовах невизначеності та нестабільності як умови психологічної безпеки стали розглядати такі параметри, як якість життя, душевна рівновага та розвиток, впевненість у майбутньому, життєстійкість тощо.

Одночасно з цим для психологічної безпеки людини стали висуватися певні вимоги до суспільства, у якому вона живе, як-от:

- можливість життя у безпечних для здоров'я умовах;
- наявність ефективного медичного обслуговування;
- створення реальних можливостей для задоволення природних та соціальних потреб громадян;

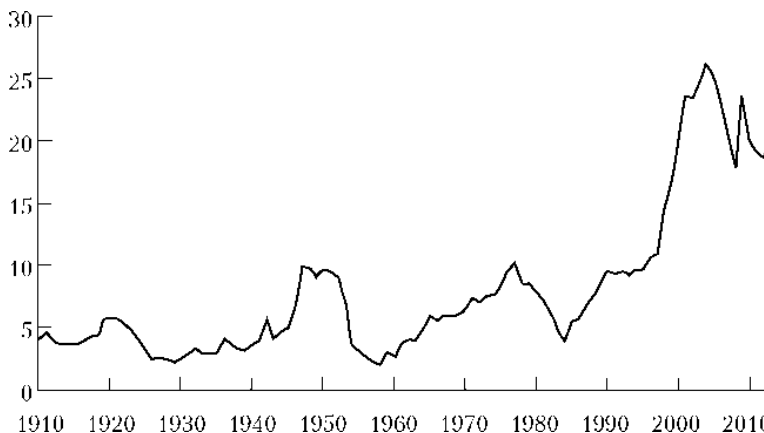

Рис. 1. Ступінь загребуваності феномена «безпека» за останні 100 років

Рис. 2. «Феномен безпеки у буденній свідомості»

- підстави для впевненості у майбутньому;
- стан суспільства, який не сприяє порушенню цілісності соціальних суб'єктів, адаптованості їх функціонування та розвитку;
- суспільство, де людина відчуває себе захищеною.

Водночас психологічна безпека – це специфічна міра стабільності психічного стану людини, яка у багатьох випадках визначає особливості реагування людей на різні травматичні ситуації, з якими неминуче стикається кожна людина протягом життя: зовнішні труднощі, хвороби, проблеми з керівництвом, конфлікти, зміна умов життя, зміна місця роботи тощо.

Таким чином, психологія безпеки – це галузь психології, яка вивчає психологічні закономірності життя та діяльності людини, пов'язані з забезпеченням безпечного існування та розвитку.

Висновки. Проведений аналіз наукової літератури показав, що у вітчизняній психології поняття безпеки та загрози не було предметом самостійного психологічного дослідження. Українські

науковці вивчали інформаційну безпеку, психологічні та психофізіологічні аспекти безпеки праці, життєдіяльності людини та особистої безпеки, безпеки та підтримання психосоматичного здоров'я (В.М. Богуш, І.П. Пістун, О.В. Корнієнко, Ю.В. Кіт, М.К. Хобзей, Г.В. Сітін, Н. Семєнів, О.К. Юдін).

Вивченням психологічної безпеки особистості, пов'язаної з різними аспектами життєдіяльності та професійної діяльності людини, займалися

і зарубіжні вчені (R. Abramovitz, A. Edmonson, H.-T. Chang, A.T. Lee, T. Leathy, K. Sarafyan, M. Seager, P.M. Senge, C. Willing та інші).

Отже, аналіз наукових публікацій свідчить про те, що в них не повною мірою розкриті всі аспекти небезпек і загроз для психологічної безпеки людини. Залишається невивченим питання, яким чином небезпеки і загрози впливають на пізнавальну, вольову, емоційну і мотиваційну сфери особистості, її поведінку тощо.

Список літератури:

1. Корнієнко О.В. Безпека життєдіяльності та підтримання психосоматичного здоров'я молоді : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. 264 с.
2. Баева И.А. Психология безопасности: история, становление, перспективы. *Национальный психологический журнал*. 2007. № 1(2). С. 65–69.
3. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности: основные положения, исследования и применение. Санкт-Петербург : Питер Пресс, 1997. 535 с.
4. Марчукова С.Ф. Психология безопасности : учеб. пособие. Иркутск : Изд-во БГУ, 2016. 84 с.
5. Психология безопасности: учеб. пособие для академического бакалавриата / А.И. Донцов, Ю.П. Зинченко, О.Ю. Зотова, Е.Б. Перельгина. Москва : Издательство Юрайт, 2016. 276 с.
6. Психологическая безопасность личности в системе человек-транспорт / Р.В. Агузумцян, В.Р. Папоян, А.С. Галстян, Е.Б. Мурадян, Д.Ю. Саргсян. Ереван : Изд-во ЕДУ, 2017. 84 с.
7. Войкунский А.Е. Информационная безопасность: психологические аспекты. *Национальный психологический журнал*. 2010. 1(3). С. 48–53.
8. Соснин В.А. Круглый стол «Психология о терроризме». *Психологический журнал*. 1995. № 4. С. 30–44.
9. Панарин С.А., Есимова А.Б. Дискурсивный анализ безопасности: дефиниция как элемент культуры. *Безопасность как ценность и норма: опыт разных эпох и культур: материалы Междунар. семинара, г. Суздаль, 15–17 ноября 2011г./ отв. ред. С. Панарин*. Санкт-Петербург : Интерсоцис, 2012. С. 32.
10. Спиридонова Е.А., Павленкович С.С. Специфика деятельностного подхода по курсу «Основы безопасности жизни». *Профессиональная подготовка будущих учителей: проблемы, опыт, перспективы* : Сб. научн. ст. Саратов: ИЦ «Наука», 2012. С. 143–147.
11. Словарь русских синонимов. URL: <http://www.classes.ru/all-russian/Russian-dictionary-synonyms-term-2915.html>.
12. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. Санкт-Петербург : Брокгауз-Ефрон, 1890–1907. URL: <http://www.enc-dic.com/brokgause/Bezopasnost-32938.html>
13. Словарь русской идиоматики. URL: <http://www.dict.ruslang.ru/magn.php>
14. Національний корпус російської мови функціонує в Інтернеті з 2003 року та у даний момент включає самі різні російські тексти загальним обсягом 140 млн. словосполучень. Національний корпус російської мови, як і національні корпуси інших мов, мають дві важливі особливості. По-перше, він представлений та збалансований, тобто, включає усі типи письмових текстів, представлених у даній мові (художні різних жанрів, публіцистичні, початкові, наукові, ділові, розмовні, діалектні та т.п.) та усі ці тексти входять в корпус по можливості пропорційно їх частці у мові відповідного періоду. По-друге, корпус включає особливу додаткову інформацію про властивості текстів, які входять до нього (так звану розмітку, чи анотацію).
15. Зотова О.Ю. Психологическое состояние современной России. Москва : ОПТИМ ГРУППБ 2012. С. 107-190.

Korniyenko O.V. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ISSUES OF LIFE SAFETY ON THE EXAMPLE OF “SAFETY PSYCHOLOGY”

The urgency of preparing the article's materials for discussion among specialists of journal heading “National safety and security of Life” is not an accidental separate stage in the long-term educational and scientific-pedagogical activities of the author (1994–2021). During this period, the relevant key discipline “Life Safety” was taught to students of psychologists, sociologists, social educators and social workers of the Psychological Faculty of Taras Shevchenko National University.

The author took part in relevant conferences in this field with a productive result of published abstracts, articles, textbooks, monographs, was trained in advanced training courses in specialized universities. He considered “Life Safety” not only as an academic discipline, but as an interdisciplinary scientific field that

requires additional research in related sciences of general psychology, age psychology, clinical psychology, psychodiagnostics, psychosomatic health of students. Paid considerable attention to conducting empirical research using four blocks of psychodiagnostic methods of student youth. A total of 375/311 female/male students, sociologists, social pedagogues, military psychologists, radiophysicists, and 163 students who underwent medical examination at the student polyclinic have been diagnosed for the period 2006–2009 years. During the period 2010–2015 years 1147 students were surveyed. Thus, the total number of students who underwent comprehensive individual-psychodiagnostic studies was 1996 subjects. The analysis of publications of national and foreign experts revealed an important field of research “psychology of personal security” in the overall structure of life safety. The following sections of the article will gradually reveal the complementarity of current phenomena of “safety of life” and “psychology of personal safety” in everyday life of Ukrainian citizens. A detailed analysis of complex issues discussion with reference to the published works of scientists is included.

Key words: *life safety, psychology, personality psychodiagnostics.*

Письменна М.С.

Льотна академія Національного авіаційного університету

Бондарчук С.В.

Льотна академія Національного авіаційного університету

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглянуто питання про психологію безпеки життєдіяльності.

Сучасний світ, зокрема українське суспільство, частіше стикається з непередбачуваними подіями й умовами життя. Сьогоднішня сповнена економічною кризою, пандемією, інформаційними війнами, природними катаклізмами. Сучасна людина перевантажена різного роду ситуаціями й інформацією, іноді цей стан вона не може сама «опрацювати».

Проблема безпеки життєдіяльності людини – одна з актуальних проблем людства, безпосередньо пов'язана з виживанням в умовах погіршення стану навколишнього середовища окремих регіонів та планети загалом. Важливим чинником гарантування безпеки життєдіяльності є саме психологічна готовність адаптуватися до змін довкілля.

Проаналізовано літературні джерела, у яких висвітлені питання психології безпеки життєдіяльності.

Розкрито суть психологічного аспекту безпеки в інформаційному середовищі та суть психологічного аспекту підвищення рівня безпеки праці.

Виявлено, що захищеність психіки людини від усіх негативних чинників навколишнього середовища, а особливо від негативної інформації, є важливим аспектом у гарантуванні безпеки життєдіяльності людини.

З'ясовано, що для створення комфортних та безпечних (із психологічного погляду) умов праці необхідно чітко дотримуватися таких вимог, щоб можна було розрізнити три складові частини трудової діяльності: мотиваційну, орієнтовну і виконавчу, обов'язково залучати працівника до чіткого розуміння своїх дій.

Описано досвід роботи Льотної академії Національного авіаційного університету в напрямі гарантування безпеки життєдіяльності студентів та курсантів.

Установлено, що тільки консолідація зусиль усіх учасників освітнього процесу зробить можливим досягнення якісних результатів у справі гарантування безпеки життєдіяльності студентів та курсантів Льотної академії Національного авіаційного університету.

Ключові слова: безпека життєдіяльності, психологічні аспекти безпеки життєдіяльності, безпека інформаційного середовища, безпека праці, психічне здоров'я.

Постановка проблеми. Сучасний світ із кожним роком стає все більш складним та непередбачуваним. Українське суспільство живе сьогодні у стані економічної кризи, пандемії Covid-19, інформаційної війни та ще й у глобальній екологічній кризі. Річні засухи змінюються рясними опадами, шквальними вітрами, смерчами тощо. Сучасна людина перевантажена різного роду інформацією, іноді цей стан вона не може сама «опрацювати». Тому проблема безпеки життєдіяльності людини – одна з актуальних проблем людства, безпосередньо пов'язана з виживанням в умовах погіршення стану навколишнього середовища окремих регіонів та планети загалом. Важливим чинником гарантування безпеки життєдіяльності є саме психологічна готовність протистояти (адаптуватися)

до змін довкілля. У результаті проведеного аналізу нещасних випадків ми виявили, що 60–90% із них трапляються з вини потерпілих.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання психології безпеки життєдіяльності можна розглядати в багатьох аспектах. Ми розглядаємо систему «людина – середовище існування», а під середовищем існування розуміємо навколишнє середовище / природу, соціум, виробничу сферу, побут тощо.

У психології категорія безпеки активно почала використовуватися з початку ХХ ст., передусім у роботах, присвячених безпеці праці. Безпека праці виявилася актуальною у зв'язку із завданнями професійного відбору. С. Геллерштейн вказував, що «<...> потрібно враховувати не тільки

фактичні дані особистості, але і поєднання її потенційних можливостей і властивих їй тенденцій, взятих в їхньому конкретно-історичному змісті» [1]. У роботах Г. Мюнстерберга вперше чітко ставиться завдання практичного використання висновків психологічної науки про закономірності людської психіки, поведінки людей в соціумі, спілкування, індивідуальні та соціальні особливості представників різних соціальних груп у зв'язку з конкретною практичною діяльністю [2]. К. Марбе, виходячи зі своєї фундаментальної роботи «Однотипність у світі бажань», дійшов висновку про те, що раніше отримані травми повинні породжувати готовність організму до виникнення наступних. На базі «тілесного чинника» і під впливом «критичного досвіду» у «дійсної психологічної особистості», за К. Марбе, формулюється настанова. У предметній діяльності людини можуть складатися періоди хороших і поганих результатів, які зумовлені відповідно позитивною і негативною настановами. Повторюваність нещасних випадків К. Марбе трактував як результат природної схильності, яка впливає в основному з низької вродженої здатності до переключення настанов [3].

Наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. у зв'язку з інтенсивним розвитком промислової соціальної психології поняття «психологічна безпека» починає вживатися у зв'язку із професійною діяльністю людей у предметній сфері. Уперше в розгорнутому вигляді воно вживається в роботі М. Котика та стосується психологічних аспектів безпеки, що забезпечують профілактику нещасних випадків на виробництві, тобто розробляються в рамках психології праці й інженерної психології. Надалі М. Котик пропонує розглядати психологію безпеки «не як розділ психології праці, а як деяку галузь психологічної науки, що вивчає психологічний аспект безпеки в різноманітних видах діяльності» [4].

Рівень безпеки особи, що вимірюється індивідуальною тривалістю життя, залежить не лише від її поведінки, але і від рівня безпеки суспільства. Поведінка конкретної особи дозволяє їй лише реалізувати або не реалізувати досягнутий суспільством рівень безпеки. Такі науковці, як О. Запорожець, В. Заплатинський, Б. Халмуратов, В. Применко, В. Михайлюк, Т. Коніцула, розглядають поняття «Безпека життєдіяльності» і дають таке визначення: «Життя – це особлива форма існування матерії, вища щодо фізичних і хімічних форм, що характеризується здатністю до розвитку, різних форм руху, самовідтворення (розмноження), росту, можливістю пристосу-

вання до навколишнього середовища, наявністю керованих біохімічних реакцій, подразливістю. Суттєвим моментом життя є постійний обмін окремого суб'єкта або певної системи речовиною, енергією й інформацією із зовнішньою природою, що його оточує, з наступним їх перетворенням чи розсіюванням в організмі суб'єкта або в системі під час передачі від однієї ланки до іншої. Діяльність – форма взаємодії суб'єкта з навколишнім середовищем, що передбачає його зміну та перетворення. Життєдіяльність – процес існування людини у просторі та часі, що передбачає активну взаємодію з навколишнім середовищем» [5, с. 6].

Л. Піскунова, В. Прилипко, Т. Зубок у межах психології безпеки досліджують також проблеми безпеки праці, розглядають психологію безпеки, яка може сприяти відпрацюванню безпечних прийомів праці, розкривати причини та шкідливі наслідки неправильної поведінки на робочому місці [6].

В. Рибалка у своїй праці «Психологія та педагогіка праці особистості: від обдарованості дитини до майстерності дорослого» розглядає особистісний підхід, що передбачає розуміння робітника як особистості, яка має величезний духовний, творчий, продуктивний, інноваційний потенціал. Цей підхід базується на використанні поняття психологічної структури особистості професіонала як основи проведення всіх необхідних заходів із професіографії, профорієнтації, відбору та підбору кадрів, роботи з персоналом, професійного навчання і виховання, формування професійної майстерності, підвищення ефективності професійної діяльності працівника [6].

І. Баклицький формує наукове уявлення про основні поняття сучасної психології та педагогіки праці для організації психологічного забезпечення трудової діяльності [7].

Отже, натепер є велика кількість літературних джерел, у яких висвітлені питання психології безпеки життєдіяльності.

Постановка завдання. Мета статті – виявити психологічні аспекти безпеки життєдіяльності, описати досвід роботи Льотної академії Національного авіаційного університету (далі – НАУ) у напрямі гарантування безпеки життєдіяльності студентів та курсантів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психологічний аспект безпеки життєдіяльності характеризує стан захищеності психіки людини від негативних чинників навколишнього середовища. Проблема гарантування психологічної безпеки особистості у процесі життєдіяльності пов'язана з вивченням закономірностей

адекватного відображення небезпеки у свідомості та конструктивної регуляції поведінки з метою збереження життя та здоров'я людини або групи людей.

Психологічні аспекти безпеки життєдіяльності:

1. Психологічний аспект безпеки в інформаційному середовищі.

Безпечне навколишнє середовище – це таке середовище, яке не загрожує здоров'ю та життю людини. Виокремити тільки загрози психологічному здоров'ю досить складно, адже всі процеси в організмі людини тісно взаємопов'язані, небезпеки психологічного характеру можуть спричинити соматичні проблеми (захворювання). З-поміж великої кількості зовнішніх загроз психологічної безпеки хочемо розглянути наростання темпів інформатизації суспільства, значне зниження контролю за достовірністю інформації, що призводить до інформаційної небезпеки.

Нині, окрім проблем глобального кліматичного характеру, у сучасному світі на перше місце виходять загрози в системі інформаційно-психологічної безпеки особистості.

Відбувається психологія маніпуляцій, яка зумовлена:

– масовим поширенням і використанням психологічних маніпуляцій в інформаційно-комунікативних процесах, ефект дії яких багаторазово посилюється широкомасштабним і стихійним застосуванням новітніх інформаційних технологій, засобів комунікації, телекомунікаційної техніки;

– різким збільшенням кількості суб'єктів маніпулятивного впливу (політичні, релігійні, містичні організації, рекламні агентства, різні фінансові й інші комерційні структури, окремі особи тощо), що мають доступ до сучасних маніпулятивних технологій і засобів поширення інформації; стихійним і масовим поширенням новітніх маніпулятивних технологій (наприклад, НЛП – нейролінгвістичне програмування);

– відсутністю дієвої системи соціально-психологічного захисту особистості в масштабах суспільства, оскільки традиційні захисні механізми зруйновані або просто неадекватні сучасним умовам, а нові не сформовані належною мірою;

– слабкою сформованістю у громадян механізмів індивідуально-психологічного захисту від маніпулятивного впливу; підвищеною схильністю значної частини населення до маніпулятивного впливу у зв'язку із тривалим перебуванням у кризових умовах, що різко знижує опірність до психологічного впливу.

Отже, стан захищеності психіки людини від усіх негативних чинників навколишнього серед-

овища, а особливо від негативної інформації, є важливим аспектом у гарантуванні безпеки життєдіяльності людини.

2. Психологічний аспект підвищення рівня безпеки праці.

Як відомо, характер трудової діяльності людини визначається не тільки фізичним навантаженням, а й величиною нервового й емоційного напруження, ритмом і темпом роботи, її монотонністю, обсягом сприймання і перероблення інформації. Від цього залежать встановлення раціонального режиму праці і відпочинку, організація робочого місця, проведення професійного добору та вибір професійної орієнтації тощо.

Трудова діяльність – це сукупність дій, кожна з яких має свою мету. У кожній дії людини виділяють три складові частини: мотиваційну, орієнтовну і виконавчу. Також можна виділити три групи психологічних чинників виникнення небезпечних ситуацій і нещасних випадків у процесі трудової діяльності:

– порушення мотиваційної частини дій проявляється в небажанні виконувати якісь дії (операції). Порушення може бути відносно постійним, зумовленим індивідуальними якостями працівника (людина недооцінює небезпеку, схильна до ризику, негативно ставиться до будь-яких обмежень, не має стимулів до безпечної праці тощо). Порушення може бути і тимчасовим, коли людина перебуває у стані стресу, депресії або алкогольного сп'яніння;

– порушення орієнтовної частини дій проявляється в незнанні правил експлуатації технічних систем і норм безпеки;

– порушення виконавчої частини проявляється в недотриманні правил, інструкцій, норм, приписів тощо внаслідок невідповідності індивідуальних можливостей працівника вимогам роботи, яка виконується.

Профілактичні заходи щодо порушення виконання дій мотиваційної частини – це пропаганда безпечної праці; орієнтовної – навчання, відпрацювання навичок; виконавчої – профвідбір, медичне обстеження.

Можна виокремити психологічні причини свідомого порушення правил безпечної роботи, як-от: економія сил; економія часу; адаптація до небезпеки або її недооцінка; самоствердження в очах колег; прагнення дотримуватися групових норм трудового колективу; самоствердження у власних очах; переоцінка власних можливостей; схильність до ризику як особистісна характеристика; надмірний ризик, безпечність тощо.

Також довготривале виконання діяльності може призводити до появи помилок та певних психічних станів унаслідок стомлення людини. Аналіз змін психічних станів людини у процесі довгострокового здійснення роботи проводиться шляхом вивчення динаміки працездатності та стомлення.

Важливим аспектом психологічної безпеки у процесі трудової діяльності є запобігання емоційному стресу. Цей стан людини переживає в екстремальних ситуаціях, у яких вона позбавлена засобів впливу на подію, перебіг подій від неї не залежить. Емоційний стрес може призвести до руйнування психічних процесів: трансформації мотиваційної структури діяльності, до рухових і мовленнєвих розладів. Найбільш поширеним станом є монотонія. Це коли людині надаються тільки засоби діяльності у вигляді вихідних матеріалів, устаткування, технології й алгоритмів роботи, водночас працівник віддалений від справжніх цілей своєї праці і не знає результатів своїх трудових витрат. Спостерігається дисгармонія психічних процесів. У стані тривожності відбувається концентрація і тривала фіксація психічних процесів на передбаченні небажаного результату через відсутність алгоритму розуміння подій, що мають відбутися. Індиферентний стан властивий людині, яка не включена у виробничу ситуацію із зацікавленістю. Це згодом зумовлює емоційний стрес. Дуже часто емоційні стреси можна спостерігати й у викладачів ЗВО.

Отже, для створення комфортних та безпечних (із психологічного погляду) умов праці необхідно чітко створювати такі умови праці, щоб можна було розрізнити три складові частини трудової діяльності: мотиваційну, орієнтовну і виконавчу, обов'язково залучати працівника до чіткого розуміння своїх дій.

У Льотній академії (далі – ЛА) НАУ студентам та курсантам прищеплюють основоположні знання й уміння з питань безпеки життєдіяльності у процесі освітньої діяльності.

На наш погляд, однією із загроз психологічній безпеки в освітньому середовищі є конфлікти. Конфлікт – це ситуація, набір обставин, за яких виникає: зіткнення протилежних сторін, сил чи поглядів; відсутність згоди між двома чи більше суб'єктами; внутрішній дискомфорт однієї особи.

Конфлікт може виникати в навчальній групі між студентами/курсантами; між студентами/курсантами та викладачем; викладачем і адміністрацією; студентом/курсантом і адміністрацією.

З метою пропедевтики виникнення будь-яких конфліктних ситуацій, а також із метою збереження

психологічного здоров'я учасників освітнього процесу в ЛА НАУ створений психологічний кабінет. З початку 2021 р. психологом О. Срібною було проведено 9 консультацій (розлучення, надмірна вага, не контролювання фінансових витрат, сімейна втрата, фінансові проблеми, неправильно обрана професія, не виправдані очікування батьків).

Також в ЛА НАУ практикується застосування в навчальному процесі інтерактивних методів, які гарно поєднуються із груповою роботою, роботою в парах тощо. Саме групова робота спонукає студентів/курсантів до взаєморозуміння, взаємоповаги, співробітництва, компромісу, поступливості, що позитивно впливає на психологічне здоров'я й уникненню конфліктів.

Важливою навчальною дисципліною, що розглядає можливі небезпеки та вчить поводитися в разі їх виникнення, є «Безпека життєдіяльності». Метою цієї дисципліни є гарантування повної безпеки як у фізичному, психологічному, інформаційному, так і в соціальному аспектах.

Для емоційного відпочинку як однієї з форм організації колективної безпеки в ЛА НАУ створені рекреаційні зони – зони відпочинку (на першому поверсі «Норвезький куточок», на третьому – студентський/курсантський куточок, меблі в якому виготовлені самими курсантами); читальний зал ЛА НАУ, де є доступ до Wi-Fi та достатній простір, щоб побути на самоті; Будинок культури «Авіатор» ЛА НАУ, де існує безліч гуртків на будь-який смак; спортивні секції на стадіоні «Ікар» ЛА НАУ, де студенти/курсанти можуть займатися різними видами спорту тощо.

Отже, можна виділити два основні напрями роботи ЛА НАУ із гарантування безпеки життєдіяльності студентів та курсантів – це забезпечення індивідуальної безпеки особистості, а також організація колективної безпеки, що передбачає створення захищеного простору, який не є джерелом небезпеки, і умов для спокійного і максимально комфортного освітнього процесу, що в цей період життя молоді важливо для формування надалі позитивних, корисних звичок життєдіяльності.

Отже, гарантування безпеки залежить не тільки від оснащення об'єктів освіти сучасним обладнанням і технікою, але і насамперед від людського чинника – взаємин викладачів і студентів/курсантів. Створення позитивної психологічної атмосфери на заняттях та після них є одним із головних напрямів роботи учасників освітнього процесу ЛА НАУ.

Важливо зазначити, що за напрям роботи з гарантування безпеки життєдіяльності студентів та курсантів відповідають усі викладачі та співробітники

ЛА НАУ. Тому для всіх, хто бажають, у Центрі підготовки та перепідготовки кадрів – бізнес-школі ЛА НАУ можна пройти психологічні тренінги:

1. Тайм-менеджмент: організація часу і самоорганізація.
2. Публічні виступи: вміння опанувати страх перед публікою та психологічні прийоми саморегуляції.
3. Тренінг самопізнання й особистісного зростання.
4. Лідерство та робота в команді.
5. Тренінг ефективної комунікації.
6. Тренінг врегулювання конфліктів.
7. Психотехніка ведення переговорів.
8. Розвиток креативності [9].

Отже, тільки консолідація зусиль усіх учасників освітнього процесу зробить можливим досягнення якісних результатів у справі гарантування безпеки життєдіяльності студентів та курсантів ЛА НАУ.

Висновки. У результаті проведеного аналізу літературних джерел ми зробили висновок, що

натепер є велика кількість наукової літератури, де висвітлені питання психології безпеки життєдіяльності.

Виявили, що захищеність психіки людини від усіх негативних чинників навколишнього середовища, а особливо від негативної інформації, є важливим аспектом гарантування безпеки життєдіяльності людини.

З'ясовано, що для створення комфортних та безпечних (із психологічного погляду) умов праці необхідно чітко створювати такі умови праці, щоб можна було розрізнати три складові частини трудової діяльності: мотиваційну, орієнтовну і виконавчу, обов'язково залучати працівника до чіткого розуміння своїх дій.

Встановлено, що тільки консолідація зусиль усіх учасників освітнього процесу зробить можливим досягнення якісних результатів у справі гарантування безпеки життєдіяльності студентів та курсантів Льотної академії Національного авіаційного університету.

Список літератури:

1. Носкова О. Психологическое наследие С.Г. Геллерштейна. *Спортивный психологический журнал*. 2009. № 3. С. 18–22.
2. Мюнстерберг Г. Основы психотехники. Санкт-Петербург : Алетейа, 1996. Ч. ч. 1, 2. 352 с.
3. Вюрцбургська школа. *Літературознавча енциклопедія* : у 2-х т. / авт.-уклад. Ю. Ковалів. Київ : Академія, 2007. Т. 1. 207 с.
4. Котик М. Психология и безопасность. 3-е изд., испр. и доп. Таллинн : Валгус, 1989. 447 с.
5. Безпека життєдіяльності : підручник / О. Запорожець та ін. Київ, 2013. 448 с.
6. Піскунова Л., Прилипка В., Зубок Т. Безпека життєдіяльності : підручник. Київ : Академія, 2012. 224 с.
7. Рибалка В. Психологія та педагогіка праці особистості: від обдарованості дитини до майстерності дорослого : посібник. Київ : Інститут обдарованої дитини, 2014. 220 с.
8. Баклицький І. Психологія праці : підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2008. 655 с.
9. Льотна академія Національного авіаційного університету. URL: <http://www.glau.kr.ua/index.php/ua/struktura/2020-09-09-18-43> (дата звернення: 05.04.2021).

Pysmenna M.S., Bondarchuk S.V. PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF LIFE SAFETY

The article considers the issue of the life safety psychology.

The modern world, and Ukrainian society in particular, is more often confronted with unpredictable events and living conditions. The present day is full of economic crises, pandemics, information wars, and natural disasters. The modern is overloaded with all sorts of situations and information, sometimes being unable to "process" this condition independently.

The issue of the human life safety is one of the urgent problems of mankind, directly related to survival in the face of environmental degradation of individual regions and the planet as a whole. Psychological readiness to adapt to changes in the environment is an important factor in ensuring the life safety.

Literary sources, where the issues of the life safety psychology are covered are analyzed.

The essence of the psychological aspect of safety in the information environment and the essence of the psychological aspect of increasing the level of occupational safety are revealed.

As investigated, the protection of the human psyche from all negative environmental factors, and especially from negative information, is an important aspect in ensuring the safety of human life.

It was found that in order to create comfortable and safe (from a psychological point of view) working conditions, it is necessary to create such working conditions, where it is possible to distinguish three components of work: motivational, indicative, and executive, both necessarily involving the employee in a clear understanding of own actions.

The experience of NAU Flight Academy on ensuring the life safety of students and cadets is described.

It is established that only the consolidation of efforts of all participants in the educational process will make it possible to achieve quality results in ensuring the life safety of students and cadets of the Flight Academy of the National Aviation University.

Key words: life safety, psychological aspects of life safety, information environment safety, labor safety, mental health.

Відомості про авторів

Бахвалова А.В. – аспірантка кафедри загальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Бондарчук С.В. – кандидат біологічних наук, доцент, доцент кафедри пошуку, рятування, авіаційної безпеки та спеціальної підготовки Льотної академії Національного авіаційного університету

Герасимова О.О. – кандидат фармацевтичних наук, доцент, заступник директора Навчально-наукового інституту прикладної фармації, завідувач науково-методичної лабораторії з питань фармацевтичної освіти Міністерства охорони здоров'я України Національного фармацевтичного університету

Гопак В.О. – студентка Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Горбачова О.Ю. – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри практичної психології Криворізького державного педагогічного університету

Гуляєва О.В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Гура Т.В. – кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами імені академіка І.А. Зязюна Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Данильченко Т.В. – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Академії Державної пенітенціарної служби

Даценко О.А. – викладач кафедри загальної та вікової психології Криворізького державного педагогічного університету

Демцова М.В. – магістрантка Хмельницького інституту соціальних технологій університету «Україна»

Жарікова С.Б. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Національного аерокосмічного університету імені М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»

Жданова І.В. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ

Зозуль Т.В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри філософії та суспільно-гуманітарних наук ЗВО «Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая»

Казарова Г.М. – кандидат психологічних наук, доцент Української інженерно-педагогічної академії

Калмиков Г.В. – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Університету імені Григорія Сковороди в Переяславі

Кормишев М.В. – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри загальної психології ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Корнієнко О.В. – кандидат психологічних наук, доцент

Короход Я.Д. – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри психології Національного університету «Одеська юридична академія»

Коструба Н.С. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної і клінічної психології Волинського національного університету імені Лесі Українки

Левицька Л.В. – кандидат психологічних наук, доцент, старший викладач кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Левчук А.С. – бакалавр кафедри соціальних комунікацій та інформаційної діяльності Національного університету «Львівська політехніка»

Леонова І.М. – кандидат психологічних наук, докторант факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Марчук Л.М. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Милославська О.В. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Мина Ж.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних комунікацій та інформаційної діяльності Національного університету «Львівська політехніка»

Мисан І.В. – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології і педагогіки дошкільної освіти Університету Григорія Сковороди в Переяславі

Михайличенко В.Є. – кандидат філософських наук, доцент, професор кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами імені академіка І.А. Зязюна Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Михайлов Р.В. – спеціаліст, Навчально-науковий інститут «Фінансова академія» Університету митної справи та фінансів

Пивоварчик І.М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри теорії та методики практичної психології ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Письменна М.С. – доктор економічних наук, професор, декан факультету менеджменту Льотної академії Національного авіаційного університету

Пляка Л.В. – кандидат психологічних наук, доцент, практичний психолог вищої категорії Національного фармацевтичного університету

Поліщук В.М. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології особистості та соціальних практик Київського університету імені Бориса Грінченка

Примак Ю.В. – кандидатка психологічних наук, доцентка, доцентка кафедри загальної, вікової та соціальної психології імені М.А. Скока Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Рудківська Н.Л. – старший викладач кафедри психології і педагогіки дошкільної освіти Університету Григорія Сковороди в Переяславі

Садова М.А. – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Семке Н.М. – кандидат філософських наук, доцент, професор кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Ситнік С.В. – доктор психологічних наук, доцент кафедри теорії та методики практичної психології ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Скок А.Г. – кандидатка психологічних наук, доцентка, доцентка кафедри загальної, вікової та соціальної психології імені М.А. Скока Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Сошина Ю.М. – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри практичної психології Криворізького державного педагогічного університету

Токарева Н.М. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та вікової психології Криворізького державного педагогічного університету

Федорова І.В. – викладач кафедри філософії, історії і політології Одеського державного аграрного університету

Шахова О.Г. – кандидат біологічних наук, доцент кафедри соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ

Шашенков Д.М. – аспірант 2 року навчання навчально-наукової лабораторії екстремальної та кризової психології науково-дослідного центру Національного університету цивільного захисту України

Шиліна А.А. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ

НОТАТКИ

Науковий журнал

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Психологія

Том 32 (71) № 5 2021

Коректура • *Н. Пирог*

Комп'ютерна верстка • *Н. Кузнєцова*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського
м. Київ, вул. Джона Маккейна, 33

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 18,67. Ум. друк. арк. 20,93. Зам. № 1121/460
Підписано до друку 10.12.2021. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефон +38 (048) 709 38 69, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6424 від 04.10.2018 р.